

МИКОЛА
РУДЕНКО
Економічні
МОНОЛОГИ

Сурасність 1978

Микола Руденко

ЕКОНОМІЧНІ МОНОЛОГИ

МИКОЛА РУДЕНКО

ЕКОНОМІЧНІ МОНОЛОГИ

(Нариси катастрофічної помилки)

Передмова Петра Григоренка

СУЧАСНІСТЬ
1978

БІБЛІОТЕКА ПРОЛОГУ І СУЧАСНОСТІ Ч. 129

Обкладинка Любослава Гуцалюка

Mykola Rudenko
ECONOMIC MONOLOGUES

SUČASNIST — 1978

Library of Congress Catalog Card Number : 78-63282

ЯК ЧИТАТИ ЦЮ КНИЖКУ

Вона написана в незвичайних умовах, і автор її, як зважити на поставлені в ній проблеми, — теж не звичайна людина. Поет і белетрист, він у питаннях політекономії й економічної політики до певного часу був обізнаний стільки, скільки зобов'язаний був у політнавчанні засвоїти з догматичної партійної літератури кожен інтелігентний комуніст. Певно, тоді йому і в думці не було, що доведеться колись кинути літературу і заходитися коло джерел економічної науки. Але ось прийшло перше розчарування куцою деєсталінізацією, а потім і методичний поворот до сталінізму у брежньєвській його реалізації. Як чесна людина, Руденко не міг погодитися на те, що партквиток зобов'язує його до сліпого послуху всупереч власному переконанню. Очевидна реставрація і закріплення ГУЛагу під усе тією ж фарисейською налічкою найдосконалішого в світі суспільства — комунізму спонукали Руденка сигналізувати про небезпеку до партійного ЦК. Тим фактом, що його не послушали і загрозили репресіями, а потім і застосували їх, не зневірився Руденко. Навпаки, він ще з більшою наполегливістю продовжував писати листи до ЦК. А щоб надати своїй аргументації більшій переконливості, вирішив вдатися до джерел. І природне, що першим тут став на його шляху Карл Маркс. Студіюючи його *Kaniman*, Руденко натрапив на слід фізіократів. І то так, що заперечення Маркса навело його на думку шукати рятунку в економічній теорії Франсуа Кене. Десь принагідно ще виринув Сергій Подолинський, утвердивши Руденка в справедливості його критичного підходу до Маркса.

Зважмо тепер, що все це робилося в глухій ізоляції. Ті, до кого звертався Руденко, відмовлялися від діалогу, звідси *монологи* в назві книжки. За цих умов важко було навіть дістати найпотрібніші джерела, не кажучи вже про цілковито неприступну можливість ознайомитися з сучасними економічними теоріями Заходу. Оточений сліпою стіною ворожості, Руденко не міг і думати про фахову консультацію, так потрібну йому, не фахівцеві. Ті ж, що охочі були підтримати і консультували його — П. Григоренко, А. Сахаров і В. Турчин, були блискучими фахівцями в своєму ділі, але безпомічними порадниками в питаннях політекономії.

Відчуваючи глибинну правду в намірах автора і в істотному зерні цієї книжки, вони заохочували його, але застерігаючися в своїй некомпетентності щодо наукової фаховості його аргументації.

Отож, як дістане собі в руки цю книжку економіст-"ерудит", якому залежатиме не так на суті, як на нагоді похизуватися "ерудицією", він матиме багатющі можливості показати себе. Бо йому легко буде довести, що Руденко *не так* цитує Маркса, і що ризиковано в кінці 20 століття шукати рятунку від Маркса в теорії королівського лікаря 18 століття Франсуа Кене, і що Подолінського автор не туди притулив, і ще багато чого подібного. На жаль і на шкоду для книжки і для нас усіх, скажемо це одверто, він матиме в своїх фахових спекуляціях багато рації. Тільки ж як він на цьому поставить головні наголоси чи й зовсім цим обмежиться в критиці *Економічних монологів*, він неминуче розминеться з правдою.

Міра фаховості аргументації в цій книжці не є вирішальною. Головне тут у тому, що автор скорше інтуїтивно, ніж раціонально, вичув у марксистській теорії додаткової вартості, класової боротьби і диктатури пролетаріату те людоненависницьке зерно, яке в практичному лєнінсько-сталінському застосуванні дало ГУЛаг. Так можна б окреслити центральну тему *Економічних монологів*.

Не в одного читача у зв'язку з цим постане питання про авторову непослідовність: чому він всупереч власній логіці "реабілітує" Леніна? Це суто психологічна проблема: звідки на явище дивитися. Кожен виходить з конкретного, і якщо українець за кордоном протиставить советчині якийсь суспільний ідеал, вироблений з урахуванням і тутешнього досвіду, природно припустити, що в досвіді Руденка єдиною світлою плямою в кількадесятирічній історії його країни стало на першому пляні яких шість років НЕПу, заведеного з ініціативи Леніна. По-своєму Руденко тут зовсім логічний: схвалюючи того Леніна, який декретував повернення до капіталізму, він послідовно засуджує його в іншому — як Марксового учня.

Спробувавши так зрозуміти Руденка з його власного штандпункту, можна пояснити й не одно інше в його книжці, не логічне на перший погляд. Хоча б і дивне нам небажання відмовитися від звання комуніста. Але поставмо питання так: що лишається від комунізму в людини, яка відкидає класову боротьбу і диктатуру пролетаріату, натомість жадає відновлення політичного плюралізму, позбавлення держави права на монопольне володіння засобами виробництва, свободи для приватної ініціативи в економіці, врешті, всіх інших свобод, якими більше чи менше користується людина в суспільствах, які не мають нічого спільного з комунізмом? Чи не грає тут головну роль знову таки

психологічний момент: підсвідомий страх признатися самому собі, що кращі роки життя втрачені марно, страх перед цілковитою порожнечою в минулому і бажання прикрити її бодай випорожненою шкаралушкою слова — комунізм? Таке припущення не позбавлене рації.

Проблематика *Економічних монологів* виходить далеко за межі світу советчини. Вийшовши з критики останньої, Руденко порушив низку питань, які сьогодні стоять на порядку дня всього світу: проблеми екології, турбота за збереження багатств землі, за ощадне господарювання джерелами енергії тощо. Тут він справді на рівні світової громадської думки, і його книжка тим більше проречиста, що за право пустити її в світ автор клав своє життя.

Що ж стосується питання поставленого в заголовку: як читати цю книжку, можна на нього відповісти й так: як прочитав і розповів про це в передмові Петро Григоренко.

Видавництво

ДО ПРАЦІ МИКОЛИ РУДЕНКА «ЕКОНОМІЧНІ МОНОЛОГИ»

Що таке фізика? Дивне питання — розуміється, наука!

А чому її так назвали? Чому не дали назви за іменами засновників чи стовпів науки? Наприклад, *Галілеїзм*, чи *Ньютонізм*, чи ще сильніше — *Ньютонізм-Айнштайнізм*.

Трудно сказати. Але, мабуть, тому, що фізика, як і кожна наука, безмежна. Вона ніколи не зупиняється в своєму розвитку, безперервно підноситься в пізнанні об'єктивної дійсності. Тому "непомильні" авторитети і "кінцеві" наслідки їй протипоказані. Наука завжди в дорозі, у творчості, в суперечках. Лише істина, переконливість і важливість аргументів визначають вагу вченого, його місце в науці.

Можна довгі роки ганити Айнштейна як мракобіса, але його теорію відносності рано чи пізно доведеться визнати. Можна вилаяти майже непомітного в недалекому минулому вченого Вінера, оголосити засновану ним науку "буржуазною псевдонаукою", але за кілька місяців доведеться мовчазно заходитися коло вивчення цієї "псевдонауки". Можна всіляко ганити Сахарова, але неможливо заперечувати його великий вклад у фізику. Можна навіть знищити великого вченого, як знищили Миколу Івановича Вавилова, але нікому і ніякими засобами не вдасться вимазати це велике ім'я з генетики.

У науці немає догм. Є лише формулювання об'єктивних законів, експериментальні дані, гіпотези. Суперечка в науці — природне явище. У ній сперечаються, не зважаючи на авторитети, й у кінцевому результаті доходять до спільної істини, а не до антагонізму.

Видно, з уваги на все сказане науки від самого початку пішли по шляху умовних найменувань. Ніколи й нікому не спадало на думку назвати науку власним ім'ям. Науковий подвиг Вінера, довершений на наших очах, ніколи не буде забутий, але створена ним *кібернетика* буде розвиватися й без нього. При тому нікому не спаде на думку перейменувати її на *Вінерику*.

Імена власні надають деяким ученням віри — християнство, мохаммеданство, буддизм... Але це й природне, бо їх основою є догмати віри, закладені у кожне таке вчення його основоположником. Ці догмати лишаються незмінними, поки існує вчення віри.

Це не значить, що тут немає суперечок. Вони є, але їх характер інакший, ніж у науці. Тут сперечаються про *розуміння* догматів, трактування святого письма і про обряди, культові питання релігії. І розв'язуються ці суперечки інакше, ніж у науці: рішенням вищого церковного органу і каяттям єретиків чи відлученням їх від церкви. В особливо гострих ситуаціях, зокрема за відсутності єдності у вищому церковному органі чи за неавторитетності його рішення для значної частини віруючих відбувається розкол. При тому розколені частини заходять у ворожі стосунки одна до одної.

У науці нічого подібного статися не може. Не можна відлучити від науки справжнього вченого. Правда, влада в СРСР намагається це робити, але здобувається цим шляхом лише на те, що країна наша втрачає талановитих учених. Тим більше не можна розколоти науку. Наука може лише розвиватися й пускати нові парості. Досвід Радянського Союзу, в якому були намагання свого часу створити на противагу "буржуазній науці" пролетарську фізику, математику й інші "пролетарські науки", є досить переконливим прикладом марності подібних спроб.

Ну, а що таке марксизм?

Відповісти на це питання трудніше. Сам себе він називає наукою, але поводить як учення віри: висновки, гіпотези, висловлювання Маркса, Енгельса, Леніна перетворені на догми, з приводу яких можна лише сперечатися в сенсі їх розуміння, але не спростування чи розвитку. Вирішальне слово в таких суперечках, як і в церкві, належить вищому органу (партійному) й ієрархам. Після цього "єретикам" треба каятися або їх "відлучають" (виключають). Розколи теж бувають. Великий розкол довершується і сьогодні. На останній нараді комуністичних і робітничих партій Європи не лише Тіто узаконив свій відкол: домігся офіційного визнання югославського варіанту марксизму-ленінізму, але виступили з вимогою на право ісповідувати це вчення — Берлінгвер, Марше і Карільйо. І нарада (так і хочеться написати "вселенський собор") зафіксувала це право. І не лише для італійської, французької й еспанської, але й для кожної іншої національної компартії.

Разом з тим ми спостерігаємо в марксизмі небачену ідолотворчість. Не кажучи вже про Маркса, Енгельса і Леніна, перед якими можна стояти лише в похилій позі і славословити їх, кожна компартія має незмінних "непомільних" вождів, яким усі

засоби партійної інформації й усі партійні функціонери творять щоденний "намаз", а висловлювання вождів перетворюють на "святенні тексти". Деякі партії встигли навіть мощі відкрити.

Не зважаючи на ці й багато інших культових рис марксизму, він далі продовжує називати себе наукою. Автор *Монологів* сприйняв поважно це твердження і повівся з марксизмом як з наукою. Не зважаючи на бороди і сивину, заговорив як рівний з рівними: мовою фактів, наукових даних і логічних доказів. "Ми не повинні, — говорить він, — вибачатися ні перед ким за критику марксизму: ця критика спрямована на те, щоб наш спільний космічний корабель, якому на ім'я Земля, — був стійкіший серед небезпек, які йому доведеться пережити в недалекому майбутньому". Іншими словами: "Я беру на себе відповідальність лише перед наукою. І якщо в її інтересі доведеться поступитися навіть міцно закоріненими авторитетами, я роблю це, не вагаючись". Це єдина варта поваги, гідна позиція вченого. Але коли мова про Маркса і таких оборонців його теорії, як сучасні комуністичні партії, то ця позиція вимагає не малої мужності.

Від таких оборонців можна чекати зубодробильної критики, у тому числі критики тюрмою чи спецпсихолікарнею. Але ми не будемо вдаватися в розгляд такої критики. Вона стала звичною і всім зрозумілою — це наш побут. Тому поговорімо краще про критику друковану чи усну. Ця критика появиться лише у випадку видання книжки на Заході. І буде вона дуже своєрідна. Ніхто не вступить у суперечку з головного питання. Почнуть вишукувати "блїх" і, перекручуючи текст, приписувати авторові те, чого він не говорив. Про те ж, що написано в праці, будуть висловлюватися так, щоб ніхто не зрозумів, про що ж мовиться в праці. Головним же аргументом проти автора буде: "Хто підніс руку на Маркса! І як відважився!"

Однаке, ми віримо нашому читачеві. Знаємо, що він робитиме висновки не з того, що говорить казенна критика про працю й її автора, а з самої праці. Досвід учить. Ми занадто довго пізнавали найзлободенніші питання нашого життя через авторитети. Надійшла пора самим "поторкати" і переконатися. Був час, коли марксистами ставали, навіть не перегортавши Маркса. Дуже мало було тих, хто бодай би прочитав його праці, передусім *Capital*, до кінця. Ще менше тих, хто зрозумів прочитане. Але... мода, мода! Той, що не прочитав і не зрозумів, соромився говорити про це. Він волів авторитетно повторювати ходячі марксистські догми.

Щоб сперечатися, треба знати. А щоб повторювати ходяче, вистачає побувати на кількох мітингах і повірити у можливість, що надійде світла ера соціалізму. Після цього можна вже самому повчати і виглядати при тому таким, що знає модну науку. Ну, а кому це не імponує! Але як пригадати, як дорого коштувало таке

хизування модою радянському народові, а потім і багатьом іншим народам, то труд самостійного пізнання головного питання економічної теорії Маркса не виявиться занадто великим. Тим більше, що автор зробив усе мисленне, щоб можливо простіше подати складні економічні питання.

З Миколою Руденком я познайомився (заочно) невдовзі після свого звільнення (26. 6. 74 з понад п'ятилітнього ув'язнення. Мені пощастило прочитати кілька його листів до ЦК КПУ. У цих листах він підносив питання, які тепер увійшли в цю працю, як головні. Природне, що мені, що теж неодноразово звертався до вищих партійних і державних органів у дуже важливих справах і одержував, замість відповідей на звернення, безтермінові ув'язнення у спецпсихлікарні, захотілося побачитися і поговорити з своїм своєрідним колегою. До того ж з листів мені стало ясно, що, не зважаючи на різницю віку і ґрунтовну різницю в життєвих шляхах, у нас є важливе спільне.

Обидва ми, кожен на свій час, безоглядно увірували в марксизм-ленінізм, але не обмежилися самою вірою, а намагалися збагнути його сутність. Штатні пропагандисти не могли нам допомогти в цьому. Вони були здібні лише на те, щоб повторювати такі, що набили вже оскому, ходячі догми й сипати цитатами — улапкованими й не улапкованими. Жодної живої думки, жодного сміливого висновку чи міркування, що пов'язували б теорію з сучасністю. За цих умов кожен з нас знайшов вихід у тому, що наполегливо продирався через хащі творчості самих класиків марксизму-ленінізму. Це не було просто. Партійно-державне керівництво заховало справжнього Маркса, Енгельса, Леніна у багатьох десятках товстих томів, не давши нам ні компаса, ні орієнтирів. Треба було продиратися крізь ці хащі, керуючися лише власним чуттям.

Почали ми обидва з *Kanimaly* і віддали цій праці основну увагу. Я особисто проробив цю працю за своє життя 5 чи 6 разів. За кожної проробки, крім останньої, доводилося трудитися уривками і за гострої нестачі часу. Цьому я приписую труднощі розуміння, хоч справжнього розуміння я не зустрічав і в фахівців, до яких доводилося звертатися за роз'ясненнями.

Остання моя праця над *Kapitalom* припадає на 1970-73 роки. Я на цей час перебував у тюрмі — то пак у спецлікарні, у найгіршій з існуючих будь-де в світі тюрм. Поспішати не було куди, тому я читав без поспіху і неодноразово перечитував незрозуміле, намагаючися збагнути всю сутність. Але... збагнув інше... Не буду, однак, відбирати хліб в автора: наші погляди на цю працю не дуже різняться.

Приблизно тим самим шляхом, але куди глибше

усвідомлюючи, ішов і М. Руденко. Тому, коли в кінці квітня 1976 року доля в особі Андрія Дмитровича Сахарова, Валентина Федоровича Турчина і моєї дружини звела нас у 63 московській лікарні, де я лікувався від діабету, це вилилося в зустріч людей, які давно і добре знають один одного. Не доводилося вишукувати тем і добирати тону. Це була розмова друзів, що давно не бачилися, яким треба було дуже багато чого сказати один одному. Один говорить — інший розуміє його з півслова, підхоплює думку й розгортає її.

Дві години пройшли непомітно, а розмові, можна сказати, лише початок покладено. Продовжили в травні, після мого виходу з лікарні. У ході розмови виникла думка про передмову. Автор наполегливо просив мене взятися за цю справу. Я довго думав, чи зможу, з моєю майже повнотою втраченою (в наслідок комплексу важких захворювань, набутих в ув'язненні) творчою працездатністю належно представити таку складну наукову працю. Врешті-решт я зважився. Що з цього вийшло — хай судить читач.

Перед нами дуже не проста праця. Навіть жанр її визначити не просто. Відкриваємо книжку і відразу заглиблюємося в захоплюючу автобіографічну повість. Але повість раптом переривається і автор валить на нас, хоч і захоплююче написані, але такі, що вимагають інтенсивної праці мислення, економічні і філософічні міркування. Потім знову захоплююча розповідь, якою й закінчується перша частина — "Прощай, Марксе!"

У другій книжці — "Здоров був, Кене!" — автобіографічний лише вступ. Уся решта, крім останнього розділу, присвячена оглядові економічних теорій та їх історичної долі, головним чином *Економічній таблиці* Ф. Кене. Але виклад не такий, як звично в політекономії. Бувши письменником і добре опанувавши економічну теорію, він подав її в докряю популярному викладі і добре ілюстрував життєво переконливими, а часто й художньо-образними прикладами. Немало й автобіографічних відступів, органічно пов'язаних з теоретичним матеріалом. Завдяки цьому виклад живий і навіть захоплюючий, хоч він і вимагає безнастанного напруження думки.

Кінцевий розділ — про майбутнє нашої Батьківщини і про релігійні аспекти економічних теорій.

Так що ж це за праця?

Художній твір? Науково-популярна історико-філософська праця? Критична аналіза економічних теорій К. Маркса і Ф. Кене? Чи, можливо, це критика — заперечення всього марксизму? Адже назвав автор першу книжку своєї діалогії "Прощай, Марксе!"

Ні, це не художній твір. Це написане в художній формі наукове дослідження. Така форма обумовлена, поперше,

індивідуальністю автора (він професійний письменник), а подруге, умовами нашого життя. Марксизм для радянської людини — побут. Ми з дитинства облутані догмами марксизму, оспівуваннями і славослов'ями на його адресу. Марксизм у нашій країні щось значно більше, ніж православ'є в царській Росії. Ти можеш не знати вчення Маркса, та його й не знає ніхто, але ти зобов'язаний славословити Маркса і партію, що спирається на його вчення, вірувати в те, що тебе ведуть по Марксовому шляху і що шлях цей єдино вірний, а марксизм — верховина науки, *кінцевий* (найвищий) результат досяжного для людської думки. До цього тебе починають привчати від дитячих ясел і все життя тлумачать усе те саме. Вирватися з-під впливу цього виховання майже неможливо. А коли ти все ж таки вирвався і намагаєшся мислити незалежно, тебе чекають незчисленні напасти. Тобі не дозволять ні вчитися, ні працювати за обраним фахом, а то й заарештують і запхають на довгі роки до тюрми, концентраційного табору, спецпсихлікарні.

М. Руденко, як художник, не міг подати критику теорії Маркса відірвано від цього марксистського побуту, не показавши на власному прикладі, як важко виборсуватися з цих теоретичних тенет. Власне тому науково-критична праця набрала форми художньої розповіді. І все ж це к р и т и к а . Правда, критика не кабінетного вченого, не теоретика від політекономії, а практика, який нажив досвід власними мозолями і... боками. Але це критика не всього марксизму і навіть не *Kanimaly* в цілому, а лише Марксового вчення про додаткову вартість. А що це вчення, за твердженням Леніна, "наріжний камінь економічної теорії Маркса" [В. І. Ленін, *Сочинения*, вид. 4, т. 19, стор. 6], то дана праця протиставлена всій цій економічній теорії.

М. Руденко, спираючись на економічну теорію Ф. Кене, дотепно глузує з твердження Маркса, що додаткову вартість творить праця.

Праця — говорить він — це робота. А її можна виконувати лише засобом використання якоїсь енергії. Для людини джерело енергії — їжа. Скільки енергії одержано з їжею, стільки й можна її витратити на всі енергетичні потреби людини, тобто на внутрішні витрати організму і на виробничу діяльність — ні на джовль більше. Фактично, як ми знаємо, людський організм, завдяки своїм фізіологічним властивостям, витрачає менше, ніж одержує з їжею, але більше — ні! Якби таке трапилося, ми були б свідками порушення закону збереження енергії, а цього ніхто й ніколи не спостерігав. Твердження, що праця творить додаткову вартість, рівнозначне твердженню: трансформатор — джерело енергії.

І от таку нісенітницю несуть у маси мільйони марксистських пропагандистів, і вірять цьому сотні мільйонів наївних людей. За часів Маркса це ще можна було б зрозуміти. Наука на той час не могла підрахувати енергетичний баланс людини; і нікому в голову не приходило тоді порівнювати її з перетворювачем електричної енергії. Тепер перший-ліпший школяр сприйме як належне порівняння людини з трансформатором і, не замислюючись, скаже, що скільки дано енергії на вході, стільки буде одержано й на виході (як не враховувати внутрішніх утрат). Але марксисти твердять своє. І будуть твердити. Вони ухиляться від наукової суперечки, обвинуватять автора у спрощенні, у тому, що він не розуміє творчої, будуючої властивості людської праці, що він прирівнює її до механічної праці тварин і машин. І все це з патосом, спрямованим на те, щоб збудити в людях інстинктовий протест проти "припинення" вищої істоти і тим придушити реалістичну людську думку. І всі ці спекуляції лише на те, щоб зберегти милу серцеві Марксову додаткову вартість. Бо дуже ж вона добре пасує до теорії пролетарської революції, до диктатури пролетаріату, до "керівної ролі робітничої класи" і до... ГУЛагу. А заради таких милих серцю "теорій" не гріх і фізичні закони спростовувати.

Дійсною вартістю з погляду розвитку людства, його прогресу володіє лише енергія. Отже, і додатковою вартістю може стати лише додаткова енергія. Єдиним же, відомим нам, джерелом енергії є Сонце. Вугілля, нафта, газ, лупаки... не є самостійним енергетичним джерелом. Вони ніби виконують роль акумуляторів соняшної енергії або, точніше, вони — консервована соняшна енергія, яку природа розумно і щедро заклала в свої поклади в якості гарантованого запасу для нас.

Це тепер загальновідомі істини. Джон Вілгелм у *Нешнел Джіографік* (Вашінгтон) пише:

Практично вся енергія, що її споживає людина, породжується від сонця. Вугілля, нафта і газ являють собою рештки рослин і тварин, пробуджених колись до життя теплим промінням нашого світила. Тепло найближчої до нас зірки запускає дощовий цикл планети і сучасні гідроенергетичні генератори. Вітрові двигуни, що перемптовують воду чи продукують електроенергію, крутяться під дією потоків повітря, нагріваного сонцем.

Навіть дрова являють собою одну з форм соняшної енергії. На подобу нафти й вугілля дерево — це соняшна енергія, закладена "у зручне упакування".

Але на землі швидко вичерпуються дорогоцінні ресурси "заготованого соняшного світла". За наших нинішніх темпів споживання протягом наступних 25 років ми витратимо стільки енергії, скільки її було витрачено за всю історію людства "Приборкання соняшного променя", [За *рубежом*, ч. 25/834, 1976, стор. 20].

Але Джон Вілгелм нічого не сказав ще про один вид соняшної енергії, про ту, яка є першоосновою всякого прогресу — про їжу для людей. І це не дивно. Деякі марксистські, а вірніше навіть смітівські перекручення понять так глибоко просякли в наше життя, що для людей промислової класи, у тому числі й для вчених, енергія це лише те, що рухає фабрики, заводи, машини, транспорт, авіацію, ракети, космічні кораблі. "Простий" же хліб наш насущний за енергію вважати якось незручно. Безперечно заслуга М. Руденка в тому, що він звернув нашу увагу на цей енергетичний продукт, куди важливіший, ніж нафта, газ й інші енергетичні ресурси. На продукт, настільки важливий, що ми навіть не помічаємо його, коли його подостатком. Зате вистачає трапитися неврожаєві, і вся решта порівняно з ним не має ж о д н о ї вартості.

Щоб працювати, людина повинна їсти. Їжу ж людині дає сонце, через фотосинтезу. Запасів їжі, як інших енергетичних ресурсів, природа не створила. Їжа безперервно відтворюється. Розвиток людства, його прогрес залежить, перш за все, від того, чи в достатній мірі поширюється ця відпродукція. Іншими словами, чи достатньо буде випродуковано додаткової соняшної енергії у вигляді їжі для людей. От оця додаткова енергія і є те, що М. Руденко називає справжньою додатковою вартістю або е н е р г і є ю п р о г р е с у . Цю додаткову вартість творить не лише праця, але розум і воля людини, що пізнала природу і діє у згоді з нею. Не під дією праці проростає зерно в ґрунті і, завершивши цикл розвитку, поширюється на колос. Відбувається це під дією природних факторів. Людина, спираючись на закони природи, сприяє тому, щоб зерно проросло і розвинувся росток, щоб цикл його розвитку відбувався в найсприятливіших умовах, щоб колос робився дедалі ваговитішим і не гинув у полі, а потрапляв до комори. Значить, додаткову вартість творить не праця, а природа з участю людини. Людина може збагачувати себе лише через природу. Збагачуючи її через підвищення плодючості ґрунтів, вона збагачує себе. Виснажуючи ґрунти, грабує себе і своїх нащадків. Підбиваючи підсумок міркуванням на цю тему, М. Руденко пише: "Як ми бодай на кілька кілокальорій збагатили землю, тоді можна сказати: ми створили багатство! І навпаки: коли заради промислової і військової могутності ми виснажуємо землю — ми пропащі люди". Наша країна багато років робила останнє. Тепер ми дістаємо результати Марксового примату переважаючого розвитку промисловості засобів виробництва, озброєння в тому числі.

Тут авторові можна пред'явити лише одну претенсію. Переконливо показавши важливість соняшної енергії, що надходить до

людства через сільське господарство, він майже зовсім не торкається проблеми одержання промислової енергії через посередництво сонця. Промислова енергія це теж "хліб" -- для промисловости, транспорту, машин, що беруть участь у сільсько-господарському виробництві. Людство потребує безперервного зростання промислової енергії. Енергетична криза продемонструвала, яке велике її значення, а отже і вартість. Арабські країни, на території яких містяться нафтові джерела, одержують лише у вигляді орендної платні і податків колосальні гроші і все, що їм потрібне: продовольство, машини, технології; будують сучасні впорядковані міста, обводнюють пустелі і вводять їх у сільсько-господарський обіг [див. Дж. Путнем, *Нешнел Джеографік* (Вашінгтон) у *За рубежом*, ч. 28/837, 1976, "Шейхи и нефтедоллары"]].

Але коли ми через сільське господарство одержуємо енергію безпосередньо від сонця і ця енергія справді додаткова, то промислова енергія є по суті енергією на вичерпанні. Ми споживаємо запаси природи, її страховий фонд, відбираємо цей фонд у своїх нащадків. Щоб одержати додаткову промислову енергію, треба навчитися брати її безпосередньо від сонця. Тільки таку енергію людство зможе (і має право) споживати у дедалі більшій кількості, не боячися її вичерпання.

■

Природа дала нам гумусний шар землі, рослини, здібні до фотосинтези, і серед них чудо природи — зернові, дозволила нам використовувати для своїх потреб тваринний світ, створила в землі легкоприступні поклади законсервованої соняшної енергії і дала час. Усього цього більш ніж достатньо, щоб людство могло приєднатися до вічних, невичерпних сил природи. Не опанувати — це дурне фанфаронство — приєднатися. Бож і самі ми лише їх частинка, повною залежна від них — від сил космічних. А ми втрачаємо дорогий час, легковажно хапаємо природні багатства, обжираємося, топчемо собі під ноги, псуємо і запевняємо, що це прогрес.

Передові вчені намагаються домогтися прямого використання соняшної енергії, але, як сказано в уже цитованій статті Джона Вілгелма, "дослідна система не може конкурувати з д е ш е в и м денверським природним газом..." І далі: "Сьогоднішня в а р т і с т ь типової соняшної ogrівальної системи виходить за рамки можливостей більшості домовласників" [підкреслення мое

— П. Г.] До чого ж ми дійшли з нашою економічною "наукою"! Що ж дешевше — енергія, яку безперервно незалежно від нашого бажання сонце невичерпним потоком шле нам на землю, чи та ж енергія, законсервована (не нами) у природному газі і заложена в підземні поклади, як страховий фонд. Селянин, навіть умираючи з голоду, не дозволяв собі скористатися зерном із страхового фонду. Тільки сталінська адміністрація відібрала у селян і страхові фонди. Алеж то була нерозумна і нелюдська камарилья. А людству треба б ощадніше поводитися з своїми страховими фондами і не витратити їх у всіх тих випадках, коли є заміна, хай остання з погляду сьогоденної економіки буде й дорожча, ніж вміст страхового фонду.

Як же ми деформували, перекутили всі поняття. Земля нічого не коштує (за Марксом). І от в СРСР знищені всі приміські зони хліборобства. Затоплені плодючі річкові заплави. Виведені з сільсько-господарського обігу величезні території найліпших у світі чорноземів: забудовані заводами, фабриками, містами, зайняті аеропортами, знищені відкритими розробками корисних копалин і кар'єрами. Неозорі степові простори, бездумно пущені під розорювання, зазнали нищівної вітрової ерозії. Нерозумною і хижацькою експлуатацією орного клину знижена його врожайність. І от країна, якій належить о д н а ч в е р т ь світових сільсько-господарських угідь, не може прогодувати власного населення, що становить 1/14 населення світу. Але... земля нічого не коштує. Нічого не коштує вода. Нічого не коштує повітря. Адже труду в них не закладено. Отже, витрачай їх, не шкодуючи, забруднюю, як тобі хочеться. А от соняшна енергія, повернена на потребу людини, з а н а д т о д о р о г а . І це наука!

Вищий розум потурбувався за нас. Дав нам життя й їжу. Створив запаси різних багатств. Живи, людино! Розмножуйся, заповнюй Землю! Але думай! Не лише про себе думай, а й про життя свого роду — про своїх дітей, унуків, правнуків і про без кінця пра-пра-правнуків! Передбачай життя, а не смерть свого роду! Веди його до безсмертя! До безсмертя через приєднання до безсмертного життя космосу. Для цього, тільки для цього маєш життя, їжу, всілякі запаси, якими ти можеш диспонувати. Так, диспонувати. Але не як тобі заманеться, а лише для досягнення вказаної мети. Ти можеш усе витратити, але не на те, щоб пожертви, витоптати, загидити, позбавити своїх нащадків засобів існування і тим умертвити свій рід, а для того, щоб приєднати його до вічного і невичерпного джерела життя.

Значить, усе, що нам дала природа, усе це — дар неоціненний. А ми неоціненність узяли за "нічого не коштує". Та де ж наш розум!

Зійтися усім на тому, що ціну має лише праця, що творить лише вона, що лише вона творить цінності — таж це недоумство якесь. Яка праця творить? Та, що вичищує танкери від решток пального і скидає їх в океан? Праця екскаваторників, що виконують розкопувальні роботи і перетворюють найплodючіші поля на місячний пейзаж? Та їм і життям не заплатити за завдану природі шкоду. А може, труд робітників, що затоплюють плодючу заплаву? Чи труд хеміків, що кожноденно і кожнoчасно затрують атмосферу? Чому все це коштує дешево, а застосування технології, яка виключає знищення неоціненних дарів природи, дорого? Тому, що всі поняття деформовані, утратили справжнє своє значення.

І не Маркс тут сам винен. Він дитя свого віку. Принципово (в розумінні політекономії) він нікуди не відійшов від Адама Сміта і Давида Рікардо. Він лише довів до крайности не ним створену економічну теорію. Він не побоювся навіть натяжок, промовчувань, а іноді, можливо, і містифікацій, аби лише довести, що клясова боротьба неминуче веде до пролетарської революції і диктатури пролетаріату. Але знову ж його можна зрозуміти. Не він же відкрив мітичні "кляси" і "клясову боротьбу". А критикувати прийнятий на той час поділ на кляси ледве чи могло прийти йому в голову. Цей поділ був цілковито в дусі часу.

Це тепер спробуй зрозуміти, хто сидить при кермі власного автомобіля — фабрикант чи робітник. А на той час різниця між ними була очевидна, хоч і де ви їх зустріли б: на праці, на прогулянці чи в церкві. Тоді трудно було збагнути, що кляси мають визначатися не зримими відмінностями — не багатством, не освіченістю, а сферами людської діяльності. Це зміг зрозуміти тільки великий розум Ф. Кене, але зате його ніхто не зрозумів. Для того часу безглуздим і смішним здавалося твердження, що багатій і жебрак — люди однієї кляси. У загальному тоді поділ на кляси, сприйнятий і Марксом, уявлявся обґрунтованим, і з нього не було чого дивуватися. Дивне те, що тодішнє антинаукове визначення кляс живе й сьогодні. Ми й тепер продовжуємо бездумно повторювати: "буржуазія", "пролетаріат", "робітничі кляси", "диктатура пролетаріату". А між тим ніхто навіть не пробує визначити, що ж таке ця сама "робітничі кляси" чи "буржуазія".

Якось у *Правді* була надрукована під девізом "Питання теорії" двопідвальна стаття: "Робітничі кляси — передова кляса суспільства". Автор довго ялзвив питання про те, що таке робітничі кляси: "одні включають до неї всіх, що працюють у наймі. Це занадто розширювальне тлумачення". "...інші включають до неї лише промислових робітників. Це занадто звужене розуміння". А як саме треба розуміти, так і не було сказано. Аналогічно стоїть справа і з поняттям "буржуазія". Для практичного вжитку воно просто непридатне. Коли після Жовтневого перевороту знадобився для

практичного вжитку термін, Ленін увів поняття "багаті". Але багаті окремої класи не творять. Вони є в усіх економічних класах: і серед хліборобів, у промисловій класі і в класі, що творить державу. Характеристичне, що й Ленін для означення багатих увів не класові ознаки в дусі клас Маркса, а місячний прибуток, без залежності від того, яким чином цей прибуток здобувається. Тому в числі багатих, поряд з власниками заводів, комерсантами, власниками прибуткових промислів, були й лікарі, і юристи, і професори, і модні ворожки. Ледве чи кому впаде на думку оголосити класом цей конгломерат.

Але навряд чи хто здивується, коли ми скажемо, що всі затруднені в сфері промисловості належать до однієї класи. Усі без винятку — від робітника на конвейєрі до найвищого менеджера, власника підприємства, голови правління компанії чи начальника головного управління і міністра промислового міністерства. Нікого не можна виключати, бо всі вони беруть участь у процесі виробництва і зацікавлені в його безперервності. Ця загальна праця й об'єднує їх у класу. Тільки як така, тільки в єдності вони спроможні заробити спільний шматок хліба. Вони, розуміється, одержують від нього нерівні частки, і це часто когонебудь не задовольняє. Відбувається боротьба за перерозподіл. Але це боротьба в середині класи, яка сама себе обмежує розумінням того, що шматок, який вони намагаються переділити, буде у них у наявності лише до того часу, доки спільна праця рухається безперервно. Як праця зупинена — ділити нічого.

Саме це останнє і сталося в Росії після Жовтневого перевороту. Революція, оголосивши робітників класом, зруйнувала тим самим промислову класу. Самі робітники, без організаторів промисловості, без інженерів, техніків і майстрів, без комерційних робітників, без обліковців нічого продукувати не можуть. Прояснилося це відразу. Зупинилися фабрики й заводи. Урядові довелося застосовувати надзвичайні заходи для відновлення економічних клас. На селі це питання було розв'язане введенням НЕПу. У промисловості, щоб повернути їй організаторів, технічних керівників, комерційних робітників й обліковців, довелося застосовувати особливі заходи: ухвалу про "спеців", яка включала питання їх матеріального зацікавлення і правного становища. Класа, що творить державу, не була зруйнована. Вона лише зазнала персональних змін, але праці своїй не припиняла ні на мить. Тому на неї й лягло завдання відновлення тих двох економічних клас, які революція зруйнувала. У процесі цього відновлення новий "панівний клас" довелося вказати її місце — попереднє місце у виробництві під керівництвом "переможених" пролетаріатом капіталістів та їх адміністраторів і технічних керівників, яких тепер іменували "спецами".

Але повернімося до додаткової вартості. Ми вже вияснили, що це реальна енергія, яку творить природа з участю людини. У суспільство вона потрапляє лише через класу хліборобів. Інші класи можуть виконувати свої функції лише за умови, що енергія прогресу витворена в достатній кількості і що вона обертається в суспільному організмі без перешкод.

Ну, а як же з експлуатацією? Її що, немає?

Експлуатація існує. Але в тому то й справа, що до сукупних фондів суспільства від неї немає жодного додатку. Це втрата для робітників і прибуток для капіталіста. Не більше, ніж гра в карти. Тут наявна величезна *моральна* проблема, однак економічну теорію на цій основі будувати не можна. Більше того: експлуатація не збагачує державу, а веде її до неминучої загибелі.

До цього слід додати, що саме розуміння "експлуатації" у Маркса, а особливо у послідовників його вчення перекинуто неймовірно.

Поперше, твердиться, що вартості творить тільки праця фізична, а люди праці інтелектуальної оплачуються коштом робітників. Виходить, що люди типу Туполева, Ілюшина не самі оплачують, а живуть коштом експлуатації праці авіаційних робітників, що будують літаки їх конструкторів. Щоб зрозуміти наскільки безглузде таке твердження, вистачає поставити питання: чи можуть робітники, зібравшись разом, почати будувати, наприклад, літаки, коли немає авіаційного підприємства, не спроектований і не сконструйований літак, не організоване своєчасне надходження потрібних матеріалів, деталей і частин літака, не організована сама праця робітників і немає постійного технічного й організаційного керівництва їх працею. Маркс мав найпримітивніше уявлення про виробництво. Та й виробництво, про яке він писав, це така сива старовина, що й читати незручно.

Але навіть і на тому виробництві тільки повна непоінформованість Маркса не дозволила йому зауважити, що роля організаторів виробництва, технічних керівників, наглядачів була у всякому разі не менша, ніж роля робітників. Бертольд Брехт у п'єсі *Добра людина з Сезуану* красномовно показав, на що здібні робітники, коли зберуться разом, навіть маючи капітал у своїй диспозиції, коли між ними не знайдеться людини, яка змогла б їх організувати, знайти кожному підхоже діло і змусити всіх працювати. Вони будуть лише рвати з наданого їм капіталу, намагатися вхопити більший шматок, будуть обжиратися, пиячити, псувати добро, топтати його собі під ноги.

Подруге, твердження, що весь прибуток від виробництва, що не

потрапляє до рук робітників, є результат експлуатації їх праці, у тому числі й усе те, що йде на оплату зайнятих на виробництві людей не фізичної праці, а також весь капітал, що йде на розширення від-продукції. Мисляча людина з цього мусить зробити висновок, що експлуатація благо. Без неї продукція, ледве почавшись, припинила б своє існування, бо робітники з'їдали б усе, що заробили. Тут не місце критикувати плутані міркування Маркса про норму експлуатації. Належить лише сказати, що засобами, одержаними від експлуатації, можна вважати лише те, що йде на особисте споживання капіталіста і його родини. Уся решта, що йде на розширення відпродукції, і все, що йде на оплату людей праці не фізичної, є законними видатками нормального ходу процесу продукції за розширеної відпродукції.

І, нарешті, потрете. Поширене переконання, що капіталіст може брати на особисте споживання з своїх капіталів, скільки йому захочеться. Якось *Комсомольська правда* опублікувала памфлет "Бідний мільйонер". Це була реакція на публікацію, здається, в *Штерні* кореспонденції "Звичайний мільйонер". З того часу проминуло п'ятнадцять років, а я й досі пам'ятаю той памфлет: настільки яскраво відбилися в ньому два різних моральні критерії у підході до витрачання багатства. З одного боку, "Звичайний мільйонер" і з другого той (памфлетист), хто існує на народні засоби, ставить себе на місце того, хто має можливість необмежено диспонувати капіталом.

Памфлетист бере витяги з штернівської публікації й іронізує з приводу кожного з них. У *Штерні* говориться, наприклад, що мільйонер має одне особове авто й особисто водить його. Дружина свого авта не має і користується машиною чоловіка, коли він дозволяє. Водить вона машину теж сама, бо шофера в них немає. Чистить машину в кінці робочого дня і готує її до наступного виїзду людина, яка виконує в домі мільйонера обов'язки двірника і садівника. За обслуговування машини він одержує деяку доплату. Памфлетист з цього приводу вигукує: "Бідний мільйонер, він не може мати другу, третю... десятю машину з шоферами!"

З приводу повідомлення *Штерна* про те, що, крім двірника-садівника, родину мільйонера обслуговують ще тільки двоє — кухарка і покоївка, з уваги на що у господарській роботі коло дому бере участь і дружина мільйонера, памфлетист вигукує: "Бідний мільйонер, він не може утримувати достатнього штату домашніх слуг!" І в тому ж дусі весь памфлет. Особливо розвеселило памфлетиста повідомлення *Штерна* про те, що мільйонер видає дружині щомісяця на домашні видатки певну суму і зобов'язує її укладатися в свій бюджет. Коли якогось місяця дружина перевищила видатки і чоловік погодився з konieczністю

цього, то він покриває видатки, але в наступні місяці вираховує всю цю суму з бюджету дружини. Чого вже не наговорив памфлетист, розважаючися на тему про те, що "бідний мільйонер" не може відступити від установленого навіть для коханої дружини. А я, бувши натоді правовірним марксистом, подумав: "Не дай, Боже, нашому народові таких слуг, як цей памфлетист!" (А міркував же він цілковито в дусі Маркса). І навпаки: "Допоможи нам, Боже, мати таких господарських керівників, як той мільйонер".

Памфлетистові й не в голові, що той мільйонер робить усе це зовсім не з примхи. Він дійсно не може витратити на особисті потреби, скільки йому захочеться. Його обмежує, поперше, конкуренція. Вона примушує безперервно розширювати і вдосконалювати виробництво, всіляко заощаджуючи засоби для цього. Подруге, державні податки, які, хай це буде відоме, відривають левину долю від прибутків. І, нарешті, профспілки, які постійно борються за підвищення долі робітників і службовців у прибутках. Крім того, не малу роль відіграє й морально-етичний бік питання. І серед мільйонерів немало людей, які не прагнуть виблискувати розкошами і виділятися цим із маси своїх співвітчизників. Тільки людям з мораллю памфлетиста плювати на це. Читаючи його опус, зримо відчуваєш слину, що спливає з куточків його губів. От би йому ці мільйони, він уже трусонув би ними — марксистська ідеологія не перешкодила б. А мільйонер ощаджує. Правда, його заощадження інші, ніж у робітника, але й необмежених особистих видатків він допускати не може.

Боротьба між бідними й багатими, як й експлуатація, існувала завжди. Але боротьба ця не класова, а тільки моральна і цензова. Найкраще це можна простежити на досвіді США. Так, завдяки повній політичній свободі [В. И. Ленин, Соч., 4 вид., т. 20, стор. 61. Підкреслення моє — П. Г.], робітники, через профспілки, і підприємці, через свої союзи, навчилися домовлятися про розподіл і перерозподіл прибутків, не порушуючи єдності тієї економічної класи, до якої належать одні й другі. Вони не доводять справи до конфліктів, які спричинюють зупинку виробництва. У результаті США — найбагатша країна світу, а американський робітник — найвище оплачуваний у світі.

Зовсім інші наслідки принесла трудящим Марксова теорія. Обґрунтувавши неминучість боротьби між неіснуючими класами і неминучість світової пролетарської революції, Маркс закликав тим самим до дій, спрямованих на зруйнування реальних економічних клас, тобто до розвалу економічного життя суспільства. А "знайшовши" додаткову вартість у праці, відвернув увагу своїх послідовників від того єдиного джерела, яке творить життя на землі, і закликав до створення суспільства максимальної несво-

боди, суспільства, в якому додаткову вартість мусять творити "трудові армії" або, згідно з радянським досвідом, ГУЛаг.

Ця економічна теорія дістала трагічну експериментальну перевірку в Росії. І першим з марксистів, який зрозумів неспроможність цієї теорії, був Ленін. Але ніхто за того часу Леніна не зрозумів. Хоч і зрозуміти було трудно. Йому, щоб не порвати з своїми однодумцями, доводилося прикривати свій відхід від марксизму димовою завісою псевдомарксистської фразеології і посиланнями на вимоги реальної дійсності. У політичному звіті XI з'їздові партії, говорячи про НЕП, він заявив: "Потрібно справу поставити так, щоб звичайний хід капіталістичного обороту був можливий, бо це потрібне народові, без цього жити не можна" [В. І. Ленін, Соч. 4 вид., т. 33, стор. 250]. У тій же доповіді він, у дещо завуальованій формі, прямо говорить, що НЕП — не марксизм: "...ми впадаємо в інтелігентщину, у лібералізм, мудруємо з приводу того, як розуміти державний капіталізм, і заглядаємо до старих книжок. А там написано зовсім не про те ... Жодної книжки немає, яка була б написана про державний капіталізм, який буває за комунізму. Навіть Маркс не догадався написати жодного слова з цього приводу і помер, не залишивши жодної точної цитати і незаперечних вказівок [там само, стор. 248. Підкреслення скрізь моє — П. Г.]. Тут Ленін не виступає одверто проти Маркса, але явно іронізує над його економічною теорією, яку більшовики намагалися застосувати за періоду так зв. воєнного комунізму, але, наразившись на всенародний опір, змушені були повернутися до "звичайного ходу капіталістичного господарства і капіталістичного обороту". Виявилось, що "без цього жити не можна".

М. Руденко числами ілюструє величезний господарський стрибок, на який країна здобулася за шість непівських років. А я наочно пам'ятаю, як протягом одного лише сільсько-господарського сезону країна вирвалася з страшного голоду. Я ніколи більше не бачив такої великої кількості людей у полі. Громадянська війна майже повністю позбавила село коней. Землю обробляли коровами і ручним способом. І все це робили півголодні люди весело і з жартами. За часів воєнного комунізму, коли люди вимирали з голоду, агітатори розписували казкові картини майбутнього сільсько-господарського виробництва з тракторами й іншими машинами. І люди не забули про це. От ми удвох з братом садимо кукурудзу. Один ударом сапи робить ямку. Другий опускає туди зерно і ногою чи рукою загортає ямку. Повз нас проходять кілька односельців, теж з сапами на плечах. Худі докраю, але веселі, жартують, сміються. Хтось кричить нам: "Що,

трактор включили? Сапою трах-трах!" Усі сміються, сміємося й ми. І так з сміхом село першого ж року НЕПу саме наситилося і місто нагодувало. А рік пізніше країна почала експортувати збіжжя. І з кожним роком експорт зростав, аж до часу, коли почалася колективізація і ліквідація куркульства як класу", що привели до нового, ще страшнішого голоду.

Почався жадливий період життя нашого народу. Згідно з запевненнями уряду, ми багатіємо. І це цілковито відповідало Марксові, бо небаченими темпами розвивалася важка промисловість — основа могутності країни, — а робітнича класа жила надголодь, селянство вимирало, а з десятків мільйонів аборигенів ГУЛагу витискали всі соки, і вони масами йшли у тундровий перегній і перетворювалися на таборовий пил. Минали роки, десятиліття, а ми ніяк не могли зрозуміти, що справжнє багатство країни міститься в хлібі. США багата країна не тому, що вона найпередовіша з промислового погляду, а тому, що її промисловість зародилася й росла на базі могутнього сільського господарства і до цього часу спирається на здорову основу. Сільське господарство цієї країни не тільки подає в достатку енергію для свого народу, але й робить країну наймогутнішим у світі експортером хліба. США дають половину товарового хліба, який викидається на світовий ринок.

З трудом, із скрипом і скреготом починають і в нашій країні втямлювати, що потрібні не лише машини й озброєння, але й хліб. Ухвалюються постанови за постановами, накреслюються, здавалося б, найрозумніші заходи. А хліба нема й нема. Нам усе щось заважає одержати його достатньо — то посуха, то заволодження, то вітри, то ще якісь незрозумілі причини. Причин цих шукають, знаходять, усувають, але з'являються нові, і проблема лишається не розв'язаною. А справа вся в тому, що "енергію прогресу творить свобода". На жаль, у керівництві нашої країни немає розуміння цього. Радянські керівники, називаючи себе лєнінцями, не розуміють того, що неодноразово підкреслював Лєнін. Так, виступаючи 1 січня 1914 року в газеті *Пролетарская правда* з приводу гасла американських робітників — "4000 карбованців на рік і 6-годинний робочий день", він указував, що в США — найпередовішій державі, з повною політичною свободою і найрозвиненішими демократичними установами — таке гасло здійсненне. "Застосування машин в Америці, завдяки повній політичній свободі... розвинене сильніше, ніж будь-де в світі..."

"Країна незміренно багата уже тепер, і вона може відразу потроїти свої багатства..." [В. І. Лєнін, *Соч.* вид. 4, т. 20, стор. 52]. Він писав далі: "У кожній цивілізованій країні світу ця мета американських робітників являється теж цілком досяжною метою;

але для цього потрібні основні умови свободи в країні" [там само, стор 53]. Цих умов у нашій країні саме й бракує.

Люди недалеко не можуть зв'язати на перший погляд різномірні речі: політичні свободи і виробництво суспільного багатства. Але вони пов'язані найбезпосереднішим чином.

Політичні свободи являються природним наслідком вільної підприємності, яка прийшла на зміну феодалістичному способу виробництва. Феодалізм заважав прогресові не тим, що він заважав працювати. Ні, працювати він примушував. Але він заважав свободі обігу і тим порушував нормальний хід життя. І життя змело його. Марксизм породив лад діаметрально протилежний ладові вільних підприємців і тим він, як і феодалізм, ворожий політичним свободам.

За зовнішньою видимістю феодалів тепер немає. Однак, тисячі, десятки тисяч дрібних чиновників роблять те ж саме, що робили феодали — не купують, а відбирають силою. З незчисленної кількості напівголодних наглядів і обліковців клеїться тисячолітній феодал — Держава. Нікому від цього не легше, ніхто не виграє — усі ми опиняємося в якомусь титанічному жорні, яке перемелює наші душі й кості. Класових ворогів немає, кожен з цих чиновників вважає себе трудящим, а не експлуататором. Але експлуатація все таки існує : народ експлуатує сам себе. Починаєш запідозрювати, що цим процесом керують не люди, а якась містична сила, на ім'я якій Тьма.

Але от що залишається незаперечним: хоч і як експлуатували б людей, держава від цього не багатіє, а навпаки — прямує до зубожіння. Чому? Тому що експлуатація населення ніколи не збільшує кількості продукowanego хліба. Навпаки: його продукція неухильно знижується через утрату зацікавлення до хліборобства і до самої землі. Зменшується кількість худоби, земля дедалі менше дістає органічних добрив. А без органіки мінеральні добрива мертві. Весняні води й вітри зносять рештки плідності в моря й океани. Держава рухається до неминучої загибелі. Ні грізна зброя, ні могутня промисловість їй уже не допоможуть, з-під ніг вислизає земля".

Саме про це твердить нам життя, щорічно ставлячи країну на межі продовольчої катастрофи.

Прогресивна економічна формація чи регресивна — ясно з того, скільки вона продукує хліба. Природа сама підводить підсумок нашій господарській діяльності. Вона — вищий суддя, нам лишається лише вислухати її вирок. Ніякі ідеологічні спекуляції у цьому ділі не допоможуть .

Єдина достойна відповідь на цей вирок — повна політична свобода, яка одна тільки може розв'язати ініціативу трудівників землі для повернення до нормального хліборобства, ґрунтованого на визнанні землі головним виробником вартості, яку треба без-

настанно захищати -- зупинити знищення і виснаження землі і почати поступове, але неухильне відновлення і збагачення її.

М. Руденко в своїй праці неодноразово звертається до релігійно-філософських питань. Я не вважаю для себе за можливе входити в їх обговорення.

З народження, обряду хрищення, родинного і шкільного виховання я — православний християнин, але все свідоме життя перебував у партії, яка ісповідує зоологічний атеїзм. І хоч сам я завжди ставився до віри інших з пошаною, але над питаннями релігії не замислювався і без роздумів дотримувався офіційного партійного світогляду. З релігійно-філософських питань майже нічого не читав, а головне — і не замислювався над ними. Силою цього я в релігійно-філософських питаннях навіть не дилетант, а просто невіглас. Тому не буду висловлювати своїх суджень стосовно заторкнутих автором релігійно-філософських питань, а лише відгукнуся на них двома своїми судженнями в релігійному аспекті.

Перше. Досвід побудови соціалізму в СРСР можна розглядати як результат експерименту, поставленого за теорією Маркса. Коли це так, то не можна не звернути уваги, що експеримент поставлений з урахуванням щільного закону, тобто вжито всіх заходів, щоб дослід пішов суворо визначеним шляхом і в ході свого здійснення не міг ухилитися вбік — зайти в якунебудь не передбачену експериментатором щілину.

Розгляньмо ті умови, за яких на нас експериментували, і переконаємося, що справа була поставлена саме так.

Почнімо з того, що революція перемогла відразу на 1/6 земної кулі. Територія революційної країни розташована компактно і має природні дуже зручні для оборони кордони. Силою цього можливість перервати експеримент шляхом воєнного втручання була практично виключена.

При владі стала добре організована, дисциплінована, досить далекоглядна в розумінні оборони своєї влади і гранично рішуча партія, здібна на будь-які, навіть найжорстокіші і нелюдські заходи придушення всякого опору. Тим самим експеримент був забезпечений і від загибелі в результаті внутрішньої протидії.

На території СРСР опинилася одна чверть орної землі світу. І не якоїнебудь, а не гіршої від земель стейту Айова (США) й італійських лесових ґрунтів. Це величезні масиви найпотужніших українських, кубанських і донецьких чорноземів. Це плідючі землі Сибіру і Далекого Сходу. Це соняшні землі Середньої Азії, Кавказу, Криму. Це знаменита центрально-чорноземна смуга. Та й

так звана нечорноземна область і переволожені землі Білорусії віками годували своє населення. Таким чином і стихійний голод не міг зірвати експеримент, тим більше, що на 25% орних земель світу припадало менше 8% людства.

У підземних покладах країни виявилися заложеними велетенські енергетичні ресурси у вигляді вугілля, лупаків, нафти, газу, а також по суті всі корисні копалини. Це був, можна сказати, "страховий фонд" експерименту.

В загальному нашій країні всього було дано так з верхом, що хоч і як ми калічили б природу, хоч і як розтринькували б її ресурси, хоч як затруювали б навколишнє оточення, хоч як нищили б ґрунти й їх плодючість — експерименту цим не можна було зірвати. І коли експеримент у таких умовах дав негативні результати, коли не вдалося домогтися того єдиного, що було обіцяне теорією — економічно квітучого суспільства, — то є всі підстави вважати порочною саму теорію. Незримий експериментатор ніби спеціально потурбувався досягненням однозначної відповіді на поставлене ним питання, щоб провал теорії не можна було нічим пояснити, крім як порочністю самої теорії, щоб ніхто не міг сказати: "Теорія добра, але умови були погані". Ліпших умов, ніж ті, що були створені для теорії Маркса в СРСР, просто вигадати неможливо.

Експерименту наче б хтось весь час пильнував. Коли Ленін, зрозумівши згубність накресленого Марксом шляху, спробував перервати експеримент і під димовою завісою марксистської фразеології повернути життя в його нормальне річище, смерть зняла цю загрозу з шляху експерименту: ленінський НЕП був ліквідований, надійшла моторошна ера марксистської колективізації і ліквідації куркульства як класи (створення трудових армій для сільського господарства); почався масовий ГУЛаг (трудова армія для промисловості), голод і війни, тобто все те, що закономірно впливає з теорії марксизму.

І вже зовсім чудом виглядає те, що через чотири десятиліття після Жовтневого перевороту був закладений дослід на другому кінці земної кулі, в інших умовах і при інших виконавцях (Куба). Результат той самий. Такий самий нелюдський тоталітарний режим, з тими ж вадами. Тепер уже не можна виправдати теорію і нездібністю чи неумінням виконавців. Дана теорія не могла дати іншого результату. Це тепер становилося незаперечною істиною.

Друге. Досвід Радянського Союзу можна розглядати і як експеримент вироблення нової, позарелігійної моралі.

Комуністична ідеологія зформована на споживацьких засадах. "Від кожного за здібностями, кожному за потребами" — ось суть цієї ідеології і та єдина мета, до якої повинні прямувати люди. Ця ідеологія — говорить М. Руденко, — "породжує той різновид

атеїзму, який обоюдно суспільне корито. А оскільки за межами цього корита, як 'суспільної субстанції', інших вартостей не існує, то мета життя зводиться до того, щоб, розштовхуючи інших, якнайраніше і щільніше притиснутися до корита. Притиснутися так, щоб ніякі сили в світі не змогли тебе від нього відірвати".

Це ми й спостерігаємо в нашому повсякденному житті. Від суспільного корита або, що те саме, від влади відривають тільки з кров'ю (сталінський терор). Ті ж, хто тримається дуже міцно, лишаються при суспільному кориті до смерті. А що таких, які кріпко тримаються і довго живуть, серед багатомільйонного народу знаходиться немало, то ми дійшли врешті-решт до правління герократії, що являється ще однією причиною застою в суспільному житті. У нас найстаріший у світі уряд (не лише щодо тривалості перебування при владі, а й щодо віку його членів).

Чи можуть описані якості прикрасити людину?

І чи ліпша така людина, ніж та, що зростає на релігійній моралі, яка во главу угла ставить духовні цінності?

Я далекий від того, щоб викладати тут релігійну мораль, але мені думається, що прагнення людини, вихованої у любові до ближнього і в пошані до свободи кожного, до спілкування з вищим розумом, з творцем усього суцього, прагнення бути подібним до нього в своїх діях підносить людину, робить її життя духовно наповненим і щасливим. Споживацька ж мораль плодить кар'єристів, властолюбців, користолюбців, донощиків, провокаторів, катів і... пияків.

От, власне, до якого висновку доходимо ми на основі аналізу радянського морального експерименту. Усі віруючі люди, з якими стикало мене життя, люди високої моралі, незрівняно вищої, ніж люди, що їх оточують, без віри, без прагнень, без високої мети. Ніхто з цих віруючих ніколи не намагався навести мене на свою віру. Але самою лише поведінкою своєю прихилили мій розум і душу до думки про духовні цінності.

Загибель марксизму після радянського експерименту фактично сталася.

Чому ж, не зважаючи на це, він продовжує поширюватися по Землі? І до того ж з наростаючою швидкістю?

Однозначно відповісти на це питання трудно. Можна висловити лише припущення, побудовані на аналізі теоретичної спадщини Маркса і на досвіді нашої країни.

Теоретична спадщина Маркса настільки ускладнена, заплутана, та ще й перебуває нерідко в незавершеному стані, що розібратися з нею, збагнути її, не маючи більшої кількості вільного часу і без спеціальної наукової підготовки майже неможливо. Тому

маси сприймали її через ходячі догми, головним чином через *Комуністичний маніфест*, через програмові заяви марксистських партій, через партійну пропаганду. А ця остання, правильно висловлюючи душу марксизму, зверталася до таких почуттів, як заздрість, жадоба, честолобство, властолюбство, інстинкт звірячої зграї (той інстинкт, який згромаджує хлопчаків у зграї для хуліганських нападів на дорослих чи для їх пограбування). Оце ті "п'ять китів", спираючися на які, марксизм приваблював до себе дедалі більші маси.

З часом це вчення ставало модним. А вже коли мода — кожному імпонує, щоб його вважали за такого, що розуміє модну науку, хоч про неї він знає лише з чуток і здібний тільки на повторення ходячих догм. А закони моди — чи то в одязі, куренні, модному читанні чи приналежності до модної політичної течії — незбагненні. Трудно розвиваючися в епіцентрі, деякі з них раптом починають бурхливо ширитися по периферії. І коли в епіцентрі вже сміються з якоїсь раніше виниклих мод, вона дослівно з кур'єрськими швидкостями мчить на найдальшу периферію. І чим менше культурна ця периферія, тим міцніше хапається вона за застарілу моду. Саме це й діється під цю пору з марксизмом. Він утверджується в найнекультурніших, економічно слабо розвинених, півдиких країнах.

Але пояснювати дане явище лише модою було б несерйозно. Є ваговитіші підстави. Думаю, що головне — непоінформованість і тривога за долю свого народу, за людство. Весь світ тепер у тривозі. Усі відчувають: щось не так іде, як треба. І всім хочеться змінити становище на ліпше. Усім! І тим, що живуть у "капіталістичних", і тим, що живуть у "соціалістичних" країнах. Але в країнах соціалізму народ задушений тоталітарною диктатурою і позбавлений можливості висловлювати свої тривоги. Офіційна ж пропаганда під бравурні марші провіщає на весь світ "успіхи" соціалізму, "щасливе" життя своїх громадян, їх любов до Батьківщини і відданість партії. І багато мешканців "капіталістичних" країн, перед якими ніхто досі не розгорнув жодної нової позитивної програми, починають думати. А може, "там" дійсно твориться краще майбутнє людства. Може, варто спробувати віддати владу своїм комуністам? Їм не в тямку, що між сучасним "капіталізмом" і "соціалізмом" в економічній ділянці принципових різниць немає. І один і другий будують свою економіку на дедалі більше зростаючому витрачанні заготованих природою енергетичних і сировинних ресурсів Землі. Єдина різниця в тому, що "соціалізм" довів цей принцип до крайньої межі і тому підійшов до безодні набагато ближче, ніж капіталізм. Але люди не знають про це й думають: "А, може, спробувати?" Деякі народи і "пробують". Далі с л о в о бере тоталітаризм, і ми починаємо чути з таких країн лише

безконечні неогомонні славословія "народному" урядові і партії, та подеколи задушені стогони, що прориваються з катівень.

С л о в о ! Воно дуже винне в тому, що діється в світі. Пріоритет одержало брехливе слово. Брешуть так багато і так рафіновано, з витратою таких величезних засобів, що правді, буває, просто не пробитися. Марксизм тепер виступає під багатьма вивісками: соціалізм, комунізм, советизм, інтернаціоналізм, марксизм-ленінізм, маоїзм і т. д. Про марксизм безперервно говорять на всіх мовах світу радіостанції Радянського Союзу й інших "соціалістичних" країн. Його пропагують марксистські партії всіх країн світу і їх дочірні організації. При цьому ніколи навіть не згадують про справжні наслідки радянського експерименту. Навпаки, завжди підкреслюють безперервну п е р е м о ж н у ходу марксизму по Землі.

А що протиставлене цій навальній масованій пропагандистській атаці? "Свобода" та "Вільна Європа"? Здається, і все? Але їх глушать. Наглухо глушать. І правителі Заходу не можуть навіть з цим електронним піратством упоратися. Про пересилання російською мовою "Голосу Америки", "Bi-Bi-Ci", "Німецької хвилі" й інших можна говорити як про контрпропаганду лише умовно. Їх "голоси" пом'якшені часто до півправди. Преси й організацій, які критично обговорювали б соціалістичну теорію і практику, в країнах соціалізму взагалі немає. За такі обговорення покладена ст. 70 Карного Кодексу (антирадянська пропаганда: 7-8 років ув'язнення і 6 років заслання), а то й ст. 64 (зрада батьківщини — аж до розстрілу).

Таким чином, ведучи найбезсоромнішим чином брехливу пропаганду, марксизм душить будь-яке слово правди, що викриває його, і з безсоромним нахабством називає правду наклепом. Цьому нахабству нічого не протиставлено. Мало того. Немає навіть відсічі прямому насильству — діям терористів, що захоплюють літаки і закладників, втручання у справи інших країн для збройного накидання народів владі промарксистських угруповань (В'єтнам, Ангола, Ляос). Як же після цього можна дивуватися з територіяльних приростів марксизму! Щоб покласти край цьому, треба перш за все виключити насильство з життя суспільства, у тому числі й те насильство, яке живе під наличкою визвольного. І подруге, забезпечити дійсну свободу інформації, свободу обговорення будь-яких питань, тобто позбавити тоталітарні режими права вводити в себе обмеження на інформацію і називати все це своєю внутрішньою справою.

І ще одне не малої ваги питання: критикувати, з яких позицій? Нині критика марксизму (соціалізму) пливе головним чином по поверхні. У ній багато емоцій, але зовсім не вистачає справжньої наукової аналізи, справжньої наукової критики, ясних наукових

висновків. Навіть теоретичні твори найчастіше виглядають як окремі авторські погляди. Марксизмові, що претендує на звання науки, треба не окремі погляди протиставляти, а поставити його віч-на-віч з найновішими науковими досягненнями і показати його антинаукове й застаріле реакційне нутро. Народові потрібні не погляди, а справжня наука, ясний виклад незаперечних економічних законів природи.

"Наші погляди можуть мінятися, — говорить М. Руденко, — закони природи — ніколи".

В умовах найвитонченішої, замаскованої під правду тотальної брехні правда потребує солідних, незаперечно наукових обґрунтувань і приступного, образного викладу. Пропонована праця, мені думається, відповідає обом цим вимогам. Це тим дивніше, що написані *Монологи* в Радянській країні, на матеріалі, приступному кожній радянській людині. А матеріали ці — ех! — не багаті. "Ми позбавлені найконечнішої інформації", — говорить автор. Скільки ж сил мислення довелося йому витратити, щоб досягнути такого значного наукового і літературного результату, щоб дати дійсно наукове і приступне розумінню кожної грамотної людини спростування "шверпункту" економічного вчення Маркса, його теорії додаткової вартості й обґрунтувати на протигагу її вчення про енергію прогресу.

Питання, що хвилює кожного письменника, — чи знайде його книжка читача, чи відгукнуться на неї — для М. Руденка вже розв'язане. Тепер, коли я пишу ці рядки, книжка уже крокує по "Самвидаву" і на неї великий попит. Видно, читач давно чекає на книжку, яка не лише критикує, але й показує вихід з глухого кута. Влада й офіційна преса книжку покищо не зауважили чи тримаються повсякчасної своєї тактики замовчування. Десь там в інстанціях, що ведуть нагляд, книжку, можливо, намагаються зарахувати до антирадянщини, але антирадянською вона не є. Більше того, автор, зробивши книжку приступною кожній грамотній людині, адресує її в першу чергу комуністам і людям, які вивчали чи вивчають політекономію.

Автор відкрито і недвозначно проголошує себе прихильником комуністичного світогляду і саме його відстоює в своїй праці. Він піддав нищівній критиці Марксове економічне вчення, але це виступ не проти комунізму, а на його оборону. Економічне вчення Маркса взагалі не наука, а трагічна помилка на шляху до кращого майбутнього. Викриття антинаукової теорії — заслуга перед комунізмом. Не повалити комунізм розвінчуванням антинаукових теорій, а витягнути його з моря політичних спекуляцій, лжі, бруду, ворожнечі, ненависти, взаємознищення. Витягнути, поставити на наукові підстави і зв'язати з вірою у Вищий Розум, з високою мораллю — ось те, до чого прагне автор. І він говорить про це прямо

й одверто. Так, висловлюючися про книжку К. Буржуадемова *Очерки растущей идеологии*, М. Руденко пише: "К. Буржуадемов, відкидаючи марксизм, не відкидає ні ідеї комунізму, ні ленінського НЕПу. Але, звичайно, комунізм Буржуадемова (як і мій) не має нічого спільного з комунізмом Маркса і Сталіна".

Виступаючи непримиренним противником марксизму, як вчення антинаукового й антигуманного, М. Руденко твердо відстоює позитивне в теорії соціалізму. Він пише: "Марксизму, як такого, немає — у теоретичному розумінні він фікція. Про ленінізм цього сказати не можна. Ленінізм є! Звичайно, він лише там, де Ленін виявляє повну самостійність — тобто в НЕПі". І далі: "Ми говоримо про НЕП як про економічне вчення, яке нам здається вдалим. Ми повелися б нерозумно, якби відкинули свій власний досвід, на якому можна поставити знак 'плюс'".

Думаю, теоретична позиція автора ясна і вона аж ніяк не антикомуністична. Мені вона зрозуміла і сприйнятна.

Бувши нетерпимим до всього антинаукового в комунізмі, автор дуже м'яко, але з докором відповідає тим, хто з вірою в марксизм утратив довіря й до комунізму, хто, беручи участь у демократичному русі, готовий роздратуватися від термінів — комунізм, комуністичний, комуніст. М. Руденко пише: "'Капіталізм, який буває за комунізму' — ось основний зміст НЕПу! Чи розуміють цю формулу ті, хто так нетерпимо ставиться до людей, які продовжують називати себе комуністами навіть тоді, коли загибель марксизму фактично відбулася?"

Яке глибоке зауваження! Коли читач пригадає, що перехід до інших порядків відбувається не від нуля чи теоретично вирахованого пункту, а в поточному житті, за тих порядків, які продовжують і будуть продовжувати існувати поряд з новим, то він зрозуміє і геніальність формули — "капіталізм, який буває за комунізму". А, з другого боку, і докір автора в тому, що судять про людей не з сутності їх поглядів, а з назви, також слушний. Скільки витримав наш народ за те, що не судження, не думки інших усвідомлювали, а судили про них з наличок, які хтось їм дав чи вони взяли їх самі на себе.

Висновки свого дослідження автор звертає до керівництва КПРС. Немає сумніву, знайдуться ті, хто осудить автора за таке адресування. Але підстава у цих "суддів" лише одна: "Що їм писати. Вони однаково не відповідають". Але ця позиція, можливо, й виправдана з морального погляду, але не далекоюсяжна. Це скорше позиція людини, яка образилася за те, що не відповідають і чинять беззаконня. У М. Руденка позиція інша. Щоб двері відкрили — треба стукати. Врешті-решт знайдеться хтонебудь, хто не витримає стуку і

підійде до дверей. Кулак у М. Руденка (його праця) такий міцний, що розмахувати ним просто в повітрі нерозумно. Ліпше трахнути в двері. У відповідності з своїми поглядами автор звертається до тих, кого вважає реальною владою і в кому сподівається знайти сили, здібні до праці для оновлення нашого суспільного організму. Він пише: "Партія винна в тому, що лєнінський НЕП був розтоптаний... Вона ж, партія, і зобов'язана вивести наш народ із смертельної пастки. Це на її сумлінні. Із власного досвіду знаю, що в її лавах є немало чесних, самовідданих людей. Тут уся справа в тому, чи прийдуть до керівництва антисталінські сили, які сьогодні придушені, або ж їм назавжди закритий шлях до вищих партійних посад. Але у довговічність сталінських метод керівництва я не вірю. Те, що дозріло в людських душах, не можна задушити. Країна потребує глибоких демократичних перетворень".

Таке звернення і обґрунтоване й доречне, свідчення глибокого оптимізму автора, його переконаності у правильності своїх висновків і віра в творчі сили народу. Немає сумніву, що звернення до інших комуністичних і робітничих партій теж було б цілком доречне.

Комуністи зобов'язані піддати науковій перевірці закорінені догми і відмовитися від захисту антинаукових теорій. Вони повинні припинити культивування ворожнечі й ненависти, розпалювання розбрату всередині суспільства. Їм треба думати не про завоювання влади, а про майбутнє людства.

Партія, для якої понад усе добро народу, а не влада, повинна замислитися над тим, як припинити розбазарювання природних запасів землі без користі для людства і на створення зайвого комфорту. Їм належало б виступити з програмою боротьби за прирощування енергетичних ресурсів земної кулі, за бережне ставлення до природних багатств й ощадне споживання, за повну ліквідацію завданих природі втрат і відновлення первісної чистоти усіх водних артерій і акваторій, за безперервне нарощування рослинних багатств, особливо врожаїв продовольчих культур, за відновлення і раціональне використання рибних багатств. За безнастанне зростання споживання не викопних (сила вітру, морські течії, припливи-відпливи, різниця температур шарів води) і позаземних енергетичних ресурсів.

У комуністів великий борг перед людством. Занадто довго, уперто і наполегливо вони накидали народам антинаукове, жорстоке вчення — марксизм. Зараз перед нами відкриваються небачені перспективи творчої діяльності. Але щоб використати ці перспективи, треба зрозуміти сенс загальнолюдських завдань. Як комуністи виявляться неспроможними на це, знайдуться інші сили.

Не можуть не знайтися, бо від опанування людством невичерпних джерел космічної енергії залежить життя Землі. У цьому випадку комуністи, як сила, що виконала свою негативну роль (на них була доведена антинауковість марксизму), опиняться відкинутими туди, де опинилося й їх вчення — марксизм, у запасники архівів історії.

Червень — липень 1976

Петро Григоренко

Від автора

18 квітня 1975 року проти Радянської групи Міжнародної Амнесії почалися репресії. У мене на квартирі влаштовано обшук. Разом з іншими рукописами вилучено *Економічні монолози* — український і російський варіанти. Український не був передрукований, його взяли в чернетці. Російський варіант зберігався не тільки у мене, але також і в московських друзів. Тому я сподівався, що рукопис не загинув. Невдовзі з'ясувалося, що я помилився. У друзів також влаштовано обшуки, одного з них (А. Твердохлебова) заарештовано. Мене спрямували до камери попереднього ув'язнення, але за два дні випустили. Таким чином усі примірники *Економічних монологів* опинилися в руках КГБ.

Я завжди вірив, що закони природи — незалежно від того, подобаються вони нам чи не подобаються, — не підпадають під дію карного кодексу. Чи може КГБ або прокуратура унедійснити закон збереження і перетворення енергії? В *Економічних монологах* мова йде про те, що теорія додаткової вартості К. Маркса заходить у непоборну суперечність з цими всеохопними законами природи. Тому я не тільки не ховався з цією працею, а протягом дванадцятих років методично писав про неї в ЦК. Закінчилося це тим, що мене виключили з партії, заборонили друкувати мої твори. Наді мною нависла загроза психіатричної лікарні...

Зрештою, все це викладене на сторінках цієї книжки. Тут мені хочеться поговорити про інше.

Важко, болісно відбувався в моїй душі відрив від марксизму. Для мене було мало гіркого досвіду — я намагався розібратися в глибинних закономірностях цього вчення. І от виявилось: теорія К. Маркса не витримує критики з боку сучасної фізики! Не шкодило перевірити її також за допомогою кібернетики. Я — лірик, а не фізик. Років п'ять пішло на те, щоб якось засвоїти премудрості точних наук. І все ж я не міг покладатися на свої дилетантські знання — потрібно було досвідчених консультантів.

Що й казати — мені вельми пощастило: років зо два тому я здобув наукових консультантів в особі Сахарова А. Д. і доктора фізико-математичних наук Турчина В. Ф. Ледве чи треба пояснювати, хто ці люди — їх знає весь світ. Либонь належить лише

уточнити, що В. Турчин не лише фізик, але й кібернетик. Так почалася праця над *Економічними монологами*.

Того дня, коли до моєї квартири увірвалися офіцери КГБ, на письмовому столі лежав приготований для висилки Турчину В. Ф. новий розділ, написаний за його порадою — детальний опис закономірностей *Економічної таблиці* Ф. Кене. Поруч лежав лист, в якому я дякував ученому за неоціненну допомогу. Турчин так і не одержав ні цього розділу, ні листа...

Але світ не без чудес: майже рік пізніше, коли я вже почав привикати до того, що *Монологи* загинули безповоротно, вони раптом повернулися до мене таємничими шляхами *Самвидаву*. Виявляється, їх читають, обговорюють, передають з рук до рук. Мені так і не пощастило встановити, хто зберіг рукопис. Звичайно, я був невимовно радий! Але разом з тим і засмучений: рукопис потрапив до *Самвидаву* не опрацьований остаточно.

У мене був намір колись написати цю книжку наново. Тепер я вирішив доробити *Монологи* і запропонувати *Самвидаву*, так би мовити, друге видання. Дуже шкода, що не зберігся український варіант. Заходжуватися коло зворотного перекладу я покищо не спроможний. Можливо, це зробить хтось інший — перечити не буду. Я, звичайно, маю труднощі з російською мовою. Сподіваюся, читач це зрозуміє і пробачить.

А як же бути з багаторазовими попередженнями Київської прокуратури? Супроти мене було висунуте те саме обвинувачення, що й проти А. Твердохлебова: поширення свідомо неправдивих вигадок, які ганьблять Радянський суспільний і державний лад. Мене звільнили лише тому, що наближалось 30-ліття перемоги над Німеччиною, незручно було тримати інваліда війни в тюрмі. Потім знову викликали, примушуючи підписати попередження про те, що справа моя буде відновлена — цим разом з урахуванням рецидивів. На кінці обов'язково нотовано: "Зміст попередження мені зрозумілий". На останньому з цих грізних документів я написав наступне:

Зміст попередження мені не зрозумілий. Я не поширюю наклепів на Радянську владу, а намагаюся довести до свідомості людей найважливіші закони природи. Не розумію, як можна за це переслідувати.

Гадаю, що цим усе сказане.

10. IV. 1976

М. Руденко

ЧАСТИНА ПЕРША

ПРОЩАЙ, МАРКСЕ!

1. БІЛЯ ПАМ'ЯТНИКА СВЯТОГО ВОЛОДИМИРА

Небо, земля і люди. Пласти глини під ногами, напоєної людською кров'ю. Були пожежі, були війни — усяке було на цій землі. Недавно вчені знайшли людські кості, яким чотири мільйони років. Людські — не мавпячі! І завжди люди жили з одним і тим самим питанням: чому ми убиваємо один одного? Невже не можна жити по-інакшому?..

Археолог пересипає з руки в руку жменю золотих монет. Дивиться не на них — погляд його спрямований у простір, у світову безмежність. Людина чомусь завжди прагнула надати монетам форму Світила, навколо якого обертається земна куля. Чому? Чи немає в цьому неусвідомленому порухові людської душі відповіді на болюче питання, яке ми вперше ставимо собі ще в дитинстві, але так і відходимо в могилу, нічого не визнавши і не пояснивши?

Люди убивають один одного за гроші. Сумління наше обурюється: доки? І все ж вони, гроші, не лише не відмирають, а, навпаки, — набирають дедалі більшої влади над нами.

Протягом багатьох тисячоліть філософи і пророки намагалися зрозуміти і пояснити Бога. Двісті років тому людський розум спрямувався на інший шлях: *що таке гроші?* І хоч спочатку ніхто не твердив, що це одне й те саме питання, однаке для багатьох людей політекономія замінила релігію. Зрештою, скоро буде сказане: або те, або те. Як говорили й говорять: або Мохаммед, або Христос.

Горький назвав доляр Жовтим Дияволом. Але доляр від цього не похитнувся — лишився тим, чим був. Що ж він таке — Бог чи Диявол? І чи можна поважно обговорювати подібні питання? Бог — над нами і в самих нас. Він є сутність світу, сутність людини, сутність життя. Диявол тишком-нишком позбавляє нас цієї вищої сутності: насолоджуйтеся життям, не ставлячи дурних питань. Ви — самі для себе, іншого змісту немає. Пийте, співайте, радійте. Потім появиться горбок над головою — от і все...

А що робити, коли ці прокляті питання переслідують тебе з року на рік, не залишаючи хвилини для відпочинку?..

Тоді ти — неповноцінна людина. Або хворий — треба лікуватися. На все вже є відповідь. Нема чого тобі сушити мозок — К. Маркс усе пояснив. Читай *Kanimal*.

Питаю: а ви його читали? Ви його вивчили? Ви його засвоїли?..

Дивляться з подивом: звідкіля такий узявся? Існує інститут марксизму-ленінізму, там вивчають. Їм за це гроші платять.

Знову гроші! Та що ж це таке? Чому їх платять? Чому їм служать! Та сама відповідь: читай *Kanimal*, там усе сказане.

Коло замикається. Навіть не коло пізнання — всього лише коло недорозумованих питань, які могли б якось розворушити людську думку. Але вона заснула, усопла.

Kanimal витиснув *Біблію*, яка відповідала на питання: що єсть Бог? Маркс усе своє життя присвятив одному питанню: що таке гроші? Звідси мало слідувати: відповідаючи на одне з цих питань, ти тим самим відповідаєш на друге. Так уперше вголос було заявлене те, що раніше тільки припускалося: світом правлять гроші.

Ну, а як же з Богом?..

Хтось заперечить: сама постава питання виглядає безглуздо — Бог і гроші! Але я цього не певен. Таємниця грошей — дуже велика таємниця. І цілком можливе, що ці великі таємниці десь зливаються в одне. Мова йде не про підміну одного другим, а про одну й ту саму сутність. Ми тримаємо в руках якусь нитку, не розуміючи, куди вона може нас привести. Ми не надто допитливі, бо знаємо: за надмірну допитливість треба платити життям.

Мушу застерегтися: для мене Бог єсть Природа, матерія. Це не пустощі з словами, а філософічна позиція, якій на ім'я гілозоїзм. Або пантеїзм, що в загальному одне й те саме.

Читач далі знайде, у чому саме я не згоден з Марксом. Але перед тим прошу звернути увагу ось на що: суперечка про природу грошей — це завжди суперечка майже теологічна. Можливо, навіть не "майже", а серйозно. Не тільки так вона виглядала в минулому — так вона виглядає й сьогодні. Принаймні за своїми наслідками: мене *відлучили*, як відлучали завжди тих, хто по-інакшому розумів сутність Бога. Так, мене виключили з партії за питання, на які трудно відповісти. Не пхайся з своїми дурними "чому" — надокучив!..

Ось вам ще один доказ, що *Біблія* і *Kanimal* розв'язують одні й ті самі питання. Саме тому існує суперництво між ними. Півсвіту живе за *Біблією*, півсвіту — за *Kanimalом*. Чий шлях ближчий до істини?..

Айнштайнові *Біблія* не заважала творити теорію відносності. Марксові вона заважала. Чому?..

Політекономія хотіла бути наукою. Але одна справа хотіти, а

друга — могти. Те, що побудоване на вірі, — не є сутою наукою. Мене не виключили б з партії, якби я сказав: "Не розумію Айнштейна". Але я так сказав про Маркса — і мене виключили. Як не розумієш — вір! Інші розуміють. Але чи розуміють інші?..

...А золота монета все ж чимось нагадує Сонце. Формою, кольором. Чи знав той, перший, хто надав їй такої форми, вищу таємницю грошей?..

...Ще одна безсонна ніч. А скільки їх уже було! І, видимо, не менше попереду.

Живу за містом. Трудно мені добиратися до Києва — автобуси так переповнені, що всю дорогу доводиться висіти між людськими тілами, які притискають тебе головою до стелі. Після такої по-дорожжю я весь скований болем.

Давно це було — першого року війни. Розривною кулею розтрощений таз, ушкоджений хребет. Зрештою, людина до всього звикає. Звик і я. Треба годинку-другу посидіти на лавці — і біль відступить. Тоді я бадьорим кроком зйду кам'яними східцями туди, де нині все має скінчитися. Не хочу виглядати хворим — не такий сьогодні день...

Цілий рік тривало вигнання мене з партії. Повільно крутилося важке жорно, в якому перемелювалося моє життя. Сьогодні об одинадцятій годині ранку бюро Київського міськкому КПУ має розглянути мою апеляцію. І хоч це досить дивне, однак в мені ще тліє несмілива надія: а раптом усе зміниться? Тридцять п'ять років віддано комуністичній партії. Ціле життя! Комуністом я й помру. Однак моє уявлення про комунізм стало інакшим.*

* Коли писалася ця книжка, я ще по суті не був переконаним дисидентом. Сьогодні я став ним. І от сиджу, думаю: викреслити ці рядки чи залишити? Я ж знаю: серед радянських дисидентів є немало людей, які після цих рядків відкинуть мою книжку, як щось глибоко чуже. Я їх не засуджую за це — саме слово "комунізм" викликає в їх свідомості гіркі думки про концтабори і тюрми, про мільйони замучених співвітчизників. Однак мені б хотілося закликати моїх колег до терпимости. Так, ми різні, але сходимося в одному: не можна кидати людей у тюрму за їх переконання. І коли ми сходимося на цьому, то зобов'язані також перемогти термінологічний фетишизм. Справа не в назвах, а в глибинній сутності понять. Не буду тут пояснювати, що я розумію під словом "комуніст" — це саме собою проявиться тоді, коли книжка буде дочитана до кінця. До того ж, я й сам міняюся: у другій книжці *Економічних монологів* я вже не той, яким був у першій.

— Але пощо мені все це? — вигукне нетерплячий читач. — Ніякі варіації на дану тему мене не приваблюють.

У такому разі я, звичайно, здаюся: подібний аргумент завжди діє незаперечно. Але такому читачеві хочеться сказати наступне: ця книжка на-

Писав про це в ЦК — писав багато і пристрасно. Вірив, що цього від мене вимагає статут партії. Ми люди тільки тому, що нам дано язик. Але хіба його дано на те, щоб приховувати думки?

Так, ці листи — вони упали на мене зверху, наче сніг на голову. А я ж їх нікуди більше не посилав — тільки в ЦК! Усі вони підшиті до моєї персональної справи — це й є головне обвинувачення проти мене.

Двері видавництва для мене закрилися задовго перед тим, як почалася моя персональна справа. Закрилися всюди — у Києві, в Москві і навіть у Болгарії, де готовано до друку мій роман.

Спочатку я не розумів, що, власне, сталося. Адже я нічого недозволеного не чинив. Хіба листи до ЦК можна висувати в якості обвинувачення?

Три роки без заробітку — чи легко це? Немає його і попереду. Немає тому, що я не зможу зректися своїх переконань.

Міськом партії міститься у сірій будівлі, яку побудовано в тридцятих роках для українського уряду. Хто його будував — Постишев чи Косіор? Зрештою, це не має значення. У задумі будівничих ця будова повинна була втілювати в собі силу і нерушимість Радянської влади. Одначе, поруч з легким, майже невагомим Андріївським собором (його будував Растреллі) виріс величезний дот з залізобетонними прапорами. Масивна споруда ця не втілювала в собі нічого, крім кричущого бюрократичного несмаку. Вона підобгала під себе Володимирську гірку, де тисяча років тому стояли княжі палаци. Є щось зловісне в цій немисленній важкості — здається сама земля намагається її відкинути, але в неї не вистачає сили.

писана зовсім не про те, як я розумію комунізм. Про комунізм можна сперечатися і не сперечатися — не це головне! У цій книжці мова йде про *закони природи*, з якими ти, шановний читачу, знайомий недостатньо. Ні, це не твоя провина. Цим великим знанням не пощастило з самого початку: теорія трудової вартості А. Сміта виявилася приступнішою для розуміння, ніж теорія Ф. Кене. І тому ось уже понад два століття справжня наука перебуває в тіні, а на авансцені самовпевнено розгулює псевдонаука, з якої й виростає марксизм.

Звичайно, я не претендую на повне наświetлення цього питання. Одначе мірою сил і здібностей я спробую викласти те, що я зрозумів за півтора десятиліття болючих пошуків. Глибоко переконаний: жодна освічена людина не має права не думати про ці найбільші закони природи. У них — життя або загибель нашої цивілізації! І ніяк не менше.

І лише тоді, коли ти, дорогий читачу, переконаєшся в тому, що ці великі закони природи ти засвоїв, можна буде посперечатися, чого ми хочемо — комунізму, соціалізму чи капіталізму. У противному разі наша суперечка зведеться усього лише до спроб утвердити чи відкинути той чи той політичний термін, те чи те історичне ім'я. У подібній суперечці брати участь мені не хотілося б.

Це добре, що я приїхав сюди на дві години раніше. Так я завжди робив, щоб відпочити від стиску в автобусі і подолати біль, який став щоденним супутником мого життя.

Віддалившись від постишевського дота, уповільнюю кроки біля пам'ятника святого Володимира. Це тут одержав хрещення наш народ, звідси по руській землі пішло християнство.

Усе це фіксується в моєму мозку — і величезний дот, і воістину величний пам'ятник, в якому так багато доброти, святої людяности. Мідь, залізо, бетон втілюють у собі духовне обличчя часу — це неминуче. Мимоволі замислюєшся: де більше правди — у християнському тисячолітті чи в нашому піввіці?..

Так, з подібними думками нема чого робити на бюрі міськкому. А мені ж не завжди була неприємна ця будова, в якій за дві години остаточно і безповоротно вирішиться моя доля. Чверть віку тому я входив до неї як господар. Я був тоді членом Київського міськкому партії, секретарем парторганізації Спілки письменників України, головним редактором літературно-художнього журналу *Дніпро*...

Біль у хребті ще не пройшов. Щоб його погамувати, треба зосередити думки на чомусь іншому. Мимоволі задивився на похилого чоловіка, що сидів на сусідній лавці. Він був старший від мене років на десять. Пенсіонер, звичайно. Здається, я міг би докладно описати все його життя. Руйнував церкви, будував заводи, воював, потім відновлював Хрещатик. Але ось чого я не знаю: про що він тепер думає? Погляд у нього якийсь дивний — ніби старий, дивлячися на святого Володимира, намагається щось пригадати. Щось таке, про що йому говорили в дитинстві, але воно давно забулося. Тепер давно забуте знову затеплилося в його душі, ніби вугілля під холодним попелом, коли на нього подме вітер.

— Скажіть, як ви розумієте хрест? — упіймавши на собі мій погляд, запитав незнайомий. — Адже мусить бути в цьому знаку якийсь сенс. Я, знаєте, не можу уявити, щоб люди несли з віку у вік щось зовсім безглузде.

Волосся в нього сиве з жовтуватим відтінком, ніби вуса у запеклого курія. Одягнений мішкувато, але сорочка біла, чиста.

— Є сенс, — відповів я, піднісши очі на постать князя Володимира.

— Який?..

Як пояснити цьому чоловікові, що ось уже понад десять років я пишу до ЦК саме про те, про що він питає? Відповідаю моєму співрозмовникові: це найбільша з усіх формул — формула Сонця. І навіть більше — формула Субстанції. У всіх релігіях світу субстанцію називають Богом. Для мене слово Бог не є обов'язкове, однаке воно мене і не лякає — субстанція це об'єктивна реальність, що перебуває за межами нашого відчу-

вання. Саме тому вона існує незалежно від нього. Матерія, звичайно. Невидима Природа. Променева тканина Світової безмежності. Творчий суб'єкт, з якого все виникає і туди повертається після розпаду. Усе без винятку — зірка, планета, людське тіло...

Мій співрозмовник виявився більше підготованим для філософської розмови, ніж я міг сподіватися.

— Алеж це метафізичний матеріалізм, — зауважив він.

— Ми заплуталися в метафізичній павутині, — сказав я з сумом. — І в цьому наша трагедія.

Почав йому пояснювати: метафізика в історичному розумінні — те саме, що онтологія. Слова-синоніми. Ленін ніколи не виступав проти онтології як науки про буття. Енгельс, звичайно, виступав проти метафізики. Однак мені здається, що він виступав проти тих її форм, які сприймали світ застиглим, незмінним. Ось чому потрібен був діалектичний матеріалізм. Але аж ніяк не заради повалення онтології. Повалити її так само не можна, як і субстанцію.*

— Чудно, — зідхнув мій співрозмовник. — Розумом однаково цього зрозуміти не можна. Можна тільки вірити.

— Ви — член партії? — запитав я.

Старий зніяковів.

— Так. Ну то й що?..

— Для комуніста мало самої віри — потрібне знання.

— А ви хіба знаєте?

Я змовчав. Справді: чи знаю я? Щоб відповісти на це питання треба якось себе перевірити. Знання перевіряються в суперечках, дискусіях. Але зі мною ніхто не сперечався. І навіть ніхто не хотів

* Тут я ще не позбувся компромісу. Насправді між матеріалізмом Енгельса і матеріалізмом Леніна — ціла безодня. Енгельса можна назвати матеріалістом-предметником. Такий матеріалізм не лише не потребує онтології — навпаки, вона йому глибоко ворожа. Саме тому Енгельс намагався знищити метафізику. За часів Леніна предметний матеріалізм був уже неможливий. Тому Ленін, не бажаючи піддавати критиці вульгарний (предметний) матеріалізм Енгельса, м'яко, ніби крадькома, намагається відновити в правах метафізику під ім'ям онтології. Так це й мандрує з одного видання в друге: метафізику плямують як методу буржуазної філософії, онтологію визнають правомірною і конечною. Досить порівняти відповідні статті в *Українській Радянській Енциклопедії*, щоб переконатися в цьому. Звідси напрошується висновок: у людей, що називають себе марксистами, ніякої філософії немає і ніколи не було. Боротьба відбувається всього лише з-за назв: один з синонімів належить знищити, другий можна допустити до вжитку. Ось чому мені не хотілося б, щоб щось подібне відбувалося з поняттями "соціаліст" і "комуніст".

поговорити. Просто оголосили: тобі не місце в партії. І хоч як я потім доводив, що в моїх поглядах немає нічого ворожого, мене ніхто не слухав. Так, саме в цьому мене й обвинувачували: ти — метафізик, але не марксист. Обвинувачували на основі листів, які я надсилав до ЦК. І кожен з обвинувачів потайки думав: "Який же ти дурень! Знай собі те, що знаєш. Але пощо про це кудись там писати? Та ще до ЦК. От і догрався".

Власне, не тільки думали, але й говорили. Перестерігали, що добром це не закінчиться. Однак я не міг не писати — це вище за мене. І вище за всіх нас. Одне слово — Бог! Він же Природа. Те, про що говорили Пітагор, Бруно, Спіноза, Сковорода: Бог є Природа, Природа є Бог...

— Коли вже Природа, то не Бог, — зауважив співрозмовник, якому я повідомив споконвічну формулу пантеїстів.

— Але вона Суб'єкт. Розумієте?..

— Суб'єкт? — здивувався він.

— Саме так. Світова філософія має двоє крил. У ній існує суб'єкт гносеологічний — тобто суб'єкт пізнання. Це — я, ви, інші люди. Словом, людина. Але існує також Суб'єкт Творчий. Коли ми відкидаємо онтологію, то разом з нею відкидаємо і субстанцію. А тим часом не ми ж створили Всесвіт — він створив нас.

Це, звичайно, не нове. Так завжди й доходили до Бога. Справді: якщо Всесвіт не є Суб'єктом Творчим, тоді належить шукати такого Суб'єкта, який створив і Всесвіт і самих нас. Існування подібного Суб'єкта й заперечував марксизм. Але хіба це дає нам право заперечувати той незаперечний факт, що сама природа є Суб'єктом? Хіба вона не Мати наша? Хіба ми вийшли не з її лона? Тоді хто ми і звідки? Ось чому гносеологія без онтології — це наука тих, що не пам'ятають свого походження.

Мій співрозмовник не сказав того, що часто мені доводилося чути: "До чого вам це потрібне?" І я був вдячний йому за це. Ми обидва, не змовляючися, подивилися на обличчя святого Володимира — подивилися знизу, як малі діти дивляться на батька. Здавалося, він говорив нам: "Думайте, думайте! Не поспішайте з висновками. Ви так багато наробили помилок, що більше не маєте на них права".

Кожен з нас думав про своє. Перед моїм духовним поглядом проходило все моє життя. Щось подібне я відчував лише тоді, коли лежав на бруствері, обливаючися кров'ю. Це було на підступах до Ленінграду, який ось-ось мав опинитися в залізних лещатах бльокади.

...Тепла кам'яниста земля під ногами. Терпкий дух полину — так пахне моє дитинство. Вода, молоко — у всьому присмак полину. Я біжу за село зустрічати батька. Мені шість років. Батько

працює в копальні. З роботи він обов'язково заходить до крамниці, щоб купити ковбаси і медяників для мене.

Ось він з'являється на горбі, я біжу йому назустріч. Він підхоплює мене і підносить над головою. Моїм очам відкривається неозора степова далечінь з задимленими териконами, павутиною канатних доріг, "кукушками", що бігають, — так називалися невеликі паротяги, що вивозили вугілля з-під копальняних копрів.

Почуття мужеської сили, почуття неба над головою, почуття світового простору, до якого залучають мене могутні батькові руки — ось що лишилося мені як спадщина. Та ще батьківський обушок, що висів під стелею, і мідна шахтарська лампа. Та копальня, яка любила батька і пишалася його подвигом.

Могутні руки обпалені до кісток. Обпалене все тіло — немає живого місця на ньому. Замість шкіри — мокре простирано. На копальні трапилася пожежа, батько кинувся рятувати товаришів. Їх урятував, а сам згорів. Двадцять днів прожив він у страшних муках. Мати не підпускала мене до нього — він не дозволяв...

...Жорстоко жив старий Донбас. Копальня на копальню ходили з сокирами. Ми, діти, засвоювали цю безглузду жорстокість від дорослих. Лежу побитий мало не до смерті. Били камінням. І завалили камінням — думали, мертвий. Найстаршому з моїх катів не більше семи років. І мені стільки ж.

Але я все таки опритомнів і виліз з-під каміння. Чи то ніч навкруги, чи я осліп. Почав кричати. Хтось почув і потягнув мене, закривавленого, до матері. Ліве око назавжди лишилося бездіяльне. Воно не ушкоджене, але перебитий зоровий нерв...

...Мене приймають у кандидати до партії. Приймають люди, яких урятував мій батько. Я закінчив десятирічку — перший письменний у нашій родині! Батько, мати, старші брати — ніхто з них не вмів навіть підписатися. Копальня видає мені путівку в життя: поїдеш до університету комуністом.

І ось я студент Київського університету. Але це був 1939 рік, усі мої однолітки ішли до армії. У моїй групі лишилися самі дівчата. Соромно — ти ж комуніст!..

Вийжджаю на Донбас, вихитровую обдурити лікарську комісію — я ж напівсліпий — і потрапляю в дивізію НКВД ім. Дзержинського. Дивізія особливого призначення, призначена для охорони уряду, Кремлю, Мавзолею, вілли Сталіна і шосе, яким він їздить до вілли. Кінні патрулі по лісах. Військові паради, після яких ми, блакитні вершники Берії, поескадронно ховаємося по найближчих дворах. Патронташі набиті бойовими патронами. По-що, чому? Мирні люди несуть десятки тисяч портретів людини з вусами, а вусатий оригінал махає рукою своїм незчисленим копіям. Пощо бойові патрони?..

...Вибухла війна. Нас, звичайно, туди не пошлють, у нас — особливе призначення.* Рапорт за рапортом подаю комісарові — хочу на фронт. Потрапляю на гавптвахту за свої твори. А вийшовши звідти, знову пишу. Нарешті моє прохання вдовольняють: відкомандирований на курси політробітників до міста Ново-Петергофу. На той час я вже був членом партії.

...Лікарі прочищують рану. Наркоза перестала діяти, але я мовчу, терплю. Чую їх розмову. Вони прорікають мені похмуре майбутнє: ліжко, вічне ліжко!..

Жахи ленінградської бльокади. Рік ліжка. Одначе...

Лікарі помилилися. Я не лише почав ходити, але й повернувся на фронт. Не в окопи, звичайно. Працював інструктором пропаганди шпиталю, помполітом військового складу. А в 1946 році демобілізувався як інвалід.

Життя моє склалося так, що темні сторони нашої дійсності лише легко доторкнулися до мене. Арешти на донецьких копальнях у моїй свідомості не сполучилися в загальний образ — я не знав, що це був "набір" досвідчених вибійників і прохідників для Воркути. Від "гнилої інтелігенції" толку мало — у ГУЛагу також належить зміцнювати диктатуру пролетаріату. Голод 1933 року гнав людей на Донбас — шахтарі одержували "підземну" пайку. Я чув про голод, але не уявляв усіх його жахів. У нас також голодували, але люди не вмирали.

Тому важким ударом звалився на мене 1956 рік, коли з доповіді Хрущова я дізнався про злочини Сталіна. Я й себе відчув винним за ці злочини. На мені також колись красувався блакитний кашкет. Я пишався тим, що охороняв Вождя...

Перевернулася моя душа, попереднім я вже бути не міг. Почалися болючі шукання: де коріння помилок, що породили сталінщину? Щось не те з самою теорією. І коли цієї помилки не знайти, вона лишиться в фундаменті нашого суспільства, як міна уповільненої дії. А в нас же є діти. І в дітей також мусять бути діти. Хіба не за них ми спливали кров'ю в окопах?..

Старий перервав мої думки несподіваним питанням:

— Скажіть, чи ви в усьому довіряєте Марксові?

— Як людині, що любить людей, — безумовно, — відповів я стримано. — Його життя я вважаю подвигом.

— А як ученому?

Питання дуже серйозне. На нього відповісти надзвичайно трудно. Чи існує взагалі така наука — марксизм? А як існує, то в якій частині марксизм належить вважати наукою у повному значенні цього слова? Звичайно, фундаментом марксизму є

* Пізніше я дізнався, що цей мій полк виселяв кримських татар й інші народи, які чимось провинилися перед Сталіном.

політична економія. Але чому ж сталося так, що югослави ідуть своїм шляхом, ми — своїм? Китайці визнають лише свій і албанський марксизм, усіх інших називають ревізіоністами. А що це таке — ревізіонізм? Маркс говорив: "Усе піддавай сумнівові". Отже, як піддавати сумнівові самого Маркса, то це також можна вважати марксизмом — у даному випадкові ми виконуємо його найпотаємніший заповіт. І тоді всякий ревізіонізм зникає — ми лишаємося марксистами. Одним словом, "марксизмів" може бути стільки, скільки знайдеться тлумачів. А тим часом з справжньою наукою нічого подібного відбуватися не може. На всіх мовах, у всіх країнах Ньютона, Айнштейна, Менделєєва розуміють однаково. Їх висновки легше перевірити на досліді. І тоді це є наука.

— Ви вивчали Маркса? — запитав я.

— Хіба його можна вивчити? Це ж цілий океан. Але в комунізм я вірю.

— І я вірю. Років через п'ятдесят люди будуть будувати міста в Космосі. Чи можна уявити приватну власність там, у небі?..

— Так, це дурне.

Раптом я відчув, що ця людина далеко ближча мені духовно, ніж можна б чекати від випадкового співрозмовника. Я розповів йому, за що зазнаю переслідувань.

Я вірю, що наука, яка пояснює закони суспільного розвитку, у принципі можлива, тому з пошаною ставлюся до Маркса. Він перший намагався застосувати наукові методи до тієї сфери яка взагалі не підлягала науковому поясненню — до руху народів, до війн і революцій. Однак він допустився великої помилки — і тепер ми за неї розплачуємося.

— І що ж? Ви її знайшли?

У тоні старого відчувалося недовір'я і співчуття одночасно. Видно, він сам довго ламав голову над цими проблемами, тому йому добре відоме, скільки болючих місяців і навіть років мені довелося пережити.

— Думаю, що знайшов, — сказав я. — З цього в мене все й почалося.

Коротко розповів, як ледве не опинився у домі для божевільних. Урятувала професія — поетам і фантастам не заборонено фантазувати. Але коли я про це почав писати наподегличіше і твердіше, справа набрала серйозного характеру. Зрештою, не варто нарікати. За попередніх часів зі мною повелися б так само, як Сталін повівся з М. О. Вознесенським. Сталін тут таки сів писати *Економічні проблеми соціалізму*. Чи можна це вважати простим збігом обставин? Звичайно, тут мусів існувати якийсь зв'язок. Відоме, що Вознесенський працював над тими ж самими проблемами.

— Я чув, — сказав старий, — що Вознесенський зробив якесь відкриття у ділянці політичної економії. А Сталін його привласнив.

— Навряд, — з гіркою усмішкою заперечив я. — Думаю, що це було не так. Чому, на ваш погляд, Енгельс не опублікував четвертого тому *Kanimalu*? У нього було досить часу для його опрацювання — повних дванадцять років.

— Чому?..

— Мені здається, вся справа в останній сторінці. Ви звертали на неї увагу?

— Ні, не звертав.

— На жаль, ніхто не звертає. А Вознесенський, видно, звернув. І показав Сталіну. Так я думаю. Четвертий том тоді щойно готували до друку. Те, що було видане Кавтським... Там багато власних вигадок. Наукове видання четвертого тому почалося після смерті Сталіна. За архівами Маркса, одержаними з Німеччини. Природно припустити, що Вознесенський ознайомився з ним ще до виходу з друку. Питаннями політичної економії у Політбюрі цікавилися двоє людей — він і Сталін. І найголовніше: сталінські *Проблеми* — пряма протилежність до того, про що сказано на останній сторінці *Kanimalu*. Сталін ніби злякався, що після його смерті перемаже саме цей несподіваний Маркс. Тому він і почав закріплювати те, що взяв від попереднього Маркса.

— Ви так говорите, ніби у вас є докази.

— Доказів немає, крім останньої сторінки *Kanimalu*. Ви зверніть увагу, як усі ці історичні події збігаються в часі: підготовка до друку черввертого тому, розстріл найвидатнішого економіста і, нарешті, сталінський варіант політекономії соціалізму. Якщо це самі лише збіги, то чи не багато їх нагромадилося на яких два-три роки? Зрозумійте: Сталін не міг не усвідомлювати, що в *Економічних проблемах соціалізму* він залишав заповіт. Не міг він також не боротися за те, що виліпив власними руками. А остання сторінка *Kanimalu* все це руйнує.

— Так, але Енгельс...

— Енгельс і раніше не погоджувався з Марксом у питанні фізіократів. А Маркс дедалі більше й більше схилявся до них. І от виявилось: Маркс утвердив свою головну думку посмертно. Зробив її заключною, такою, що підсумовує все його життя. Треба думати, що це стало великою несподіванкою для Енгельса.

— Пробачте, але я покищо не зовсім розумію, про що йде мова, — повільно дістаючи цигарку, промовив старий. — Сталін тоді знищив не лише Вознесенського, а всіх, хто близько його знав. Що ж то за сторінка?

— Вона все змінює, все... — Я подивився на годинник. До бюро лишалось півгодини. — Але про це не можна говорити побіжно. Це надзвичайно серйозне.

-- Ще б! -- погодився старий. — Коли за неї така боротьба... Прийду додому і відразу її розшукаю. Кажете, остання?

-- Так. Після неї йдуть лише додатки.

Старий затоптав кинену цигарку. Його обличчя стало суворим, ніби він стояв перед рішенням, від якого залежало все його дальше життя.

-- Як замислитися, то що ж тут дивного? Маркс — не Бог, а лише людина. А людина з людиною завжди має право не погоджуватися. Особливо з самим собою. І якщо Маркс зрозумів, що помилявся... Він зобов'язаний був якось сказати про це.

Я взяв синю течку, що лежала на лавці. Це ще один варіант моїх пояснень до того, що неминуче впливає з останньої сторінки *Kanimaly*. Десять років я про це пишу в ЦК — десять років!..

Але пощо я тягну цю течку до міськкому? У різних партійних інстанціях — від письменницького парткому до ЦК КПРС — за десять довгих літ нагромадилося немало надісланих мною течок. Не під кожною з них я сьогодні міг би поставити свій підпис. Справа ця надзвичайно трудна, була опановувана повільно. З часом проблема робилася все яснішою — і я знову туди писав. Варіанти, варіанти. І з боку онтології, і з боку гносеології, а результат один: бюрократичний дот вищірівся тисячами чорнильних автоматів, немає на мені живого місця — весь я забруднений. Чорна людина. Чорна, чорна...

-- Слухайте, дорогий, — звертаюся я до співрозмовника. — Візьміть цю течку. Там сказано і про хрест і про субстанцію. Хочете?

Старий сумно посміхнувся.

— Самвидав?.. Гаразд уже, давайте. По своїй землі ходимо, не по чужій. Вона всюди крівцею нашою полита. Кого ж нам боятися? — на мить замислився. — Хіба хрест має стосунок до останньої сторінки *Kanimaly*?

— Найбезпосередніше.

— Де ж вас шукати?

— При кінці рукопису є адреса. Звернете поштою. Або приїздіть. У нас грибів багато.

Старий тут таки розв'язав течку, надів окуляри і прочитав назву моєї праці: "Енергія прогресу". Щось хотів запитати, але передумав.

Потиснувши йому руку, я попрямував на бюро Київського міськкому партії. Почував себе досить бадьоро. Біль пройшов, з'явилася твердість у ногах. Не полишало почуття, що святий Володимир з батьківським сумом дивиться мені услід, благословляючи мене піднесеним хрестом.

2. ЕНЕРГІЯ ПРОГРЕСУ

Ні, це не буде повнотою те, що лишилося у старого. Тут я викладу тільки головні думки. Мене не полишає надія, що колись постане можливість викласти все це багато ширше і повніше. А покищо з konieczности доводиться викладати конспективно. Ледве чи в подібній розмові можна обійтися без цитат, одначе я намагатимуся, щоб їх було якнайменше.

Чи думав ти, читачу, про те, що таке гроші? Від нашої відповіді на дане питання залежить так багато, що сміливо можна сказати: від неї, від відповіді нашої, беруть свій початок усі життєві шляхи — і особисті й загальнолюдські. Чи треба робити революції, як і коли їх робити чи взагалі вони протипоказані земним людям — усе залежить від того, як ми відповімо на головне питання: *що таке гроші?*..

Це питання - завжди розглядала політична економія. Не зважаючи на деяку невизначеність цієї науки, без неї на земній кулі жити не можна. До речі сказати, невизначеності існують навіть у фізиці, одначе квантова механіка непогано впорується з своїми завданнями.

На жаль, у політичній економії невизначеностей багато більше. І найсерйозніша з них — відповідь на питання, яке ми щойно поставили.

Субстанція вартости

Відповідь марксизму звучить: гроші міра вартости і засіб обліку втіленої в товарах суспільної праці, яка являється *субстанцією* вартости.

Тут ми нібито справді маємо вичерпну відповідь. Далі належить класифікувати різні види вартостей (споживча, мінова, додаткова і т. д.) — і в нас мусить постати впевненість, що науковий апарат готовий, можна з ним вибиратися на гірські стежки пізнання.

Одначе мене бентежить поняття "субстанція", яке виникає у даному випадку. К. Маркс повсюдно вживає у різному значенні вислови "субстанція вартости" і "суспільна субстанція". На думку Маркса, це є не просто праця, а *суспільна* праця, що дуже

важливе. І все ж підемо за його девізою: "Усе піддавай сумнівові".

Поняття "субстанція" вживається тоді, коли ми дійсно підходимо до верховин пізнання. У релігії — це Бог, у діалектичному і метафізичному матеріалізмі — матерія. Ми маємо можливість поставити наступне питання: "Що є субстанцією речовини?" Однак не логічно звучить питання: "Що є субстанцією матерії?" Речовина не є матерія — це всього лише відносний *стан* матерії. Так її визначає В. І. Ленін.* І це цілком справедливе. Речовина розпадається до променевих потоків, виділяючи при цьому величезну кількість середатомної енергії. Матерія, на відміну від речовини, не зникає і не виникає.

Вона, матерія, і являє собою субстанцію всього, що існує й відбувається.

Чи може існувати в світі кілька субстанцій? Мені здається, що навіть саме це питання виглядає абсурдно. Це те саме, що запитати: чи може у людини бути кілька матерів? Мати завжди одна і лише одна.

Але тоді, можливо, існують якінебудь "підсубстанції", які можна використати в різних науках в якості межі нашого пізнання?

У природі таких "підсубстанцій" немає. Якщо вони й з'являються в якихось теоріях, то це не є об'єктивна реальність, а всього лише умовний термін, що існує заради самої теорії. Приберіть цю *вигадану* "субстанцію" чи "підсубстанцію" — і теорія, що колись виглядала дуже велично, розвалиться на ваших очах.

Знайдуться читачі, які скажуть: "Політекономія — особлива наука, її не можна плутати з природознавством. А ви висуваєте перед нею точнісінько такі вимоги, які можна висувати тільки перед природознавчими науками".

Добре, хай буде "особлива". Але в цій "особливій" науці в якості субстанції береться категорія суто фізична: *праця*. Хай вона буде суспільна — це суті справи не міняє. З цієї додаткової умови виходить лише те, що нас цікавить праця не окремої клітини, а організму в цілому. Скільки енергії при цьому випродуковує окрема клітина (людська істота чи навіть підприємство), ми не знаємо, та нам це й знати не обов'язково. Ми беремо до уваги сукупну працю всього народу чи навіть людства. Так ставить завдання політична економія — і я проти цього суперечити не маю наміру.

Заперечення виникають ось у якій частині. Праця і робота — поняття тотожні. Ми працюємо чи робимо — це одне й те саме. Але коли, замість слова "праця", вживається слово "робота",

* В. І. Ленін, *Матеріалізм і емпіриокритицизм*, ОГІЗ, 1948, стор. 243.

політекономія раптом з "особливої" науки перетворюється всього лише на окрему ділянку фізики. Звичайно, мова йде про фізику в аристотелівському розумінні, але все ж це фізика, а не щонебудь інше. І тоді злісні заклинання, які не дозволяють нам "плутати" фізичне і соціальне, виглядають звичайним шаманством.

Отже, заміняємо поняття "праця" поняттям "робота". Звідси дістаємо: субстанцією вартости є сукупна робота суспільства. Нібито ніщо не змінилося. Одначе, підемо далі.

Енергія і робота вимірюються в тих самих одиницях міри: в ергах і джовлях. Отже, їх також можна вважати синонімами. Таким чином за допомогою логічних перетворень у кінцевому рахунку одержуємо наступне: *субстанцією вартости становить сукупна енергія суспільства*.

Уважно простеживши за ходом думки, читач переконається, що в фундаментальній формулі К. Маркса ми по суті нічого не змінили. Одначе те, що ми тут одержали, — уже, власне, не марксизм. Тут постають інші соціальні акценти. Практичні висновки також інші.

Сукупна енергія суспільства — це не обов'язково людська праця. Арабські шейхи, які своїми надмірними вимогами стрясають промисловий світ, просто сидять на нафтових свердловинах — працювати їм немає потреби. За них працює загальнолюдська толерантність, яка не дозволяє усунути собаку, який сидить на копці сіна: і сам не їсть, й іншим не дає. Гострота вислову тут доречна: ледве чи цих мусулманських божків можна вважати благодійниками своїх народів. Між тим саме вони сьогодні визначають світову вартість. Вони, а не праця мільйонів західних робітників, яких гнобять енергетична криза.

Отже, вартість перш за все визначається багатством енергетичних джерел, які людина використовує для свого прогресу. Її праця всього лише *спрямовує* енергію, нагромаджену природою. Вона — провідник, а не генератор енергії. Самого ж генератора належить шукати в природі.

За часів К. Маркса фізична праця людини посідала помітне місце у виробництві. Звичайно, уже й тоді основним джерелом енергії у промисловості були не людські м'язи — парові машини живилися вугіллям. Одначе вугілля видобували руками. Тому здавалося, що *первинним* джерелом енергії є людська праця. От з якої причини вона виявилася в теорії Маркса основою вартости чи субстанцією, що загалом одне й те саме.

Але підімо далі. Чи має рацію Маркс взагалі, застосовуючи категорію субстанції до людської праці?

Філософський словник, виданий АН УРСР у 1973 році, у статті "Субстанція" твердить: "Зразок діалектико-матеріалістичного вживання категорії субстанції для Маркса в *Kanmani*. Аналізуючи

поняття вартості, він показав, що субстанцією вартості, не залежною від різних форм її вияву, є людська праця”.

Належить застерегтися, що цей словник, на відміну від московських видань подібного типу, в загальному й цілому дає правильне визначення субстанції: це є матерія як суб'єкт усіх своїх видозмін. Те саме твердив український інститут філософії і десять років тому в енциклопедичній статті про субстанцію.* Київські філософи послідовні в цьому питанні: субстанція — це філософська категорія, яка характеризує матерію як суб'єкт.

А ось як розуміють категорію субстанції юдо-мітінці, яких з повним правом можна вважати батьками вульгарного матеріалізму в нашої країні:

“Матеріялісти під субстанцією розуміють щось речовинне”.**

І це не помилка на слові, ні! Це система поглядів, яку вперто, послідовно запроваджує філософська школа П. Юдіна протягом сорока років. Глупо, вульгарно, антинауково. І, до речі сказавши, зовсім не по-ленінськи. Ленін за речовиною не визнавав права на об'єктивну реальність, що існує поза нашою свідомістю: це тільки стан матерії, але не сама матерія!..

Але не будемо докладно зупинятися на тих нововведеннях, якими “збагачили” ленінську філософію юдо-мітінці. Згідно з нашими уявленнями, їх писання перебувають за межами філософії взагалі — це не більше, як догідливе політиканство, що обслуговує невибагливий розум деяких високопоставлених столоначальників. Повернімося до “суспільної субстанції” К. Маркса — чи можна її вважати зразком вживання категорії субстанції, як твердять київські філософи?

Із згаданої статті виходить, що субстанцією *завжди* є тільки матерія, а не якийсь там *процес*. Вона, матерія, є суб'єктом усіх своїх видозмін — тобто всіх без винятку *процесів*, що відбуваються як на Землі, так і повсюдно в космосі.

Праця, робота, енергія і навіть саме життя — це субстанційні процеси, але аж ніяк не сама субстанція. Субстанція лишається десь за порогом усіх перетворень — там, де даліші перетворення вже не можливі.

Навіть юдінський *Философский словарь* у цьому випадку цілком правильно стверджує: “Субстанція — незмінна першооснова всього існуючого, що зберігається за всіх перетворень, на відміну від конкретних предметів і явищ, що міняються”***

Як юдінці при цьому умудряються оголосити субстанцією

* УРЕ, т. 14, стор. 143.

** *Философский словарь*, Москва, 1963, стор. 438.

*** Там само.

"щось речовинне" — це відоме лише Господові Богів. Щоб узаконити речовину в ролі субстанції, належить, перш за все, знищити атомові реактори, бо вони з усією очевидністю доводять, що речовина в жадному випадку не являє собою "незмінної першооснови всього існуючого".

Отож, праця не є матерія — вона є *процес* матеріальний і духовний одночасно. Вона, звичайно, не суб'єкт, а тільки активний вияв суб'єкта. Саме тому праця не може бути субстанцією.

"Чекайте! — заперечить читач, який звук піддавати все сумнівові, окрім марксизму. — Ми вийшли з рамок. Належить говорити не про природу взагалі, а тільки про гроші — про вартість як таку. У широкому розумінні субстанцією, звичайно, є матерія. Це ясне. Але в якості субстанції вартості належить брати суспільну працю. Вона є джерелом усякого багатства".

Заперечимо нетерплячому (а до того ж нетерпимому!) прихильникові "суспільної субстанції" словами самого ж Маркса:

Праця *не є джерело* всякого багатства. Природа [підкреслене Марксом — *М. Р.*] такою самою мірою джерело споживчих вартостей (а з них же й складається матеріальне багатство!), як і праця, яка сама є лише проявом однієї з сил природи, людської робочої сили.*

Так що ж, у кінцевому рахунку, є субстанцією вартості — праця чи матерія? З наведеного висловлювання виходить, що субстанцією вартості виявляється матерія, природа.

Мені заперечать: "Ви плутаєте вартість і споживчу вартість — це безграмотність!"

Але з якого погляду безграмотність? — ось питання. Безграмотність з погляду Маркса чи з погляду світової політекономії і здорового глузду взагалі? Вдумаймося в наведені вище слова К. Маркса, сказані ним з приводу Готської програми, яка починалася так: "Праця є джерело всякого багатства і всякої культури". Маркс заперечує: ні, не праця, а природа. Людська праця "є лише вияв однієї з сил природи".

Тут я не збираюся сперечатися з Марксом — під цим визначенням праці можна підписатися обома руками. Одначе, Маркс у цьому випадку заперечує самого себе — тобто вигадану ним "суспільну субстанцію". Хай не так виразно, як на останній сторінці *Капіталу*, куди ми ведемо читача, але все ж заперечує: субстанцією *всіх* видів вартостей є природа, оскільки вона є

* К. Маркс, Ф. Энгельс, *Избранные произведения*, Москва, 1948, т. I, стор. 9.

субстанцією самої праці. Природа і матерія у даному випадку виступають як синоніми. Зрештою, синонімами їх належить вважати завжди, коли мова йде про природу в цілому — тобто про всесвіт.

Природі, звичайно, гроші не потрібні — вони потрібні лише людині. Праця, енергія повсюдно вимірюється в ергах і джовлях. Одначе, *людську* працю в ергах вимірювати не можна — для її вимірювання потрібне щось рухоме, плинне. Так з'являються гроші — відображення субстанції, її вимірювальний інструмент. Але хіба звідси виходить, що інші засоби вимірювання перетворюють *працю* з явища фізичного на явище, що виходить з якоїсь зовсім іншої субстанції, ніж матерія? Який же це матеріалізм? Хіба тільки за своєю назвою, але аж ніяк не за суттю.

А ця ж умова (не можна "плутати" фізичне і соціальне) дозволила проробляти з політичною економією такі фантастичні трансформації, що вона взагалі перестала бути наукою — від неї лишилася гола апологетика. Саме це ми й маємо намір показати на прикладі політекономії соціалізму, яка протягом сорока років опрацьовується в нашій країні під загальним ідейним керівництвом усе тих самих юдо-мітінців.

І ще один дуже важливий факт: повсюдно виступаючи проти метафізики (навіть у її матеріялістичних формах), наші філософи не бажають помічати, що в основі теорії Маркса стоїть *суб'єктивний* ідеалізм. Це незаперечне, бо коріння марксистської теорії занурене у *вигадану* Марксом "субстанцію", відсутню в самій природі. Вона появилася в голові Маркса як його суб'єктивне відображення дійсності.

Є споконвічний принцип: те, що не матерія, — ідея. І навпаки. Оскільки "суспільна субстанція" не є матерія, вона є всього лише суб'єктивна ідея К. Маркса. Але не більше від цього!..

Як ми побачимо з дальшого, ця теорія будується на формальній відмінності двох родів вартости — споживчої й мінової. Тобто спочатку виникає науковий апарат, потім даний апарат до такого ступеня абсолютизується, що на догоду йому припасовують до нього аналіз явищ природи і суспільного життя.

Одначе, різниця між споживчою і міноюю вартістю дуже відносна. Припалюючи цигарку від дерева, підпаленого блискавкою, я користуюся споживчою вартістю, тобто тим, що дала мені до диспозиції сама природа. Але коли я запалюю сірник, негайно вступає в дію "суспільна субстанція": сірник — продукт людської праці. Одначе, мене цікавить не сірник, а тільки вогонь. Чи являє він собою продукт "суспільної субстанції", чи завжди лишається дитиною самої природи?..

Тому, коли ми говоримо про субстанцію вартости, визначення її працею не тільки сумнівне, але взагалі невірне. У даному

випадку ми зловживаємо терміном "субстанція" — найбільшим з усіх людських понять.

Субстанцією є те, про що не можна запитати: "Що є її субстанцією?" Або, наприклад, можна спитати: "Що є субстанцією світла?" Але як на це відповісти? Ми знаємо, що фотон має нульову масу спокою. Нуль маси — це й є нуль речовини. Сучасні досягнення фізики переконують нас у тому, що світло являє собою субстанцію всякої речовини — живої і неживої. Але речовина не являє собою субстанції світла. Отже, світло є субстанцією самого себе.

Про працю ми маємо право запитати: "А що є її субстанцією?"

Відповідь: робоча сила.

Питання: а що є субстанцією робочої сили?

Відповідь: їжа.

Питання: а що є субстанцією їжі?

І щойно тут, здається, ми наближаємося до справжньої субстанції, бо далі йти нема куди:

Їжа служить джерелом сили в нашому організмі тому лише, що вона не що інше, як консерва соняшного проміння. Людина має право величати себе сином Сонця.

Так писав К. А. Тімірязев у своїй знаменитій книжці *Життя рослин*.

Те, що не є суб'єктом, не являє собою також субстанції. Але чи може *процес* (праця, робота, енергія) бути суб'єктом? Звичайно, не може — це те саме, що називати батьком чи матір'ю не людей, що нас породили, а всього лише статевий акт.

Тому дуже поширене твердження, що, мовляв, "праця створила людину", так само помилкове, як і "суспільна субстанція". Правду каже Тімірязев, а не Маркс: людина дійсно син Сонця, син Світла, син Субстанції. Одначе, не син своєї власної праці, яка у Маркса виступає в ролі якогось містичного суб'єкта.

Існує й такий поворот думки: якщо субстанція є суб'єктом (це визнають усі послідовні марксистки), то, можливо, субстанцією вартості є сама "суспільна людина". Одначе, людину в якості субстанції вартості можуть розглядати лише работорговці. У практичній діяльності так її розглядав Сталін. Йому був дорогий Маркс саме своїми помилками. Тому Сталін і закріпив їх у своїх творах у вигляді єдиної соціалістичної істини -- вони підводили теоретичну базу під архіпелаг ГУЛаг.

Маркс і фізіократи

Чи була політекономія будь-коли наукою у більш точному

розумінні цього слова, ніж у Маркса? Її альфою й омегою є визначення субстанції вартости, тобто шукання відповіді на питання: *що таке гроші?*

В історії часто трапляється так, що дитячі відповіді на прокляті питання ведуть до надійніших результатів, ніж відповіді лукавих мудреців. Так трапилося й з наївними уявленнями середньовіччя, що дістали свій вислів у теорії меркантилістів: субстанцією вартости (грошей) є самі гроші — їх кругообіг. Гроші творять гроші, тому належить торгувати, торгувати!..

Визначення субстанції помилкове, однак висновок правильний: вартість повинна вільно, безперешкодно рухатися по артеріях суспільного організму, бо її субстанцією, в кінцевому рахунку, є соняшне світло. Воно є субстанцією всього живого на земній кулі. Це сьогодні ясне навіть школярам: загальні поняття про вчення Тімірязєва і Вернадського даються в десятилітті. Тільки академік Опарін далі опинається, намагаючися реалізувати юдо-мітінську "філософію" у головній проблемі сучасного природознавства — у питанні про походження життя. Коли вже за "вченням" юдо-мітінців (а вони успадкували його від Сталіна!) під субстанцією належить розуміти "щось речовинне", то й саме життя треба якось зфабрикувати з земних мінералів. Трудне завдання поставив перед собою Опарін!..

Отож, справжньою субстанцією вартости є Космічне Світло. Це його коштом збагачуються зернові й інша рослинність. Тварина живиться рослинами, людина живиться рослинами і м'ясом тварин -- так соняшне світло входить у кругообіг, який охоплює всю біосферу. Але люди не можуть возити за собою мішки з зерном — це обтяжливе. Вогонь колись здобували з лісових пожеж. Сьогодні і ліс і вогонь заховані в сірникову коробку. Те саме сталося з зерном і м'ясом — їх заховали в гаманці: грошові знаки являють собою відображення якоїсь кількості зерна і м'яса.

"А решта товарів? — запитає читач. — Хіба ми купуємо тільки їжу?"

Ні, не тільки їжу. Однак, інші товари продукуються, коли є їжа. Продукуючи одягу, взуття, автомобілі і т. д., ми витрачаємо на їх виготовлення якусь кількість енергії, яку одержали від Сонця у вигляді їжі. Самі того не усвідомлюючи, ми, як і раніше, — до винаходу грошей, — усе випродуковане нами оцінюємо кількістю хліба. Коли немає хліба, найдорожчі речі втрачають вартість — вони нас більше не цікавлять.

Меркантилісти інтуїтивно схопили головну властивість грошей: це ідеальні провідники сонячної енергії на земній кулі. Коли на їх шляху виникають штучні перешкоди, відбувається замикання і, в кінцевому рахунку, руйнування системи.

У межах природознавства свого часу дійсно наукову відпо-

відь на ці важкі питання дали фізіократи. Зрештою, вони дали багато більше, ніж дозволяло природознавство другої половини 18 століття. К. Маркс цілком справедливо називає їх батьками сучасної політичної економії. У цьому він повною мірою має рацію. Не має рації лише в тому, що називає їх економію політичною — вона не політична, а *фізична*. Політичною її зробили Адам Сміт і Давид Рікардо — автори теорії трудової вартості. Маркс поглибив їх помилки тим, що взагалі залишив від цієї науки голу політику.

Творець фізіократичної теорії Франсуа Кене був королівським лікарем. Відмінно знаючи фізіологію людського організму, він почав замислюватися над фізіологією суспільства. Кене дійшов висновку, що суспільство в цілому існує за тими ж природними законами, за якими живе окремий людський організм. Спочатку продукується їжа, потім виникає потреба в інших товарах. Іншої послідовності бути не може.

Але справа не лише в цьому — це зрозуміле кожній людині. Фізіократи розв'язали складніше завдання: звідки прибуває *додаткова енергія* на земну кулю?

Ростуть міста, збільшується населення. А це ж, у кінцевому рахунку, загальнолюдський приріст енергії. Коштом чого він відбувається? Що стоїть в основі *енергії прогресу*?

Докладно дослідивши хліборобство, Кене прийшов до наступних висновків. Природа хліборобства така, що воно здібне помножувати нашу працю. Зрозуміти це досить легко. Ніхто не став би орати землю, якби культурні рослини несли в собі таку ж кількість енергії, яку має трава. Пастуші народи не змогли створити розвинутих держав. Чому? Тому що їх енергетичний баланс був побудований не на культурних рослинах, а на диких травах. Вони ж, трави, за енергетичними показниками далеко нижчі від культурних: у трав немає найголовнішого — колосків з зерном. Є тільки стебла. Але стебла є також і в збіжжєвих: соломі завжди використовувалося для годівлі худоби поруч із сіном.

Збіжжя несе їжу для людей і тварин одночасно: зерно плюс солома. Трави годують лише тварин, а людина дістає молоко і м'ясо. Хліба в неї немає. Тому потрібна незмірно більша площа земельних угідь, щоб прохарчуватися однієї людині. Перенаселення настає вже тоді, коли людина з людиною зустрічається навіть не кожного дня — так мало людей. Про появу міст у даному випадку не можна й думати.

Прості розрахунки переконують нас у тому, що хліборобство незмірно збільшує приріст соняшної енергії на земній кулі — коштом зерна, звичайно. Той, хто працює у хліборобстві, здібний продукувати більше, ніж потрібно йому і його родині для задоволення власних потреб. Отже, лишки можна обміняти на

якісь корисні речі. З'являються люди, яким уже немає потреби турбуватися продукцією їжі — вони продукують серпи, плуги, борони. Це, своєю чергою, посилює виробничі можливості хліборобства. Воно тепер спроможне годувати ремісників, воїнів, королівський двір. Розвивається наука і культура.

Прокресливши цю схему, ми поставимо крапку. Усю решту читач мусить додумати сам. Тепер він легко зрозуміє, як і чому появились гроші. Гроші ніколи не були чимось іншим, крім еквіваленту соняшної енергії, що плине економічними артеріями.

Маркс, намагаючися спростувати теорію фізіократів, заперечує: звичайно, приріст органічної речовини в сільському господарстві існує, алеж появляється не без праці. Нібито правильно. Одначе, вдумаймося в наступний приклад: кидають у землю зерно, яке невдовзі вмирає. Але сама його смерть з одного зерна народжує 20-30 зерен. Хіба це справа рук людських? Адже з одного кілограма заліза ми ніяк не зможемо виготувати 30 кілограмів цвяхів. Де ж ми бачимо приріст від власних рук? Є лише зміна форми речей.

Звідси належить перейти до питання: чи відбувається приріст соняшної енергії коштом інших видів людської діяльності, чи він можливий тільки в хліборобстві. Ні люди, ні машини засвоювати соняшну енергію не можуть — це роблять лише рослини. Отже, додаткова вартість виникає лише в хліборобстві. Спочатку вона виникає у вигляді ренти, потім у процесі руху економічними артеріями перетворюється на промисловий прибуток. Не можуть люди вкласти більше енергії в будівництво заводів, будинків і т. д., ніж споживають її в їжі — проти цього повстає закон збереження і перетворення енергії.

Одначе тут потрібне наступне застереження. Із сказаного вище не виходить, що промисловість не впливає на хліборобство. Виникаючи з надр хліборобства, промисловість потім і сама включається в фотосинтезу — тобто *починає продукувати капітал*. Але вона його продукує тільки — виключно! — за допомогою хліборобства. Іншого органу для приймання соняшної енергії у неї немає.

Щоб ліпше розуміти, в чому полягає помилка авторів теорії трудової вартости (А. Сміт, Д. Рікардо, К. Маркс), наведемо наступний приклад. Припустімо, хтось захотів стати енергетиком. Природне, першим ділом він зобов'язаний був з'ясувати, звідки надходить електроенергія на підприємства і міські квартири. Побачивши дрти, він пішов лінією і дійшов до трансформаторної будки. "Еврика!" — захоплено вигукнув наш енергетик. Потім, надовго замкнувшись у кабінеті, почав виписувати том за томом, створюючи власну школу енергетиків. Та обставина, що до електриків він так і не дійшов, ні для нього, ні для його послідовників не ма-

ла значення. Вони з року на рік уперто твердили: електроенергія продукується у трансформаторній будці — і ніде більше...

Читач обуриться: "Це не можливе". І звичайно матиме рацію. Але в марксизмі чомусь це виявилось можливим.

Теорія *трудової вартості* безпідставна перш за все тому, що вона порушує закон *збереження і перетворення енергії*. Тут уже політикам доведеться замовкнути — до слова приходить фізика! А що політекономія виникла тоді, коли перемогла теорія трудової вартості, то приставку "політ" належить відкинути — реально існує лише *фізична економія*, заснована школою фізіократів.

За часів Ф. Кене закони фотосинтези були ще не вивчені. Ніхто не говорив про соняшну енергію. Люди думали, що Сонце дає нам тільки тепло. Усю решту дає сама земля. Тому фізіократи виводили додаткову вартість ("чистий продукт") із здібності землі родити, примножувати багатство.

Вони клали в основу нагромадження багатств приріст живої речовини. У промисловості цього приросту немає, — отже, промисловість з цього погляду *безплідна*: вона тільки надає новій форми тілам — глину перетворює на цеглу, вовну на одяг і т. д. Промисловість являє собою продуцента *форми*, але не матерії. А все, що не матерія є образ, ідея. І ніщо більше!..

Однаке, ідея у вигляді плуга (він же вже не просто шматок заліза!) починає нарощувати матерію у вигляді соняшного проміння, що згустилося в пшеничному зерні. Так на Землю приходить Творче Світло, щоб стати людиною й одержати перемогу над силами тьми, хаосу, смерті.

Ось що говорив з цього приводу свого часу фізіократ Ф. Паолетті:

Таке збільшення кількості матерії, якими є продукти землі, без сумніву не має і ніколи не може мати місця в промисловості, яка дає матерії тільки форму, тільки видозмінює її; тому промисловість нічого не творить. Але промисловість, заперечують мені, надає матерії форму, отже, вона продуктивна; бо вона являє собою виробництво якщо не матерії, то форми. Гаразд, я цього не заперечую. Але це не творення багатства, а навпаки, не що інше, як видаток.*

Справді, хіба промисловість збагачує земну кулю новою, додатковою енергією *безпосередньо* — без участі хліборобства? Вона поглинає вугілля і нафту, нагромаджені землею коштом фотосинтези попередніх епох. І навіть як уявити, що вся промисловість уже працює на атомовій енергії, то й тоді це всього лише видаток: запаси урану не вічні. Нас підбадьорює віра в те, що

* К. Маркс, Ф. Енгельс, *Сочинения*, Москва, 1962, т. 26, ч. I, стор. 32.

люди колись загнуздають термоядерну енергію. Одначе навіть вона в *абсолютному розумінні* для земної кулі не є додатковою: заради її продукції доведеться витратити водень, якого досить багато в наших океанах. Але все ж це *земна енергія* — та, що її законсервувала природа у земній речовині. А додаткова — значить *зовнішня*, що прийшла з космосу.

Такою енергією, вічною, невичерпною! — здібне збагачувати нас лише Сонце.

І найголовніше: додаткова енергія Сонця прибуває до нас у вигляді *живої* речовини, яку фізіократи ставили в основу енергії прогресу. Саме так (енергія прогресу!) можна назвати Дар Природи — поняття фізіократів, яке в них було тотожне "чистому продукті". У пізніших теоріях "чистий продукт" дістав назву додаткової вартости. І відразу все затемнилося — перед очима лишилися тільки грошові знаки, а те, що стоїть за ними, розчинилося в невідомості. У такому затемненому вигляді виступає додаткова вартість у *Kanimani*. Що з цього вийшло — показує нам історія.

Фотосинтез сьогодні продукує на земній кулі 450 мільярдів тонн живої речовини — по 128 тонн на кожну земну людину! Осьде міститься справжній генератор енергії прогресу.

Ми могли б назвати субстанцією вартости фотосинтез. Одначе, фотосинтез також не субстанція, а субстанційний *процес*. Справжньою субстанцією є Творче Світло як єдиний Суб'єкт усього виробництва.

Маркс усього цього не розумів. У *Kanimani* він якісно не розрізняє речовини органічної і неорганічної — не усвідомлює того, що саме органічне (їжа) стоїть в основі продукції всіх інших товарів. Ось, наприклад, він пише з приводу "чистого продукту" фізіократів:

"Цей останній фізіократи знову ж таки розуміють неправильно. Вони вважають його чистим продуктом тому, що, наприклад, пшениці виходить більше, ніж з'їдають робітник і фермер; алеж і сукна продукується теж більше, ніж його треба на одяг продуцентам сукна — робітникові і підприємцеві".*

Ми могли б спитати Маркса: пшениця сама себе від-продуковує, але чи відпродуковує себе сукно? Його від-продуковує та ж таки пшениця людськими руками. Або Сонце — так буде точніше.

Досить порівняти висловлення Маркса з тим, що говорив Ф. Паолетті, і ми зрозуміємо, до якої міри Маркс далекий від наукового мислення. І це дуже дивне: фізіократи появились на

* Там само, стор. 135.

ціле століття раніше від Маркса. Філософія, загальне уявлення про космічні взаємозв'язки, відмінність живого від неживого, причини від наслідків — усе це відступає на другий план перед величною бухгалтерією, опрацюванням якої заклопотана голова Маркса.

Він і додаткову вартість виводить з найчистішої бухгалтерії, цілковито не усвідомлюючи, де міститься її первісне джерело. Для нього вона виникає тільки в розрахунках, а не в полі, де виростають зела. Разюче: Маркс навіть не приховує того факту, що його додаткова вартість виростає всього лише з *форми теорії*:

Актор, наприклад, і навіть кльовн, є відповідно до цього продуктивним робітником, якщо він працює як найманий у капіталіста (антрепренера), якому він повертає більше праці, ніж одержує від нього у формі заробітної платні; тим часом як дрібний кравець, який приходить до капіталіста додому і патає йому штани, творячи для нього лише споживчу вартість, є непродуктивним робітником.*

Абсолютизувавши різницю між видами вартостей — звичайно, відносну різницю! — він звідси виводить додаткову вартість. І навіть вважає її абсолютною. Зрештою, він усвідомлює, що далі *форми теорії* він не пішов: "Тут ми маємо таку характеристику праці, яка виходить не з її змісту чи її наслідків, а з її визначеної суспільної форми".**

Убивче визнання! Світ гримить мільйонами нових машин, розростаються Лондони і Нью-Йорки — людство збагачується додатковою енергією. Але ця енергія, за Марксом, появляється *не з змісту чи результатів нашої праці*, а всього лише з "визначеної суспільної форми". Але хто ж вигадав цю форму?..

Кравець виконує одну й ту саму роботу, однаке все залежить від того, де він її виконує — форма, форма на першому місці! Бо вся додаткова енергія земної кулі виростає з бухгалтерської книги. Досить кльовну потрапити не в ту графу — і він уже додаткової вартості продукувати не буде. Ніби, кривляючися перед глядачами, повискуючи і перекидаючися, він раніше її продукував! Годі збагнути, як можна було до всього цього додуматися через сто років після Ф. Кене. І вже зовсім трудно зрозуміти, чому розумні люди не помічають цих нісенітниць через сто років після Маркса. У наш космічний вік!..

Так виникає "суспільна субстанція" — виникає з *форми обліку*, але не з об'єктивної реальності як такої.

* Там само, стор. 139.

** Там само.

Те саме відбувається у Маркса з кухарями: кухар у ресторані продукує додаткову вартість; кухар, який працює в капіталіста дома, продукує лише споживчу вартість, але не додаткову.

Академіки від марксизму припускають, що підручники з фізики пишуться не для них. Інакше вони замислилися б над питанням: як могла дожити до нашого часу теорія, яка ніяк не ліпша від ідеї "вічного двигуна"? Закон збереження і перетворення енергії — найголовніший закон світобудови. У Маркса він потоптаний так явно, що робиться соромно за земну людину взагалі.

Правда, належить застерегтися, що все прийшло до Маркса від А. Сміта, однак Маркс його не спростовує, а, навпаки, — погоджується. І погоджуючися, зводить на цьому фундаменті величезну споруду, яку сьогодні іменують марксизмом.

У дійсності ж і кравці, і кухарі, і навіть робітники *продукують послуги*, а не додаткову вартість — її можна продукувати тільки в хліборобстві, де зела сприймають нову, *додаткову* енергію Сонця.

Ось як це відбувається:

Дайте кухареві деяку кількість гороху для виготовлення обіду: він зварить його, як належить, і в готовому вигляді подасть вам на стіл, але подасть він ту саму кількість яку одержав; навпаки, дайте таку ж кількість гороху городникові, щоб він довірив його землі, і він на свій час поверне вам щонайменше вчетверо більше, ніж одержав. Це й є справжня й єдина продукція.

Так розуміє продукцію фізіократ Ф. Паолетті. Його висновки легко перевірити на досліді — і тому це справжня наука. Але яким чином можна підтвердити "субстанцію" К. Маркса? Бож її немає, цієї "субстанції" — вона існувала тільки в уяві К. Маркса. У цій "субстанції" немає жодної кальорії — вона в дійсності є *ніщо*.

Тоді як же бути з експлуатацією — хіба її теж немає? Експлуатація існує. Але в тому то й справа, що до сукупних фондів суспільства від неї немає жодного додатку. Це втрата для робітників і прибуток для капіталіста. Не більше, ніж гра в карти. Тут наявна величезна *моральна* проблема, однак економічну теорію на цій основі будувати не можна. Більше того: експлуатація не збагачує державу, а веде її до неминучої загибелі.

Але, можливо, Маркс не усвідомлював, що його теорія далека від об'єктивної реальності?

Іноді він усвідомлював це. Однак Маркс цілком *свідомо* поставив завдання за всяку ціну зруйнувати теорію фізіократів:

Для того, щоб зберегти категорію *вартості* — не тільки визначення величини вартості робочого часу, а й визначення субстанції

вартості суспільною працею. — *потрібне заперечення абсолютно земельної ренти* [підкреслене Марксом — М. Р.].*

Сказане це з приводу Д. Рікардо — сказане побіжно, між іншим, — але хіба сам Маркс поводить не таким самим чином? Він звик мислити на папері, тому іноді лишаються нам свідчення, які допомагають зрозуміти рушійні причини його багатолітніх праць. Теорія фізіократів і теорія Маркса поруч миритися не можуть — це ясне. Тому належить заперечувати очевидне, — заперечувати наполегливо, на сотнях і тисячах сторінок. Пощо це потрібне Марксові? Невже ним керує лише самолюбство? У нас немає підстав так думати. Але все ж доводиться зробити висновок, що Маркс не вчений, а тільки політик. Справа в тому, що окремі фізіократи (Шмальц, наприклад) твердили: коли існує Дар Природи, "то на якій розумній підставі можна було б позбавляти його [дідича — М. Р.] цього прибутку?" Коротше кажучи, деякі фізіократи намагалися увіковічнити феудалізм і монархію.

Маркс не знаходить проти Шмальца і йому подібних аргументів у законах природи — і тому він "валить" закони природи заради політичних цілей. Мета у нього шляхетна, одначе вона досягається ціною втрати наукової істини. Чи можна виправдати подібні методи боротьби? Ні, не можна. Історія довела, що одна лжа породжує другу — а тоді нащадки порпаються у кривавому болоті лжі...

Часом він ніби забуває про свій обов'язок заперечувати — заперечувати будь-що! — і тоді в нього з'являються наступні рядки:

Перший доказ на користь того, що продуктивна виключно хліборобська праця, полягає в тому, що вона є природною основою і передумовою для самостійного існування всіх інших видів праці.**

Але хіба цього мало?! Цей *перший доказ* блискуче роз'яснює, де саме міститься справжня субстанція додаткової вартості — другого уже шукати не належало б. Одначе Маркс відходить від нього, щоб "спростовувати" саме Сонце — його творчу силу.

Іноді Маркс усвідомлює, що фізіократи зуміли пояснити додаткову вартість глибше, ніж це роблять інші політекономисти — Сміт і Рікардо, наприклад. Він пише, що погляд фізіократів на земельну ренту "був цілком правомірний у своєму більш

* Там само, т. II, стор. 137.

** Там само, т. I, стор. 26.

глибокому сенсі, бо фізіократи розглядали ренту як єдину форму додаткової вартості".*

І все ж, усвідомлюючи це, — правомірність і глибину теорії фізіократів! — Маркс продовжує її заперечувати в ім'я утвердження "суспільної субстанції".

Тут ми маємо право пред'явити йому претенсії морального порядку: о, великий учителю наш! Як же ти можеш заперечувати абсолютну земельну ренту фізіократів, коли сам визнаєш, що вона "правомірна у своєму більш глибокому сенсі"? Ти, звичайно, робиш це в інтересах робітничої класи (інакше неможливо довести кінечність її диктатури!), тому я, син донецького шахтаря, повинен бути вдячний тобі за це. Що ж, я дійсно за багато чого вдячний Радянській владі — це *моя* влада! Наприклад, вдячний за те, що вона навчила мене читати й писати. Але я, здається, не заборгувався перед нею, тому маю право сказати: за економічний нелад, за злочинні жертви, за бюрократичний гніт над кожною живою думкою — ні, Марксе, за це я тобі вдячним бути не можу! А все ж це виникло тому, що сам ти в себе вмовив: "потрібне заперечення". Заперечення того, що сам ти вважаєш і правомірним і більш глибоким. Заперечення Космічної Істини!..

Але Маркс заплатив за це життям: тисячі сторінок заперечення, щоб на останній повернутися до того, що він усе життя заперечував! Так складалася діяльність Маркса. Була вона науковою чи тільки політичною — хай про це судить сам читач.

Час від часу його висновки звучать майже по-блужнівському: він договорюється до того, що навіть *землю* оголошує всього лише *знаряддям експлуатації* робітничої класи.

Треба уточнити: земля у цьому випадку — це ґрунт, гумус. Шар, який містить у собі велику кількість сонячної енергії, нагромадженої коштом діяльності рослин, комах і тварин. Мільйони років потребувало Сонце, щоб створити його на земній кулі. Це з нього виростає все живе. Завжди, за всіх часів, ґрунт виступав у ролі Богині-Матері: у давніх єгиптян Ізіда, у греків Деметра, у християн — непорочна Діва-Марія, що несе на своїх руках Сина Чоловічеського.

І ось вона, — Мати-Годівниця наша! — виявляється в числі засобів експлуатації:

"Рента, відсоток і промисловий прибуток... не породжуються землею як такою і капіталом як таким..."

Тут час нагадати, що капітал — це продукція додаткової вартості. І нічого більше! *Процес* збагачення суспільства соняшною енергією. Ненавидіти капітал — це те саме, що ненавидіти Сонце.

* Там само, т. II, стор. 174.

Але за Марксом усе це витягається виключно з людських м'язів — інших енергетичних джерел у природі не існує:

...Не земля і капітал дають своїм власникам можливість одержувати відповідну долю додаткової вартості, яку витискає капіталіст-підприємець із робітника.*

Повторюю: експлуатація існує. Заперечувати її ніхто не збирається. Але чи є енергія, витиснута подібним чином, саме тією енергією, яка стоїть в основі розвитку земної цивілізації? І, нарешті, виникає наступне питання: на яких енергетичних джерелах має ґрунтуватися комунізм, його побудова? Коли ми відмовляємося витискати енергію з людських м'язів, то звідки її можна одержувати для нарощування прогресу? Чого немає, того немає. Отже, і сам комунізм перетворюється на безплідну утопію.

Як добре вивчити Маркса, то виявиться, що він *ніде* не говорить, на якій основі можливий комунізм. Ленін, що у всьому колись покладався на Маркса, опинився завдяки цьому довір'ю у дуже важкому становищі. І тоді він прийняв НЕП — той вид капіталізму, який не усуває Радянської влади і ніскільки їй не загрозовий. Сталін повів країну по іншому шляху.

Однаке киньмо оком на сучасне людство. Міста населяють нові мільйони людей, а села зникають з лиця землі. Якщо все в світі походить з наших м'язів, то як же 4% американців можуть годувати 96% власного населення та до того ж і нам іноді підкидають через океан десятки мільйонів тонн пшениці? Які мусили б бути м'язи в американських фермерів, коли в них міститься така незбагненна кількість енергії? Люди це чи боги?..

Добре, вони працюють на машинах. Алеж машини не продукують хліба — його продукує земля. За допомогою машин можна пояснити, чому зменшується сільське населення. Але як ви поясните зростання врожайності?

Відповідь: фермери користуються добривами, які продукує промисловість.

Теж правда. Але звідки промисловість черпає свою енергію? Невже тільки з людської праці? Тоді в американських робітників якісь космічні м'язи — не від світу цього.

Відповідь: вугілля, нафта...

А що це таке? Звідки постало?

Відповідь: від Сонця...

От за яких умов можливий комунізм! І ні за яких інших. Він природно народжується з Творчого Світла, як дитина

* Маркс, Енгельс, *Избранные произведения*, т. I, стор. 391.

народжується з лона матері. Але Маркс тут ні до чого — його теорія, не зважаючи на поставлену мету, не лише не здібна довести до комунізму, а, навпаки: породжує застій і занепад виробництва. А що вожді не бажають миритися з явищами застою, вони використовують теорію Маркса у зворотному порядку. Маркс бажав звільнити працю — Сталін закладає ГУЛаг, щоб переробити людей на вартість. Адже це Маркс його навчив, що інші джерела не існують — тільки людські м'язи. А як не існують, то що ж робити? Мета виправдує засоби. Нащадки зрозуміють кінечність жертв: у нас не було іншого виходу. Не можна ж зректися комунізму — вони цього не пробачать. А мільйони — десятки мільйонів! — замучених, уморених голодом, розстріляних і розтерзаних вовчурами будуть списані на кошт ідеї...

І от, нарешті, ми підходимо до тієї *історичної сторінки*, до якої дійде не кожний читач. Невже її також написав Маркс? Алеж тоді все попереднє лише суцільний морок, бездуховний хаос.

Ось ця несподівана сторінка:

Якби в людини (у кожної людини) всього її робочого дня (всього робочого часу, яким вона диспонує) вистачало тільки для прохарчування її самої (або, у ліпшому випадку, ще і її сім'ї), то відпала б додаткова праця, додатковий продукт і додаткова вартість.

Чи зрозуміле тобі, Людино, про що мова? Коли не зрозуміле — думай, думай! А як ти сама цього не усвідомиш, за тебе усвідомить диявол...

Первісна людина не виробляла додаткового продукту — весь її час витрачався на шукання їжі. Виробництво додаткового продукту почалося тоді, коли з'явилося хліборобство. У такому випадку звідки цей продукт появляється — з людських м'язів чи з плодючости землі? А точніше: що є субстанцією додаткового продукту і додаткової вартости? Чи можна за допомогою експлуатації, витискання і т. д. дістати те, чого немає в самій природі?..

Те, до чого на останній сторінці *Капіталу* приходить Маркс, є *вихідною позицією фізіократів*. Фактично він приходить туди, звідки вони починали. Для геніального Кене це було ясне без того, щоб переходити багатотомову путь учеництва. Саме цей хід думки приводить Ф. Кене до усвідомлення ролі хліборобства як *єдиного* продуцента. Уся решта — *відносна* продукція. Продукція форми, але не матерії. Продукція розкоші, зручності і т. д., але не *самого життя*. За промисловістю можна визнати *відносну* додаткову вартість, але не абсолютну.

Правда, треба ще раз застерегтися, що за *певних умов*

відносна додаткова вартість спроможна виробляти абсолютну. Які ці умови?

Як махнути рукою на те, що промисловість виснажує запаси вугілля, нафти, газу, тоді можна сказати, що її сьогодні продукує американський капітал, який зумів включити свою промисловість у фотосинтезу. У цій справі все вимірюється продуктивністю сільськогосподарства. Але чи можна відмахнутися від того, що виснажуються енергетичні джерела?

У повному розумінні абсолютну додаткову вартість (чистий продукт) промисловість почне виробляти лише тоді, коли вона буде переставлена на термоядерну енергію. Ту обставину, що при цьому витрачається земний водень, дійсно можна не брати до уваги — його вистачить на багато мільйонів років. Одначе належить пам'ятати: абсолютну додаткову вартість (енергію прогресу!) за всіх обставин можна продукувати лише в хліборобстві. Людину не можна підключити до електривни, як ми підключаємо пральну машину. Її можна підключити до неї тільки за допомогою двох космічних трансформаторів — Землі і Сонця. Розмови про штучний харч — це міт атомового віку. Ніколи ми не станемо могутнішими за всесвіт, і не належить до цього прагнути. Треба вписати земні можливості (здібність землі родити, множити багатство) у можливості небесні — здібність Сонця продукувати живу речовину.

Коли ми цього навчимося, наша цивілізація стане воістину безсмертною.

Але повернімося до останньої сторінки *Kanimany*. Після згаданих слів Маркса негайно валиться "суспільна субстанція" — робиться ясно, що субстанцією абсолютної додаткової вартості є не людська праця (хай навіть суспільна!), а природна плодючість землі. Вона ж від першої й до останньої кальорії обумовлена діяльністю Сонця. І діяльністю людини, якщо її праця спрямовується в річище законів Природи. Перемагають Тімірязєв і Вернадський, але не Опарін: людина — дитя Сонця, а не якась там самозароджувана, незалежна "субстанція".

Субстанція — основа, сутність. Так перекладається це слово.

І ось ми, нарешті, доходимо до останнього абзацу четвертого тому:

Основою [читай: субстанцією — *М. Р.*] абсолютної додаткової вартості — тобто реальною умовою її існування — є *природна родючість землі* [підкреслення Маркса — *М. Р.*], природи, тоді як відносна додаткова вартість основана на розвитку суспільних виробничих сил.

Цією фразою й завершується останній том *Kanimanu*. Читаєш її й перечитуєш наново: чи не галюцинація це? Висновок прямо протилежний тому, заради чого створений *Kaniman!* Беззастережно визнаний чистий продукт фізіократів, бо нічим більше не є *абсолютна додаткова вартість*. Дар Природи. Дар Сонця. Могутній вияв Творчого світла як єдиного Суб'єкта всякої продукції...

І ось лежить перед нами величезна гора зіпсованого паперу: *Kaniman*. Як же до нього ставитися? Мучень бухгалтерської екстази змарнував власне життя, утягнув у криваві трагедії цілі країни і народи. А на останній сторінці підписався, що ніякої реальності він ніколи не бачив — це була всього лише *Fata morgana*.

Тепер спробуємо уявити становище Енгельса, який на теорії Маркса звів теорію пролетарської держави. Фундамент будови, яка здавалася вічною, нерушимою, раптом розтав, як березневий сніг. Як же бути? Хіба може утриматися будова без фундаменту? Від чого належить відмовитися — від пролетарської революції чи від помертної сторінки Маркса? Виглядає, що це цілком достатня причина, щоб пояснити, чому Енгельс так і не зважився опублікувати останній том *Kanimanu*. Сталін також м'яв його в руках, не знаючи, як повестися. Але йому було ясне одне: треба розстрілювати. Так вирішилася доля того, хто зауважив — доля Вознесенського...

Гіпотеза, звичайно. Підтвердити її фактами я не можу. Але чим далі ця похмура подія відходить у минуле, тим більше нагромаджується фактів, які свідчать на її користь.

Чи існує класова боротьба?

Що ж сталося під кінець життя з Марксом? Чому він зрікся свого вчення? А тут інакше судити не можна: або немає останньої сторінки *Kanimanu*, або немає самого *Kanimanu*. Погодити одне з другим за допомогою якихось натяжок і компромісів ні теоретично, ні, тим більше, практично *неможливо*. Просто кажучи, Маркс під кінець життя перестав бути марксистом — він став справжнім фізіократом.

Щоб якось усвідомити те, що сталося, викладу коротко мало-відомий історичний факт. Мова про українського філософа С. Подолинського, який приголомшив Маркса надзвичайно сміливою на ті часи формулою:

Додаткова вартість є додаткова енергія сонця, яку використовує суспільство для свого прогресу.

Як зауважив читач, саме цю формулу проводив я через усі попередні сторінки.

Сказав це С. Подолинський за три роки до смерті К. Маркса. Подолинський прислав йому книжку з Женеви, де на той час працював над виданням української літератури, забороненої на батьківщині. Здавалося б, Маркс не повинен був схвально поставитися до такої незвичної ідеї — вона вочевидки спростовувала працю всього його життя. І все ж...

Так, Маркс несподівано погодився, що ідею Подолинського відкидати не можна — у ній міститься зерно істини. Збереглося листування між Марксом і Подолинським. Збереглися нотатки Маркса зі схвальним відгуком про книжку українського філософа.* Відоме також і те, що ідея Подолинського не сподобалася Енгельсові. Він навіював Марксові, що ця ідея повертає політекономію до фізіократів, а теорія фізіократів не служить справі пролетарської революції.

Так у загальному виглядає цей дуже прикметний факт.

Що сталося раніше — знайомство Маркса з ідеєю Подолинського чи його поворот у бік фізіократів? Найімовірніше, що ідея Подолинського зацікавила Маркса саме тому, що внутрішньо він уже до неї був підготований. А це значить, що між Марксом й Енгельсом уже не було згоди в основних наукових питаннях. У тих питаннях, від яких залежить тактика і стратегія пролетарської революції. Та й сама революція ставиться під сумнів: з теорії фізіократів слідує, що справа не в революціях, а в плодючості землі. Чи допоможе революція індійському народові збільшити продукцію пшениці? Революція угноє землю тільки трупами, але від цього роду угноєння "чистого продукту" чекати не належить.

Я наводив деякі приклади, які свідчать про те, що Маркс працював ніби підневільно: заперечував тому, що "потрібне заперечення". І слідом за цим уписував такі похвали фізіократам, які ставили під сумнів його власну теорію.

Таких прикладів багато. Ось ще один з них. Маркс вияснює

*Я особисто не бачив цих нотаток, але чув про них від учених, які працювали над даною проблемою. Вони розповідали, що нотатки К. Маркса про книжку С. Подолинського не видають з архіву нікому, не рекомендують навіть згадувати про них. Який у цьому сенс? Адже остання сторінка *Капіталу* природним чином стверджує формулу С. Подолинського. Хай навіть і справді не було б цих нотаток — що це міняє? Сьогодні кожному школяреві ясно, що плодючість землі обумовлена діяльністю Сонця.

психологічне коріння походження тих чи інших економічних теорій. Чому, наприклад, фізіократи появились у Франції, а не в іншій країні? І відповідає на це так: тому що Франція була країною розвиненого хліборобства. А от англійцям "... перш за все впадає в око 'прибуток від відчуження', тобто описаний Стюартом відносний прибуток. Але коли мова заходить про те, що додаткова вартість твориться в сфері самої продукції, то потрібно перш за все звернутися до тієї галузі праці, де вона виступає наверх незалежно від процесу обігу, тобто до хліборобства".*

Так міг би написати кожен з фізіократів. У цих рядках Маркс усвідомлює, що є прибуток відносний і прибуток абсолютний — тобто земельна рента. Саме вона твориться "в сфері самої продукції". Коротше кажучи, продукцією він визнає *тільки хліборобство* — те, що визнавали фізіократи.

Тому немає нічого дивного, що невільник Маркс перед смертю скинув кайдани "суспільної субстанції" і заявив про свої переконання просто, без викрутасів. Трудно, звичайно, встановити, чийм він був невільником — скорше всього своїм власним. Йому ввижалася неминучість пролетарської революції, і він для неї працював. Але сумніння вченого нагадувало про себе — і тоді вчений перемагав політика. Як би там не було, а його спір з фізіократами виявився уявним спором. Ні, його працю не можна вважати даремною: спростовуючи самого себе, — свої власні помилки, — Маркс найліпшим чином підтвердив, що економія як наука існує. Вона міститься в тому джерелі, звідки по всьому світу розбіглися її струмки і ріки — у теорії фізіократів. І тому вона є не політична, а *фізична*...

Безумовно, цю теорію також не можна сьогодні брати без деяких уточнень. Але це становить предмет окремої розмови. Тут ми зобов'язані поговорити про те, чому сучасні погляди на *кляси* потребують перегляду. Сучасний поділ суспільства на кляси бере свій початок від А. Сміта, який уперше піддав критиці теорію фізіократів. За А. Смітом *кожна* праця є продуктивною, а не тільки праця в сільському господарстві. У цьому розумінні його можна вважати попередником того К. Маркса, який заперечував теорію Ф. Кене. Другим його попередником був Д. Рікардо, який підтвердив клясовий поділ А. Сміта і створив теорію трудової вартості. Коротше кажучи, Маркс *не перший* почав блукати в п'їтмі, зате перший отямився і сказав: справжніми батьками сучасної політекономії є фізіократи. Так він і величає Ф. Кене: *батько*. І ніяк не менше! Не Сміт і не Рікардо, а тільки Ф. Кене.

Англійцям справді "перш за все впадав у око 'прибуток від

* Маркс, Енгельс, *Сочинения*, т. 26, ч. II, стор. 21.

відчуження' " — Маркс це правильно зауважив. І правильно також зрозумів психологічне коріння цього явища: Сміт і Рікардо описували той прибуток, який спостерігали — тобто промисловий і торговельний прибуток. Земельна рента була десь по той бік Ля-Маншу — яке, мовляв, вона має значення для англійської економіки? Пов'язати причину і наслідок, які розділені значною віддаллю, вони не зуміли. Однак, сьогодні світ все ближче й ближче доходить до економічної єдності. Енергетична криза багато чому навчила. Ще більше вчить голод. Тому за нашого часу, як ніколи раніше, належить навчитися точніше визначати, що з чого виростає. Навіть такі авторитети, як А. Сміт, Д. Рікардо і К. Маркс не повинні нас бентежити своєю величиною. Для науки немає і не може бути вищого авторитету, ніж Істина.

Першою людиною, яка встановила класифікацію суспільства за виробничою ознакою, був Ф. Кене. Сміт, спростовуючи Кене, перекраєв класову структуру у відповідності з власними поглядами на продукцію. Маркс абсолютизував класифікацію Сміта — і в цьому вигляді вона існує до наших днів. Ось класифікація Сміта: робітники, капіталісти, землевласники. Маркс і Енгельс спростили справу тим, що капіталістів і землевласників об'єднали в одну класу — класу буржуазії. Селянство являє собою дрібнобуржуазну стихію, воно — класа, що вмирає.

Нове, що внесли Маркс і Енгельс у науку про класи — неминучість боротьби між ними, неминучість світової пролетарської революції.

Але щойно ми з'ясуємо, що додаткова вартість є додатковою енергією Сонця, як запропонована Смітом й абсолютизована Марксом класифікація валиться разом з "субстанцією". Чому? Тому що вона не має жадного стосунку до справжнього виробництва. Особливо це стосується тієї класифікації, яка стоїть в основі марксизму.*

*Класифікація Маркса помилкова ще й тому, що саме слово "буржуазія" він вживає довільно. У книжці К. Буржуадемова *Очерки растущей идеологии* (в-во Эхо, 1974) це питання розглядається докладно. Висловивши нашу згоду з автором названої книжки, звернемо увагу на несподіваний псевдонім — Буржуадемов! Автор вибрав його тільки на те, щоб підкреслити: у слові буржуазія немає нічого принизливого. У перекладі з французької це всього лише "мешканці міста". Як удалося Марксові перетворити "мешканців міста" на класу, ворожу пролетаріатові, — незбагненно! Адже робітники також органічно прилягають до буржуазії. Або навіть являють собою її складову частину. За Ф. Кене це, власне, і є безплідна класа, тобто промисловість як така.

Слава Богові, сьогодні це усвідомлюють найбільші компартії Європи. Так, наприклад, французькі комуністи відмовилися й від диктатури про-

Боротьба між бідними і багатими існувала завжди, так само, як завжди існувала експлуатація. Але справа в тому, що ця боротьба не класова, а лише *моральна і цензова*. Бо в природі *самого виробництва* немає тих клас, які встановив Сміт. Він установив її тому, що не розумів фізіократів — сперечався з ними так, як може сперечатися сліпий з глухонімим.

Фізіократи дійсно опинилися в становищі глухонімих — небагато хто спроможний був їх зрозуміти: вони здобули космічне мислення задовго перед космічним віком. Але не зрозуміти їх сьогодні — це значить приректи світ на неминучу загибель.

Ось як виглядають класи за Ф. Кене:

1. Продуценти.
2. Власники
3. Безплідна класа

Продуцентами Ф. Кене назвав людей, які працюють у сільському господарстві. Багатих і бідних, куркулів і наймитів. Але не власників землі, тобто не дідичів разом з королем.

На ті часи земля була у власності короля і дідичів, хліборобам доводилося її орендувати, виплачуючи ренту. Природно, ніяких виробничих функцій за власниками Ф. Кене не визнає.

Але кого ж він іменує *безплідною класою*? І в цій дивній назві розкривається філософічна система Ф. Кене: у ролі безплідної класи виступають люди, затрунені в промисловості: фабриканти, адміністрація і робітники. *Усі разом*. Багаті й бідні, маєтні й незаможні.

До цієї класовості належить г. дходити від законів природи — моральні проблеми належить розв'язувати окремо. Природі не відоме, хто бідний, хто багатий — це справи людські. Однак природа встановила в біосфері якийсь порядок — і людина змушена йому підпорядкуватися. У людини ніколи не виросте листя замість волосся і коріння замість ніг. З цієї причини людина ніколи не зможе сприймати енергію безпосередньо від Сонця. Виснаживши плодючість землі, людина втратить енергетичний зв'язок з Сонцем і неминуче загине.

Ось з якої причини потрібно повернутися до тієї класифікації, яку встановив Ф. Кене. Власників землі в давньому розумінні сьогодні немає, зате існує держава, тобто люди, які тримають у руках управління, службу в армії, науку, культуру і т. д. За часів Кене всі вони групувалися навколо королівського двору і феодалного панства. Це, власне, й була феодална держава. Що

летаріату, і від терміну "пролетаріат". По суті вони також перейшли на позицію Буржуадемова, тобто прийняли основні принципи, на яких будується буржуазна демократія

стосується безплідної класи, то тут належить засвоїти головне: додаткову (космічну) енергію промисловість сприймати не здібна — вона робить це за допомогою сільського господарства. З цього погляду промисловість дійсно безплідна.

У перекладі на сучасну мову класи — це в своїй сутності *економічні сфери*:

1. Хліборобство.
2. Держава.
3. Промисловість.

Таке розуміння сучасних клас цілковито відповідає тій класифікації, яку встановив Ф. Кене. Справа не в тому, як виглядають класи в своїй видимості. Ми зобов'язані дослідити кругообіг соняшної енергії в економічному організмі, тому для нас суспільні класи — це головніші *органи*, без яких організм взагалі не можливий. Якщо ми усвідомили конечність повернення до теорії Кене, то зобов'язані повернутися й до його класифікації. Вона не політична і не моральна, а лише *виробничо-енергетична*. І в цьому вся справа!..

Є в цьому питанні також те, що я змушений відкласти на майбутнє — докладний розгляд *Економічної таблиці* Ф. Кене. У ній криється так багато, що її можна назвати *фізичною формулою*, яка описує головніші закономірності кожної економічної формації. До речі сказати, Маркс працював над нею все життя — без неї зрозуміти економічні процеси неможливо. Але її також зрозуміти і пояснити не легко! Повірімо Марксові: він вважає *Таблицю* найгеніальнішим відкриттям у галузі політичної економії. Ніхто з політекономів не є до такої міри чужим духові марксизму, як Ф. Кене — чужим з самої своєї суті, силою вихідних субстанційних позицій. І якщо Маркс так поціновує *Таблицю*, на якій виросла фізіократія — а вона виросла саме на ній! — то належить погодитися, що це відкриття чогось варте. Одначе, на моє глибоке переконання, відкриття Ф. Кене навіть щось більше від того, що в ньому побачив Маркс, — він не до кінця зрозумів субстанційні властивості *Таблиці*. Якби він це своєчасно зрозумів, *Kapital* був би значно коротший і починався б там, де кінчається.

На жаль, тут для *Таблиці* не вистачає місця. Але все ж я змушений заявити: тільки повернувшись до тієї класифікації, яку встановив Ф. Кене, у політичній економії можна побачити *закони природи*. По-інакшому їх побачити не можна. Зокрема, не можна збагнути, чому одна економічна формація виснажує землю, а інша збагачує. А що багатство землі є основним багатством суспільства, то звідси стає зрозумілим, що класифікація Кене — не жарти.

Це перша причина, чому належить повернутися до класифікації Ф. Кене. Друга причина міститься в тому, що класова боротьба як така не існує взагалі — є боротьба бідних проти

багатих. Боротьба не класова, а *моральна*. А це зовсім інша розмова!

Багаті й бідні є в кожній класі. Між ними завжди точилася боротьба. А що робітники в стисло науковому розумінні не є класом, то як же тоді бути з диктатурою пролетаріату? Ось яка проблема постала перед Енгельсом (а пізніше, видно, і перед Сталіном) у зв'язку з останньою сторінкою *Капіталу*.

Сказати, що диктатура пролетаріату себе виправдала, ми не можемо — у практиці вона ніколи не існувала. Та й не могла вона існувати — саме тому, що такої класи немає в самій природі. Після революції негайно виникло те, що є справжньою класом — держава. До того ж держава з *бюрократичними перекрученнями*, як це було вказане в ленінській програмі партії. Сьогодні ці лихі якості нашої держави незмірно посилюються. І в цьому величезна небезпека!

Справа не в тому, що нам подобається і що не подобається — у цій розмові ми можемо навіть усунутися від таких питань, як права людини, вільна творчість і т. д. Справа перш за все в тому, що така структура держави веде її до неминучої загибелі. На жаль, загибель держави ніколи не обходиться без людських жертв. Тому наш обов'язок полягає в тому, щоб *попередити* ці грізні події, *пом'якшити* повернення суспільства в річище законів природи.

Ми повернемося до них неухильно — закони природи своє візьмуть. Але повернутися можна по-різному — з жертвами і без жертв. Наш народ достатньо витерпів — нове ходіння по муках було б для нього воістину згубним.

У чому тут справа? Перш за все в тому, що закони природи повстають проти всіх форм адміністрування в економіці. Вартість мусить так само вільно пересуватися по економічних артеріях, як пересувається кров у людському організмі. Це навіть не порівняння, а просто один і той самий закон природи. І там і там рухається саме те, що живить організм, — соняшна енергія. Ленін добре розумів роль вільної торгівлі, тому він поставив загороду проти розростання бюрократичної пухлини — НЕП. Останній був розрахований не на роки, а на десятиліття — тобто до повної перемоги комунізму. А повна перемога комунізму, за Леніном, — це повне відмирання всякого і всілякого державного апарату. *Але аж ніяк не його розростання!*

Основою соціалізму Ленін бачив *кооперативний капітал*: "Лад цивілізованих кооператорів за *суспільної* власності на засоби виробництва", — ось що таке, за Леніном, соціалізм. Іноді він те ж саме називав комунізмом. І це нормальне: змістова різниця між цими поняттями фактично не існує — різницю встановлено

імперативно. Марксові, а потім і Сталінові усе треба було розкласти на полицках.

Ленін вимагав *повного невтручання* з боку держави у виробничу діяльність кооперації. *Самодіяльність мас* — ось основний зміст і призначення Радянської влади. Кожне інше її розуміння не має нічого спільного з ленінізмом...

Тут хотілося б зробити невеликий відступ. Автор цих рядків належить до того покоління людей, яких вела віра. НЕП — це моє дитинство. Селяни одержали землю. Треба пам'ятати, що на час революції близько 40% землі все ще перебувало в руках дідичів. Не можна також забувати, що царська Росія була країною хліборобською. І от, нарешті, земля дійсно належить селянам! Завдяки цьому після багатолітньої руїни і страшного голоду протягом 2-3 років НЕП довершив чуда...

Сьогодні мені доводиться чути: а не було це обдуренням? На жаль, ми змушені погодитися: так, вийшло обдурення. Але до цього часу в нашому народі гріко зідхають: якби не помер Ленін...

Звідки ця віра? Вона — від НЕПу! Якби не було цих 5-6 років, коли наш народ дійсно розправив плечі, п'ятирічки також були б неможливі. Ми вірили: з НЕПом вийшло — і тут вийде. Просто треба потерпіти. Зате яке майбутнє перед нами! По суті Сталін жив за рахунок морального капіталу, який він дістав від Леніна. Але без НЕПу у нашого народу не було б довір'я й до Леніна.

Ті, що молодші, НЕПу вже не пам'ятають, зате пам'ятають страшні тридцяті роки. Коротку непівську передишку вони просто скидають з рахунку — про неї, мовляв, і говорити не варто. Але мені це здається помилковим. Недовір'я до Леніна (мовляв, це була його тимчасова тактика) також не правомірне. Про Леніна можна сказати так: його віра в марксизм погано послужила нашому народові. І слава Богові, що він своєчасно її позбувся. І цей історичний досвід не можна не враховувати...

Я уже згадував, що Маркс не дав ніяких конкретних вказівок, як саме належить здійснювати побудову соціалізму. Та й не міг дати: він цього сам не знав. Ленінський НЕП — марксизм тільки в тому розумінні, що він був спрямований у річище соціалізму. У всій решті НЕП багато більше узгоджується з теорією фізіократів, ніж з теорією Маркса. Якби Сталін не вчинив розправи з радянським капіталізмом — капіталізмом воістину соціалістичним! — ми сьогодні були б найбагатшою державою в світі. І тоді нам не довелося б ставити наступне питання: потрібна чи не потрібна була Жовтнева революція? У тому, що ми сьогодні його ставимо, винен не Ленін, а Сталін.

Про НЕП радянські люди згадують, як про золотий вік нашої держави. На жаль, "вік" цей тривав усього шість років. Це є великий вклад у справу побудови соціалізму. Хай цей вклад не так

теоретичний, як практичний: Ленін побачив, до яких страшних наслідків дійшла країна, взявши на озброєння теорію Маркса. Побачив — і дуже круто повернув убік від цієї теорії. Він не раз згадував, що Маркс описував капіталізм минулого, але нічого не сказав про той "капіталізм, який буває за комунізму".

Марксизму як такого немає — у теоретичному розумінні він є фікція. Про ленінізм цього сказати не можна: ленінізм є! Звичайно, він є тільки там, де Ленін виявляє повну самостійність — тобто в НЕПі.*

Я вже говорив, що саме "суспільна субстанція" Маркса послужила за теоретичну основу сталінського ГУЛагу. І хоч Сталін використав цю теорію зворотним порядком — тобто робив зовсім не те, чого хотів Маркс! — однак нещастя в тому, що теорію Маркса можна так використати. Більше того: усією своєю

* Цікаво відзначити наступне: К. Буржуадемов у *Нарисах зростаючої ідеології* виходить з тих самих переконань, що й я при написанні цієї праці. Самозрозуміле, що до цих переконань ми дійшли незалежно один від одного. К. Буржуадемов, відкидаючи марксизм, не спростовує ні ідеї комунізму, ні ленінського НЕПу. Але, звичайно, комунізм Буржуадемова (як і мій) не має нічого спільного з комунізмом Маркса і Сталіна. Зате багато думок Леніна, що знайшли свій вираз у НЕПі, не чужі ні Буржуадемову, ні мені. "Капіталізм, який буває за комунізму" — ось основний зміст НЕПу! Чи розуміють цю формулу ті, хто так нетерпимо ставиться до людей, які продовжують називати себе комуністами навіть тоді, коли крах марксизму фактично відбувся?..

Важко сказати, чи правильно К. Буржуадемов, на мій погляд, є те, що він приходить до правильних висновків ніби інтуїтивно — навіть не підозрюючи, що існують деякі закони природи, які приводять нас до того ж самого не тільки за інтуїцією, але й на основі знання. Про фізіократів він, видно, навіть не чув. Про ролі соняшної енергії в економіці у нього немає жодного слова. Більше того: критикуючи Маркса, він ніде не піддає критиці теорію трудової вартості. І навіть складається враження, що вона його влаштовує. Це вже зовсім дивне!

От чому його книжка сприймається як *ще одна думка*. Але сьогодні цього мало. Мало тому, що нам конечно потрібна не просто ще одна думка, а *тверде знання* — знання незаперечних законів природи. Наші думки можуть мінятися, закони природи — ніколи!..

І все ж книжка К. Буржуадемова заслуговує на високу оцінку. Особливо добре висловлена в ній ідея, яку можна сформулювати так: ринок — це кібернетична машина, створена самою природою. Правда, Буржуадемов, видно, не знає, що за 200 років до нього ця ідея з усіма подобицями опрацьована фізіократами, хоч назви тоді існували інші. Він до всього доходить самостійно, усе відкриває наново. Мушу признатися, що я свого часу діяв таким самим чином і навіть "відкрив" наново... *Таблицю Ф. Кене!* Ми позбавлені найконечнішої інформації — і тому змушені відкривати те, що було давно-давно відкрите іншими.

багатотомовою громадою вона переконує, що по-інакшому соціалізм побудувати взагалі не можна — треба витискати енергію з людських м'язів, витискати її безпощадно! При цьому, звичайно, треба робити це за залізною завісою, бо за марксистським постулатом за соціалізму експлуатації бути не може.

Теорія Маркса породжує кривавий хаос і лжжу саме тому, що вона ложна в своїй основі. З другого боку, кожному ясне: щоб утвердити ГУЛаг, спочатку треба було ліквідувати НЕП. Безумовно, мова не про окремі концтабори, які з уваги на пережитки військового комунізму існували і за НЕПу — мова про той ГУЛаг, яким він став у тридцяті роки. До того ж належить мати на увазі, що ми не маємо наміру ідеалізувати НЕП як щось конкретне: у конкретних проявах він, звичайно, далекий від ідеалу. Ми говоримо про НЕП як про економічне вчення, яке нам здається вдалим. Ми повелися б нерозумно, якби відкинули свій власний досвід, на якому можна поставити знак плюс.

Але, звичайно, не можна забувати, що Ленін у багатьох питаннях до самої смерті лишався марксистом. Він уніс поправку у вчення Маркса про кляси (селянство, за Леніном, — кляса, а не дрібнобуржуазний прошарок), але в загальному й цілому його погляди на класову боротьбу не відрізняються від поглядів Маркса.

Це дало можливість Сталінові відкинути компромісові поправки Леніна і застосувати марксизм дослівно. Ось, наприклад, які потворні явища виникли з уявлень Маркса про кляси і класову боротьбу. Тому що селянство є "дрібнобуржуазна стихія", то заможних селян треба ліквідувати "як клясу", а те, що лишилося від цієї "революції", насильством загнати в колгоспи. Не будемо заглиблюватися в тематику, яку з великою майстерністю опрацював О. Солженіцин, — у нас інше завдання. Ні, не будемо нагадувати про незчисленні людські жертви — поговоримо про ті економічні наслідки, які одержано за допомогою такого "витискання", якого не знала людська історія.

Належить підкреслити: я не диспоную економічною статистикою — користуюсь тим, що дає до моєї диспозиції *Большая Советская Энциклопедия*, яка почала виходити ще за Сталіна. Останній (п'ятдесятый) том вийшов за Хрущова. З нього я й візьму те, що в цьому випадку потрібне.

Ось як зростав наш експорт у роки НЕПу (в млн карб.):

1926	— 2 525
1927	— 2 600
1928	— 2 800
1929	— 3 219

Добре відоме, що на світовий ринок експортувалося головним чином збіжжя. Дореволюційного рівня ще не досягнуто, однак зростання експорту наявне. До того ж, упевнене зростання!

І ось що діється з нашим експортом після насильницької колективізації:

1933	—	1 725
1934	—	1 458
1935	—	1 281
1936	—	1 082
1937	—	1 305
1938	—	1 021

Особливу увагу належить звернути на експорт 1933 року: цього року на Україні загинуло з голоду не менше 6 мільйонів людей. Але навіть вичистивши під мітлу українські засіки (розбирали навіть селянські печі, шукаючи хліба!), Сталін все ж не зміг одержати стільки пшениці для експорту, скільки її вивозили в роки НЕПу.

А по суті що ж тут продавали? Мільйони людських життів. Це й є людина в ролі "субстанції вартости". Не перекручення Маркса, а безпосередній наслідок його економічної теорії.

В роки НЕПу в основному вивозилося збіжжя. Далі структура експорту складається так, що відсоток збіжжя в ньому різко спадає:

1938	—	21,3%
1950	—	18,5%
1955	—	10,5%
1956	—	7,1%

А з 1963 року почався імпорт збіжжя з-за кордону, чого не було за всю історію Російської імперії. І це за умови, що на 1956 рік кількість орної землі, порівняно з 1928 роком, збільшилася на 80 млн га — тобто на 60%. Тепер вона майже вдвоє більша, ніж була під кінець НЕПу. Фактично ми маємо по одному га ріллі на кожну людину.

Це величезна кількість! Ніхто в світі не заорує стільки землі. На Україні ми вже і польових доріг не залишаємо — не можемо дозволити собі подібної розкоші. Про пасовища й говорити не доводиться — всі вони заорані.

І от подивіться, що з нами діється: мільйони тракторів перевертають шосту частину земної кулі, а народ, який пишався тим, що він показав світові нові шляхи, харчується з-під заступа, яким у вільний *від роботи* час жіночі руки розпушують ґрунт на присадибній ділянці.

Так у чому ж тоді полягає сама робота, коли не в тому, щоб нищити плодючість землі — основу нашого майбутнього?!..

От що значить орієнтувати економіку на квазівиробництво! Кожному ясне, що в абсолютному розумінні збагачує *тільки експорт збіжжя* — це є найчистіший Дар Природи. Та коли продаються кольорові метали, нафта й інша сировина, щоб купити хліба — ми не тільки не збагачуємося при цьому, а ведемо свій народ до зuboжіння. Фактично ми рухаємося в колоніальне ярмо. Ми з успіхом продукуємо лише зброю, але коли мова йде про хліб, зброя — не оборона; господарем буде той, хто простягне нам руку з хлібом.

Можна було б показати, як занепадають — прогресивно виснажуються! — земельні угіддя за подібного способу ведення господарства. Однак це пов'язане з субстанційними властивостями *Таблиці Ф. Кене*, яку ми неспроможні тут розглядати. Можна сказати загально словами: за сорок років колгоспного ладу ми відібрали у нашої землі стільки енергії, скільки їй потрібно, щоб закип'ятити Чорне море. А це ж не енергія вугілля — це енергія хліба! Вугілля можна замінити ураном, воднем, теплом підземних надр і т. д. Але чим можна замінити хліб? Наша середня врожайність сьогодні така, якою вона була у Франції на час появи фізіократів — біля 9 центнерів з гектара. Саме процес виснаження ґрунту, конечність з'ясувати собі його причини явили світові це велике вчення. Народні заворушення, революція, навіть наполеонівські війни — це також результат виснаження ґрунту.

Ми зобов'язані тверезо поглянути правді в очі: якщо далі так піде, то наші діти змушені будуть учитися, як вживати в їжу трактори.

Франція потребувала 200 років, щоб відновити знищену плідючість ґрунту і довести врожайність до сучасного рівня. Повільно, дуже повільно відновлюється виснажена земля! Тому багато розумніше не доводити її до виснаження.

Політекономія соціалізму

Політекономія соціалізму не існує — вона є лише в назві. Та й не могла вона появитися з причин, які були викладені. Природа одна й та сама повсюдно. Немає фотосинтези буржуазної і комуністичної — є просто фотосинтез, що стоїть в основі земного життя. А що додаткова вартість (енергія прогресу) виникає коштом фотосинтези, то політекономія, як і кожна природнича наука, не може ділитися на буржуазну і соціалістичну. Тому її, політекономії як такої, взагалі немає — є *фізична* економія. І якщо ми деколи продовжуємо користуватися приставкою "політ", то це всього лише питання звички.

Капітал є продукцією додаткової вартості — тобто збагаченням суспільства енергією прогресу. Енергія — це фізичний процес, що його породжує природа, а не політика.

Здавалося б, все це межово ясне. Які ж ми матеріялісти, коли виводимо *енергію* з "святого духа"? У політекономії соціалізму відбувається саме це — енергія виводиться з суспільних відносин, але не з матерії як такої. Фактично наші економісти виводять її з політики. Але ж політика не є матерія — вона лише сукупність ідей, подеколи дуже суперечливих і завжди невловно плинних.

Тим не менше ми на цьому стоїмо твердокамінно. Ось за що в нас критикують фізіократів:

Вихідним теоретичним первнем системи Ф. було вчення Кене про виробництво 'чистого продукту', побудоване на утотоженні багатства (споживчих вартостей) з матерією, речовиною, а збільшення багатства — з зростання речовини коштом лишка, який твориться лише в хліборобстві, яке через це виявляється єдиною галуззю виробництва.*

Перш за все належить зауважити, що мова йде не про речовину як таку, а про *живу*, органічну речовину. Як же вона ще може нагромаджуватися, як не коштом фотосинтези? І чому це помилкове? Вдуматися лише: фотосинтеза щорічно продукує по 128 тонн живої речовини на кожну земну людину! Виявляється, це — помилка, немає і не було жадної фотосинтези:

При правильному розумінні ренти перш за все мусіла б, природно, виникнути та думка, що рента походить не з ґрунту, а з продукту хліборобства, тобто з праці.

Так сказав колись Маркс — і *Політична економія*, видана АН СРСР дванадцять років тому, *саме цією фразою* намагається обґрунтувати теорію Маркса *в цілому*. Чи не хистко? Чи можна по цьому містку пройти до комунізму? Чи надійно він повішений?..

Хрущов і Кеннеді ледве не знищили людство у ядерній війні. І за що ж? На чому вони не погодилися? На марксизмі, звичайно. А вся теорія Маркса — уся ця велетенська споруда! — стоїть на фундаменті, який ми щойно показали.

Поперше, у Маркса з цього приводу наговорено немало прямо протилежного. Подруге, навіть у даній фразі (основа політекономії соціалізму!) легко встановити недоумство і разючу некомпетентність Маркса. Я вже показував, як він ставить в один ряд сукно і пшеницю, машину і землю, не знаходячи між ними

*БСЭ, т. 45, стор. 33. Тут і далі — видання друге.

якісних різниць. У хліборобстві у нього відбувається те ж саме, що і на прядильній фабриці: скільки перероблено сировини, стільки одержано товару. Тому *продукт хліборобства* він виводить *виключно* з людської праці. Знову тільки м'язи, людські м'язи — саме з *них* виростає пшениця. Земля і Сонце тут зовсім ні до чого. Алеж не треба бути генієм, щоб з'ясувати: явна нісенітниця! Хіба це людині належить та заслуга, що одне померле зерно замість себе повертає нам 30 зерен? І ця явна нісенітниця ледве не знищила людство в атомовій війні. До того ж, немає гарантій, що таке не станеться в майбутньому. Чи не в божевільному світі ми живемо?...

От вона і вся тут — так звана політекономія соціалізму. Більше нічого в ній немає, крім казуїстичних слівес.

І резюме про фізіократів:

У своїй теорії "чистого продукту" вони, по суті, працювали над питанням походження додаткової вартості, але виводили її з природи, а не з суспільних відносин.

Це ще раз із згаданої статті в БСЭ. Звичайно, цю фразу належить розуміти як безапеляційний вирок фізіократам: як вони на-смілилися плутати природу у людській справі? Ми самі, все самі — *самі з себе*. Кривляння кльовна продукує чистий продукт (який саме?), а Земля і Сонце його не продукують.

По суті ми тут опиняємося у становищі бактерій, які войовничо запевняють, що курячий бульйон для себе вони виготовляли самі. Звідси — саме звідси! — виростає сталінізм. І тут — саме тут! — вирішується доля людства: жити чи загинути в атомовій війні?..

Такі теоретичні основи того вчення, яке повело нас на перетворення світу. Видно, вся його таємнича велич полягає в тому, що нікому не вдається дочитати *Kanibal* до кінця: це не легше, ніж рядок за рядком перечитати телефонічні книжки всіх обласних міст Радянського Союзу. І нашої талановитій молоді тисячі викладачів марксизму вдовбують у голови, що це геніальне — таке геніальне, що годі кожному його зрозуміти. І тупіє наша молодь на цьому — не можна ж себе поважати, коли живеш з думкою: не розумію — значить дурень; інші розуміють — вони розумні. А чи розуміють інші? — ось питання.

Маркс не сам вигадав усю цю нісенітницю — він натягнув її в свою теорію з англійської політекономії. Як же їй не довіряти? Інші довіряють. Одначе Маркс набрався мужности заявити: не ходіть до англійців — вони все на світі переплутали. Справжню політекономію створили французи. Та ось іще хлопець з України пропонує розумну думку. На жаль, Маркс про власні помилки заявив до нескромности скромно. Саме тому у нас до цього часу

не помітили його відмови від *Kapitalu*. І не десь там у непомітному місці, а на *останній* сторінці!..

Однаке, погляньмо, чим заклопотана економічна думка в нашій країні. Спочатку про сталінську політекономію. Уся вона укладається в наступному абзаці:

Додатковий продукт — продукт, який твориться в додатковий час працею безпосередніх продуцентів у клясово антагоністичному суспільстві і привласнюється експлуататорськими клясами. Категорія додаткового продукту відбиває відносини експлуатації, панування і підлеглости. У соціалістичному суспільстві, побудованому на суспільній власності на засоби виробництва, відсутня категорія додаткового продукту.

Так твердила БСЗ в 1955 році, точно слідуючи за сталінським ученням про економіку соціалізму. Прийом простий: державна власність оголошується "суспільною". І тільки всього! Петро І, для прикладу, творячи державні заводи, у подібній демагогії не вправлявся. Державну монополію на горілку нікому з царських чиновників також не приходило в голову оголошувати "суспільною".

Але все ж належить зауважити, що Сталін умів рубати під пень, не плутаючися в термінологічній павутині. Після його смерті це вміння зникло — і от у 1963 році ми читаємо з подивом:

Продукція *додаткового продукту* має надзвичайно важливе значення для соціалістичного суспільства, оскільки цим забезпечується нагромадження, розширення продукції у дедалі більших масштабах.

Тут можна було б утішитися: нарешті наші економісти усвідомили, що німецького лікаря Майєра свого часу даремно запроторили до божевільні. Бож він ще в 50-их роках минулого століття насмілювався твердити, що Сонце постачає нас усіма видами енергії. Від Сонця ми й одержуємо додаток, який потім перетворюється на додаткову вартість. Те, чого не розуміли в ХІХ столітті, у ХХ не розуміти гріх і навіть злочин. Не можна ж відставати від світової науки на повних сто років!..

Але де там:

Додатковий продукт у соціалістичному суспільстві не являє собою додаткової вартости, яка відбиває відносини капіталістичної експлуатації.*

* *Політична економія*, Київ, 1963, стор. 389, переклад з московського видання. Цитати подаються в зворотному перекладі — прим. автора. (У нас ще раз у зворотному на укр. — ред.).

Так що ж — у нас уже довершилося відмирання грошей і додатковий продукт не є "речевим носієм додаткової вартості"? Чи ми потрапили в рабовласницьке суспільство, в якому додатковий продукт не оплачувався?..

А коли ні те й не інше, тоді де ж теоретичні праці, які зрозуміло відповідають: яка субстанція стоїть в основі додаткового продукту?

Таких праць немає. В основі продукції, як і раніше, лишається лише людська праця. Сонце і земля у творенні додаткового продукту ніякої участі не беруть.

Питається: чому ж в інших країнах додатковий продукт являє собою основний доказ експлуатації, а у нас — це закономірна кінечність розвитку? Алеж усі західні економісти так само точно пояснюють цю кінечність. Чи ми маємо право на розвиток, а в інших народів такого права немає?..

Хтось уже зрозумів: *fata morgana*, одначе побоявся сказати про це вголос. І тому додатковий продукт вирішили поновити в правах, не звертаючи з шляху. Але це те ж саме, що відновити в правах оазу на основі тієї ж самої *fata morgana*.

Гірко все це спостерігати. А ще гірше робиться, коли пригадуєш, якими методами Сталін учинив розправу з додатковою вартістю і додатковим продуктом *одночасно*, без подібної плутанини: він створив продукцію за колючим дротом, де додатковий продукт дійсно не є носієм вартості.

От що означає на практиці "незалежність" від природи, що випливає з формул Маркса.

Стисло кажучи, реабілітуючи додатковий продукт, ми тим самим реабілітуємо капітал, бо він, власне, і є продукцією додаткового продукту, який у товаровому виробництві набуває характеру додаткової вартості. Саме собою зрозуміле, що економіка лишається товарною до того часу, доки існують гроші. Так чим же допоможуть заклинання і філіппіки на адресу додаткової вартості і капіталу? Тут наявні два виходи: а) виробляти додатковий продукт, який нічого не вартий (у таборах) — тоді ми повернемося до рабовласницького способу виробництва; б) виробляти його в нормальних умовах — і тоді це є капіталістичне виробництво, а не будь-що інше.

Третє нам не дане, бо третє не існує в самій природі. До того ж належить безнастанно пам'ятати, що ніяка інша формація, крім капіталістичної, *абсолютного* додаткового продукту не продукує. Саме тому ніяка інша формація не може бути життєздатною. Що стосується соціалізму, то він набуває життєздатності тільки тоді, коли зуміє відновити капітал. На цьому питанні ми зупинимось докладніше у другій частині.

Про розподіл додаткового продукту ми тут не говоримо — це питання моралі, а не самого виробництва. Моральні проблеми не можна плутати з проблемами *фізичними* — це перша заповідь справжньої науки. Коли щось подібне діється, тоді ідеологічні спекуляції руйнують науку, а разом з нею і виробництво.

Філософія, мораль і релігія

Теорія Маркса за самою своєю суттю не тільки не містить можливості побудови комуністичного суспільства, але несе людям рабство. Проста логіка приводить до цього висновку: коли все в світі виростає з людських м'язів, — тобто з "суспільної субстанції", тоді без експлуатації не може бути ніякого прогресу. А комунізм, за нашими уявленнями, — це прогрес. Отже немає іншого шляху, треба переробляти людські мільйони на додатковий продукт. Тим більше, що він уже відновлений у правах. Спасибі нашим академікам від політекономії за велику мудрість!..

Спробуйте знайти у Маркса хоч одну фразу про те, з яких економічних передумов виростає комунізм. Не знайдете цього! Зате повсюдно знайдете наступне: *тільки та праця є продуктивною, яка продукує додаткову вартість*. Вона ж, своєю чергою, є відображенням експлуатації праці.

Який же висновок напрошується з цієї теорії? Тільки один — ГУЛаг...

От чому не можна легковажно, не розбираючися, відкидати ленінізм. Ленін показав вихід у НЕПі. І вихід цілком надійний! Звідси, звичайно, не виходить, що ми готові засуджувати кожного, хто насмілиться критикувати те чи інше твердження Леніна. Його, як і кожну живу людину, треба бачити *в розвитку* — це головне. Він писав не підручники — він жив, страждав, боровся. Написане в молодості — це одне, написане перед смертю — зовсім інше! А в нас читають Леніна так, як християни читають євангелію...

Ленін закликав нас оволодіти *всіма* досягненнями людства, а не лише марксизмом. До Бога він не закликав, однаке субстанція для нього мала такий самий сенс, який для Спінози мало поняття Бог. За своєю суттю ці поняття є основними. Однаке любити субстанцію досить чудно, а любити Бога просто і природно. Як можна не любити те, з чого постає все живе?..

Кожен з нас зобов'язаний прислухатися до голосу духа. Тому, уникаючи політичних спекуляцій, висловлю власний погляд на це питання. З ленінської субстанції (у нього це далеко *не речовина!*) неминуче випливає: субстанція є загальна основа всіх речей — на відміну від суб'єкта гносеологічного, яким є сама людина. Або простіше: Всесвіт як Суб'єкт.

Однаке світова філософія від Пітагора до Спінози ніколи по-

інакшому не уявляла природу. Пітагор говорив: тіло Бога — світло, Істина — дух його. Звідси Бог — це Природа, Природа є Бог.

Тепер повернімося до додаткової вартості, яку ліпше іменувати *енергією прогресу*. Ліпше тому, що ця назва повертає їй той сенс, який укладали в чистий продукт фізіократи. Ми вже вияснили найголовніше: *не вона* народжується з людини, а, навпаки — людина народжується з *неї*. Отже, вона є те, що бачить релігія в образі Сина Чоловічого, який прийшов до нас від Свого Батька — від Творця Світла. Саме тому релігія завжди освячувала хліб — тіло Бога. І виноградне вино — кров Його. По суті вона освячувала фотосинтезу, яка являє собою нитку пов'язання між нами і субстанцією.

Йоанн Богослов так вияснює сутність Бога: "Бог є світло, і немає в Ньому ніякої тьми".

Так сказано в першому соборному посланні. Те саме, що говорив Пітагор.

Але це так і мусить бути: усі релігії світу беруть свій початок у пітагорействі.

Пітагор бачив земну людину *на хресті*. Що це значить? Ось що. До цього часу наука не дала відповіді на питання: що таке гравітація? У якому співвідношенні вона перебуває з променевою тканиною безмежності — тобто з Творчим Світлом?..

І тим не менше гравітація існує. Саме вона поглинає всю енергію, що прибуває від сонця. Витративши останню тонну вугілля й останню барель нафти, ми, розглянувшись навколо себе, зрозуміємо: таж це витівки сатани! Це він змушував нас служити власному тілу, а не духові — підсунув нам автомобіль, пральну машину, холодильник.

Прошу не зрозуміти мене так, що всі ми зобов'язані піти в печери. Не про це мова — мова про природу хреста, про космічну діалектику. Слово "сатана" походить від старогребейського "сатан", яке перекладається як той, що "протидіє".

Це є сила, що протидіє Творчому Світлу — Живому Вогневі Космосу. Сила мертвотна, інертна і тому зла — саме в ній криється смерть і руїна. Вона своїм корінням вростає в гравітацію.

Треба віддати належне: Енгельса часто навідували просвітлення. Ось його формула хреста:

На нинішній землі, навпаки, притягання завдяки своїй рішучій перевазі над відштовхуванням стало вже цілковито пасивним: усім активним рухом ми зобов'язані притокові відштовхування, що йде від сонця.*

*Ф. Енгельс, *Діалектика природи*, Москва, 1955, стор. 53.

Трудно зрозуміти, чому він намагався переконати Маркса, що Подолінський несприйнятний: у цій формулі Енгельс твердить те саме, що твердив український філософ. Дослівно те ж саме!

Притягання примушує нас витратити енергію (мінус). Однак Сонце посиляє стільки енергії в зелах, що її мусить вистачити й на те, щоб підтримувати наше фізичне існування (нульовий баланс), і на те, щоб коштом залишку (чистий продукт) нарощувати прогрес.

Це й є хрест — одвічний символ земних людей. У релігії він пояснюється так: людина за своїм призначенням істота небесна, але гріхи прикували її до землі. Вона зобов'язана позбутися гріхів і знехтисися на небо.

Що таке космічний корабель — ідея чи матерія? Звичайно ідея, бо навіть речовина, з якої він складається, не є матерія, а тільки (за Леніном) відносний стан матерії. Так на чому ж ми летимо в Космос? Хто дав нам крила?..

За гріхи наші постраждав Син Чоловічий — носій енергії прогресу. Це його розпинали в ГУЛагу...

Ще одна покута. Ми не стали іншими. Ми — ті ж самі, яких виводили на арену Колізею, а римське вельможне панство ревло від захоплення, коли леви роздирали наші тіла. Ми просто не впізнаємо себе. Історія — тільки вічне переодягання, а дух усе той самий. Дух Ісуса Христа. І це — Ми!..

Не буду описувати, як я уявляю майбутнє. Не буду тому, що це дуже добре зробив академік А. Д. Сахаров у своїй статті "Ми через 50 років". Появляться космічні міста, Земля перетвориться на житницю Сонячної системи. Тигр заприятелює з ланею, лев з козеням...

Чи можливе все це, чи перед нами нова утопія — цим разом утопія технократа?

Але Йоанн Богослов не був технократом, однак він також заповідав нам Новий Єрусалим — читай: Місто Сонця:

Брама його не буде замикатися вдень, а ночі там не буде. І принесуть у нього славу і честь народів, і не увійде в нього ніщо нечисте, і ніхто, відданий мерзоті і лжі,

а тільки ті, хто записаний у Агнця в книзі життя.

Під Агнцем (агні — вогонь) розумілося Сонце. Воно дарує нам енергію прогресу, яку ми так довго називали принизливим ім'ям: додаткова вартість.

І ось що знаменне:

Храму ж я не бачив у ньому, бо Господь Бог Вседержитель храм його й Агнець.

Бог Вседержитель — це й є Творче Світло. Отець всього живого на Землі і в небесах. Отець Землі і неба. Всесвіт як Суб'єкт. Або Матерія як Суб'єкт — це те саме. Знаменне, що навіть радянська філософія (київська школа) бачить сьогодні матерію в ролі Суб'єкта.

Чи буде світ такий, яким його зображує А. Д. Сахаров? З космічними містами, з величезним електронним Мозком замість Світового уряду. І в кожного з людей, що вільно ширятимуть між зірками, малесенький прилад (медальйон на шиї чи браслет на руці), за допомогою якого він одержуватиме з Сховища Мудрости всю потрібну інформацію. Простіше кажучи, виходитиме на прямий зв'язок з Логосом — замість заяв, які ми сьогодні подаємо до виконкому...

Якщо ми опануємо термоядерну енергію, а також закони прогресу — це здійснимо. І коли такі вчені, як А. Д. Сахаров й інші видатні фізики, говорять: опануємо! — я вірю цьому. Бо немає підстав їм не вірити.

Але ні через 50 років, ні через 100 світ не стане таким без нашої боротьби* за комуністичні ідеали. Або соціалістичні — це ж те саме! Маркс любив усе на світі класифікувати — людей, слова, наукові категорії. Це було б не так уже й погано, якби його класифікація була дійсно наукова. Так от вийшло й з цими поняттями — соціалізм і комунізм. Одначе ми не схильні підносити до абсолюту часове зафарблення термінів — нам хотілося б повернути їм первісний зміст.

Треба зрозуміти: комуністична ідеологія впливає не з самого виробництва чи споживання — вона впливає з наших уявлень про Всесвіт у цілому. Коли ця ідеологія формується лише тільки на споживацьких засадах, вона породжує той вид атеїзму, який обоюдно суспільне корито. А що за межами цього корита як "суспільної субстанції" інші істини не існують, то мета життя зводиться до того, щоб, розштовхуючи інших, як тільки можна скоріше і щільніше притиснутися до корита. Притиснутися так, щоб ніякі сили в світі не могли тебе від нього відірвати. Чи може подібний атеїзм прикрасити земну людину?..

Християнство зародилося з філософії Пітагора. Це загально-відоме. Дамо слово йому:

Отож, щастя залежить взагалі від природи і від самої людини.

Храм щастя, до якого всі люди прямують, хоч і хибними шляхами, має найсильнішого собі недруга у демоні якоїсь *власности*.

*Тут я не маю на увазі боротьбу як насильство. Мова йде про боротьбу духову. З насильством належить покінчити назавжди.

Кожен смертний, поза сумнівом, є власником, але тільки себе самого, тобто своєї особи, свого неподільного, свого Генія, своїх чеснот, бож сонце, земля і все, що в них міститься, належить усьому світові. Усі політичні невідгоди випливають з власностей спільних і приватних. Якби ми могли утвердити народ у справедливості і дійсності цих двох законів Природи, які становлять одне й те саме: *вважайте все спільним*, не майте у себе нічого власного, то справа загального відродження була б закінчена: людина зберегла б себе доброю в істоті своїй; люди перестали б бути злими з кінечності; і разом зникло б себелюбство, марнославство, війна, різні зловживання і надмірності в забаганках. Сама природа була б підтримана смертними, смертними, які цілковито розуміють Природу; і тоді все на цій кулі зробиться воістину законним, кінечним.*

Зверніть увагу: *на цій кулі!..*

Пітагор не згадує про Бога — він керується законами природи. Але він турбується перш за все про душу людини, а не тільки про її шлунок. Відмова від власності, її усусупління кінечне. Але воно кінечне не стільки тому, щоб людина була не голодна, а головним чином тому, щоб очистити її душу від демона *власності*. Всесвітові потрібна нова людина — одухотворений колективіст, а не корисний срібллюбєць.

Що стосується ситости, то вона прийде сама собою, коли закони природи не будуть порушуватися.

Чи ж це не мрія про комунізм? Сказане це було 2500 років тому.

І далі:

Як скоро люди взяли б за правило не мати в себе нічого в особистій власності, а користувалися спільним, як усі вони дихають тим самим повітрям, то їм варто було б ступити один лише крок, щоб дійти нарешті до *рівності*, матері неоціненного світу, чесноти і щастя. Але я хочу показати насправді користь цієї рівності, щоб вона не лишалася самим тільки законом, сліпо приписаним. Мені не хотілося б, щоб певні люди могли ще довго безперешкодно говорити: "Нехай філософ кричить неосвіченому натовпові, що сонце освітлює весь світ; слова його лишаться без успіху, і в нас з народом повік не буде нічого спільного, крім самого лише сонця".

Рівність є головним предметом усіх моїх бажань [стор. 588-589].

Слова ці звернені до учнів його школи. Пітагорейську школу можна назвати комуністичною у повному розумінні цього слова: *усе на-*

*Путешествие Пифагора, знаменитого самосского философа, Москва, 1807, часть пятая, перевод с французского, стор. 584-585.

лежало *всім* і нікому зокрема. Так викорінювалося в людині почуття самоти — через колектив, через комуну.

Адже слово "комуна" походить від латинського слова "спільне". Тому цілком правомірно звучить незвичне сполучення слів: *комуністичний капіталізм*. Комуністичний капіталізм — це капіталізм громади, а не приватний і не державно-монополістичний.

І знову ж Пітагор підкреслює, заради чого кінцевий комунізм:

Цим то тільки, і зокрема нам, улюблені учні мої! належить право заснувати, без затримки, республіку рівності, і під тінню цього покриву проголосити відповідні їй закони. Ми всі, без винятку, народжені з такими досконалостями, в яких рід людський має потребу для свого існування і збереження; але в той самий час маємо нахил до зла, рівно ж як і здібність робити добро. Наші добрі чи злі якості не зовсім залежать від нас самих: ними ми зобов'язані своєму народженню і потім вихованню, яке одержуємо від своїх батьків. Бувши неминуче мудрими і щасливими за мудрого чийогонбудь управління нашими нахилами, ми робимося також неминуче злочинними і нечутливими за протилежних цьому засобів. Душа дитини є не що інше, як походження чи *плід* батьківського мозку. Коли зіпсоване саме джерело, то і струмок у продовженні своєму не може бути свіжим і чистим.

Припустимо спочатку початок, а потім скажемо: "Хоч і яке було б твоє призначення, не нарікай: у людині, як і в інших істотах, не більше міститься доброго, як злого; не більше темноти, як і світла; не більше холодного, як і гарячого; не більше сухого, як і вогкого. Рівність є головний закон всесвіту" [стор. 590-591].

РІВНІСТЬ, БРАТЕРСТВО, СВОБОДА

Так бачили Місто Сонця, Республіку Рівності, Новий Єрусалим, Тисячолітнє Царство Господнє пророки всіх часів і народів.*

*Перш за все про свої примітки: я вписав їх через півтора року після написання книжки (квітень 1976). Сьогодні ясно визначилося, що для багатьох наших дисидентів комунізм несприйнятний ні в якому вигляді. А. Синявський, наприклад, заявив: "Комунізм з людським обличчям — те ж саме, що крокодил з людським обличчям". Мушу застерегтися: це не цитата, а переказ його виступу в Італії.

Зате майже всі дисиденти з великою симпатією ставляться до християнства. Що стосується О. Солженіцина, В. Максимова, А. Синявського, то для них християнство — початок усіх початків. Але при цьому во-

Земний світ сьогодні схожий на дев'ятий вал, який котиться до невідомих берегів Всесвіту. Чи розіб'ється він об скелі, чи вийде на зоряну рівнину, яка пом'якшить його бурхливу лютість? Якщо ми врятуємо його від катастрофи, тоді він розіллється по галактичних луках м'яко і рівно, щоб заспокоїтися на тисячоліття.

Здобуті небувалі технічні можливості. Розщеплено атом — фізика заглибилася у лоно субстанції. Тепер наука з її материнського лона намагається витягнути божественний плід — енергію синтезу гелію. Витягнути обережно, щоб могутня дитина не згубила себе і земну кулю. А далі що нам обіцяє наука?..

Мабуть, далі людині належить усвідомити: "Хто я є і що (чи хто?) є Всесвіт?" І коли Всесвіт не *що*, а *Хто* — їй треба готуватися до зустрічі з Матір'ю.

Це багато трудніше, ніж розщепити атом. Мати нас не зрозуміє і не впізнає, коли ми прийдемо до неї з білими руками і чорними душами.

ни чомусь забувають, що саме християнство виростає з комуністичної ідеології пітагорейців.

Боюсь, що мене зрозуміють неправильно: я не обстоюю ні теократичного комунізму, ні комунізму касарняного типу. Я бачив в Америці кооперативну торгівлю — вона там не дивина. Ніхто з вождів її не творив — створив сам народ. Це, на мій погляд, і є шлях до комунізму — *через кооперативний капітал*. Але вивчіть добре кооперативний плян Леніна — і ви побачите те ж саме. Так, не вийшло. Було розтоптане. Однак це ще не доказ, що кожен комунізм — рідний брат крокодила. Два тисячоліття він крокував по землі як рідний брат Христа. Алеж ми знаємо, що сатана рухається недалеко від Спасителя і часто підробляється під Нього.

3. ВТРАЧЕНИЙ ДІМ

Так, незатишно людській душі на сучасній Землі. Дома вона чи не дома?

Чим далі я відходив від святого Володимира, тим трудніше було зберігати бадьорість духа. Не Володимир і не Ярослав приймуть мене у череві залізобетонної потвори з вивіскою тієї установи, перед якою усе мусить тремтіти. Ось і мене викликали, щоб я тремтів.

Спочатку водили за носа: тебе не друкують? Обурливе! Напиши заяву до парткому, там з'ясують. І це мені говорив не хто-небудь, а завідувач відділу культури ЦК. Він обурювався, що мене не друкують! А я чудувався: хто ж зачинив передо мною двері видавництва?..

Мені зовсім точно відоме: ніхто в парторганізації журналу *Вітчизна*, де я був на обліку, навіть підозри не мав, що постане питання про виключення мене з партії. Та воно власне і не постало — воно упало зверху, як падає стеля на шахті. Упало відразу після того, як я написав заяву. Воно всіх вимучило, перем'яло, виснажило безсонням і підвищеним кров'яним тиском. Але все ж завдання виконали з честю. Як не пригадати оповідання О. Яшина *Важелі*? Так воно було, так є...

Тут, куди я сьогодні прийшов, уже, видно, не важелі. Це — партійний мозок української столиці.

Ходжу довгим коридором у чеканні своєї черги. Тричі я стояв перед партійним судом. Сьогодні стану вчетверте, Боже, чого тільки я про себе не наслухався!..

Богошукач — це нічого, може бути. Сперечатися не буду. Правда, спочатку сперечався: показував філософські видання АН УРСР, де матерія розглядається як Суб'єкт. А Суб'єкт — це що ж по-вашому? Дивилися на мене з подивом: невже радянські філософи могли таке вигадати? Не вірили своїм очам. У піонерах були, в комсомолі були. І завжди знали одне: об'єкт нашого пізнання. Тільки об'єкт! Що може бути простіше? Мацай пальцями, пробуй на зуб — пізнавай. А тут раптом таке. Чи мисленне? Звідки взялося?..

Але це скоро забувається. Думати ліньки. Обвинувачення ли-

шається. Махнув на нього рукою: нехай! Бруно, Спінозу, Сковороду також мусіли б виключити — батьків європейського матеріалізму. Пристану до них, а може, не пропаду.

Однак ходити чи то в американських шпигунах чи в льокаях імперіялізму не дозволяє сумління — це вже занадто! І все ж усі три інстанції мене допікали тортурами допиту: кому продався, — розкажи, кому? За яких обставин?

Коли саме — це питання не стояло: відоме, що тридцять років тому я їздив до Америки на туристичну путівку. Питаю: куди ж ви дивилися стільки років? Чому мовчали? Ви втратили пильність, і вас також треба виключити. За цей час можна було сто разів передати до Америки найважливіші державні таємниці. Ну, от, наприклад, скільки письменники випивають горілки в ресторані *Еней*. А що в нас кожна статистика належить до таємниць, то це також непогана знахідка для американської розвідки.

На бюро райкому заявив: розглядаю це обвинувачення як політичну провокацію. Проковтнули і замовкли.

До всього іншого у мене є ще морально-побутовий розклад. Тут мені дійсно на своє виправдання нема чого казати — що є, то є. Не вийшло у мене з жінками. Правда, це питання розглядала парторганізація Спілки письменників України п'ять років тому. Тоді чомусь розкладу не встановлено. Зобов'язали впорядкувати родинні справи. Але вони на той час самі впорядкувалися: вступив у новий шлюб, ось уже майже шість років живу по-людському. Нічого нового за цей час не сталося. Мир і спокій у моїй родині. Сини поженилися, привозять до мене жінок і внуків. Моя дружина їх приймає, як рідних. Усі ми дружимо, всі задоволені.

І все ж *через п'ять років* переглядається попередня ухвала: тоді (за минуле!) мене покарали слабо, виявили лібералізм. Треба вліпити кріпше.

Невеселе в мене минуле. Гірко мені згадувати про нього. Ліпше тюрма чи психіатричка, ніж те, що зробили тоді з моєю родиною, яку довелося покинути. Про те, що викладене в "Енергії прогресу", уперше написав до ЦК одинадцять років тому — в 1963 році. З дружиною обговорював, звичайно. Вона цього не розуміла і не схвалювала. Колишня дружина — викладач медичного інституту, парторг катедри. Знаємо одне одного з дитинства — спільно росли і вчилися. Думав, що зрозуміє. Ні, не зрозуміла.

Вона була моїм першим коханням. Під час війни втратили одне одного. А коли, по багатьох роках, випадково зустрілися, я був одружений, вона — одружена. Потягнулися одне до одного — залишили родини, створили нову. Прожили спільно вісімнадцять років.

Жили б разом до кінця своїх днів, але сталося недобре. У ЦК вивчили те, що я їм писав, і запросили дружину як парторга і як лі-

каря. Завідувач відділу культури і науки ЦК КПУ Ю. Кондуфор сказав:

— Ви зобов'язані потурбуватися за свого чоловіка. Його треба лікувати. Як ви цього не зробите — ми потурбуємося самі.

Вона, звичайно, повірила. Та й як не повірити? Не жарти: знайшов якісь помилки у К. Маркса! Намагався їй пояснити, що до чого. Справа це така, що за своє щастя турбуватися гріх і сором. Маркс усе життя голодував, умирали з голоду діти, однаке він вірив, що праця його потрібна людям. Ну, помилилася людина, — що зробиш? Буває. Його помилка дорого обійшлася людству. А може коштувати ще дорожче. Так, вона може довершитися загальною загибеллю. Як тут себе шкодувати? Треба, дорога, треба! Мусять же *там* зрозуміти — у них теж є діти...

Однаке, чим наполегливіше я її переконував, тим пильніше вона турбувалася за те, щоб примістити мене до психіатричної лікарні. Іронія долі: саме до тієї лікарні, в якій 1891 року у сороклітньому віці згорів Сергій Подолинський. Згорів тому, що люди його не розуміли. Зрозуміла й оцінила лише одна людина — К. Маркс. Але його давно не було серед живих. Видно, він також згорів на цьому. Зрозумівши те, що він зрозумів, уже не можна було жити. Енгельс чомусь не хотів розуміти. А інші просто до цього не доросли. Їм навіть докоряти немає чим...

Від дружини вимагали, щоб вона виконала доручення ЦК. І вона його виконувала. Лікарні мені все ж пощастило позбутися, але дома було не краще. Три роки терпів ці тортури. Яка це була самотність! О, мені було зрозуміле, що мав відчувати Подолинський. Дуже придалося те, що я пережив раніше — і шахтарське дитинство, і війна, і ленінградська бльокада. Не маючи цього гарту, я не витримав би. У Подолинського його не було...

На четвертий рік усе ж покинув дім. Коли тебе вбивають інші — це ще сяк-так. Але коли це робить дружина за найвищим дорученням... Дівчина з блакитними очима, твоя одноклясниця. Істота, яку ти бачив у своїх дитячих снах поруч з Сонцем...

Пішов, куди очі дивляться. Природно, у мене не було жінки, до якої я міг піти. Як кажуть, пристав. Хотілося теплих рук і теплою людського серця. Не може людина впоратися з такою важкою самотністю — таке ні на чію силу. Ніби вийшло непогано. Народилася дочка. Розводу в мене ще не було, однаке вийшов закон, який дозволяв записувати на своє ім'я нешлюбних дітей. Леночка одержала моє прізвище.

І все повторюється наново! Хтось підказує її матері, що я — страшна людина, моє місце тільки в тюрмі або в психіатричній лікарні. Забравши дитину, пішла від мене. Два роки просидів на її порозі. Просив, благав — ні! Навіть дитину не дозволяє бачити —

це небезпечне. Раптом я підкажу Леночці, що дідусь Маркс — бека...

І тоді з'явилася молода жінка, яка заявила так: "Як він божевільний, то я теж божевільна. Можете забирати разом з ним".

Вона і стала моєю дружиною. Звичайно, її також викликали до психіатрів. І ті самі слова, ті самі погрози. Але вона не тільки не повірила їм — вона все зрозуміла! Можливо, саме тому зрозуміла, що в неї немає вищої освіти, як її немає й у мене. Мені війна не дозволила її одержати, їй — загибель батька на війні. Яке це щастя у нас — не мати вищої освіти! Одержавши диплом, людина починає вірити, що все головне вона засвоїла. У мене такої віри не було — тому я вчився...

Оце такий був "розклад". Але анкети всього цього не відбивають — вони байдуже реєструють, скільки разів розходився і сходився з жінками.

Нарешті я не самотній. Дні й ночі у праці — треба сказати, пояснити, щоб люди мене зрозуміли. Пишу роман *Формула Сонця*. Видавництво посилає його до інституту філософії. Після семи-місячного обговорення роман одержує схвальну оцінку інституту. Природне, що в романі все викладалося не так, як тут — м'якше, без якихось обвинувачень на адресу Маркса. Той факт, що він схвально поставився до ідеї Подолинського, стояв, звичайно, в центрі: це дозволяло розкрити головну ідею.

І вже тоді, коли мені здавалося, що всі мої нещастя позаду, *Формула Сонця* потрапляє чомусь на рецензію до доктора філософських наук Кубланова і доктора історичних наук Маланчука. Чи міг я будь-коли припустити, що стану махнівцем (виявляється, махнівці визнавали фізіократів!), українським буржуазним націоналістом (перебільшив ролі Подолинського!) і запеклим ворогом робітничої класи? Це тому, що класи у фізіократів виглядають інакше, ніж у Маркса...

Звертаюся з скаргою до ЦК — який же я махнівець? Адже я був політруком роти в обложеному Ленінграді. І раптом — махнівець. Але невдовзі на посаду секретаря ЦК приходить той самий Маланчук — і моя скарга потрапляє просто до нього. Мене починають рубати під пень. Валентин Юхимович вирішив завершити філософську суперечку радикальними оргвисновками...

І ось я, запеклий ворог робітничої класи, американський агент чекаю своєї черги: можливо, все зміниться? Можливо, я все ж не ворог і не агент? Кожний сюди приходить з такою надією — я не виняток.

Секретарка зі мною надзвичайно ввічлива — ніби я прийшов одержувати нагороду. Так, ввічливо тепер приймають наші голови на заріз. Свідчення зростання загальної культури. Чим же ще для мене може стати виключення з партії, як не громадянською

смертю? Тридцять п'ять років мого життя перекреслив професор Маланчук, а по суті все життя. Хоч і раніше мене не шкодували, але під пень рубати не зважувалися. Рятувала біографія — син шахтаря, політрук, інвалід війни. Та й книжки мої на Україні знають. Усюди з приводу них відбувалися читацькі конференції — на заводах, копальнях, у колгоспах. Зразковий соцреалізм — тепер у мене таке не вийшло б...

Нарешті мене запрошують на бюро міськкому. Довгий стіл — через усю залю. При столі сидять зовнішньо культурні люди. Усі виглядають поважно і навіть урочисто. Партслідчий перечитує обвинувачення. Навіть те ставиться за провину, що Світло у мене написано з великої букви. О, великий Бруно. Допоможи вистояти. Адже вони тут, у цій залі, — ті, хто тебе спалював...

Переді мною на протилежному боці десятиметрового столу сидить перший секретар Київського міськкому КПУ Ботвин. (Можливо, я припускаюся помилки: і "перший" і "секретар" треба писати з великої букви — на відміну від Світла і Бога, яких пишуть з малої). По суті він розумна і добра людина. Але як це сказане у П'ятагора?

Наші добрі чи лихі якості не зовсім залежать від нас самих...
Коли зіпсоване саме джерело, то й струмок у продовженні своєму не може бути свіжий і чистий.

Ботвин чомусь більше натискає на мої вірші. Вірш "Мати":

Трактори, управління директори...
А годуються люди з-під твого заступа.

І про синів:

Матерню мову вони забудуть —
Вона для них уже не гарна...*

Вірші надруковані в книжці *Всесвіт у тобі*, що вийшла в 1968 році. Уже тоді хотіли порахуватися зі мною, але Шелест не дозволив: цей вірш чомусь припав йому до душі. Тепер мені нагадують і підтримку Шелеста — чи не був я у змові з ним?..

Під назвою вірша зауважено: "З недавнього минулого". Отже, прив'язувати його до наших днів не можна. Пояснюю це Ботвину.

*В оригіналі російський підрядник з української. Тут зворотний переклад з рос. — Редакція.

Він утомлено махає рукою — мовляв, знаємо, яке це минуле. Нас дешево не купиш. Очі в нього розумні, з селянською хитриною.

Хочеться крикнути йому: як ти це знаєш, то пощо позбавляєш мене партквитка? Адже він дорогий мені хоча б тому, що кров'ю моєю политий у бльокаді. Невже брехня повинна стати нормою партійного життя? Чи вже стала? Для себе — одне, для партії — інше. А я так не можу, — чуєте?!..

Ботвин перегортує книжку, зупиняється на казці "Зелене око". Сюжет казки такий. Хлопчик з батьком ходять по селянських дворах, — копають колодязі. Якось хлопчик поліз у колодязь — і провалився в похмуре царство, де панує злий Мухомор. Опричники Мухомора (гриби-поганки) знущаються над грибним людом. Усі в цій державі живуть з замками на губах — усі вони замкогубні. Хлопчик починає боротьбу з Мухомором, щоб зірвати замки з губів народних — хай ці істоти здобудуть живу мову. Інакше вони залишаться безсповесною худобою...

Казку оцінюють як злісний наклеп на радянську дійсність.

— Алеж це казка, — заперечую я.

— Така ж казка, як Сон Шевченка, — спокійно говорить Ботвин.

— Звідки ви це взяли?

— Замкогубі... Хіба не ясно?

Переходжу в наступ:

— Чому ви припускаєте, що замкогубі — це радянські люди? Хто ж тоді Мухомор?

Ботвин мовчить. В очах зникає доброта, обличчя робиться непроникненим. Я продовжую:

Хлопчик провалюється крізь землю. На протилежному боці земної кулі розташоване Чіле.

— Так би вам і написати, що це відбувається в Чіле, — кричить мужеподібна дама, що сидить недалеко від мене.

— У казці? — дивуюсь я з її уявлення про літературні жанри.

— Ох! — верещить дама. — Не пишіть казок. Пишіть так, щоб усе було ясне.

— Але тоді треба залишити тільки партійні газети.

Ботвин погоджується з дамою.

— Не оповідайте мені казок.

Апеляцію відхилено, питання вичерпане. Я залишаю засідання бюро міськкому в зачудуванні: хто ж ці люди? Адже вони багато гірше думають про нашу дійсність, ніж я. При цьому навіть не збираються приховувати, до чого прагнуть і якій ідеї служать. І це столичний міськком! Що ж діється по областях?

Віддаляюся від сірого бункера, який усе життя був для мене рідним домом. Де ж тепер мій дім?

Намагаюся влаштуватися на роботу — за три роки продане все, що можна продати. Як мені тепер придалася б пенсія! Та сама пенсія інваліда, від якої я чверть віку тому відмовився — просто викинув пенсійну книжку до кошика на папери. Але я вже був на комісії. Виявляється на теперішні часи я чомусь не інвалід. Почуваю себе не ліпше, а гірше, ніж тоді — щороку по два місяці лежу пластом. Що ж з нами сталося за цю чверть віку? Адже фронтовиків дедалі менше й менше...

До речі сказати, і Маланчук, і Ботвин — це вже ті люди, яким не довелося воювати. Вони були тоді в числі "вдячних нащадків". Нині нащадки робляться секретарями столичних міськкомів і навіть ЦК. Як же вони відважилися так зі мною повестися? З якої субстанції створені їхні душі?..

Зрештою, нарікати рано — могло бути й гірше. Я не з тих, у кого Ботвин побачив замки на губах. Замки хай висять — проти цього Ботвин не заперечує! — але ключі мусять лежати у нього в кишені. А коли ти сам відважився відімкнути свій замок — горе тобі, горе! Це гірше, ніж грабунок з уломом...

Працювати можу тільки сторожем, тому що там, де я живу (оселя санаторії), іншої праці для мене немає, а щоденні подорожі до міста в переповнених автобусах — це такі тортури, яких я не витримаю.

Виряджаюся до відділу охорони при районному відділі міліції. Оповідая все, як є. Ні з чого вони не дивуються і все розуміють. Людяності тут більше, ніж там — у череві залізобетонної потвори. Але правило в них таке: коли ти хочеш влаштуватися за сумісництвом, принеси довідку, що на твоїй основній роботі не заперечують. Це зовсім логічне. А що я все ще лишаюся членом Спілки письменників, то основна робота у мене — література.

Іду до братів-письменників: ради Христа, видайте мені таку довідку. Півмісяця водять за носа. Справа кінчається на тому, що видають стандартну довідку: перебуває на творчій роботі — от і все. Зрештою, їх треба розуміти: як може Спілка письменників підписатися під тим, що вона після тридцятилітньої літературної праці не лишає письменникові іншого виходу — тільки на сторожа? І от виходить: навіть те, що іншим гарантує забезпечене існування — письменницький квиток! — для мене стає перешкодою на шляху до крамниці з хлібом.

Де мій дім?

Колись було в мене все, чим диспонує письменник, якого підтримує влада. Чотирикімнатна квартира у центрі міста, шестикімнатний дім у Кончі-Заспі — поруч з урядовими віллами, паркан до паркана. Діти мої купалися в тому самому озері, що й діти секретарів ЦК. Нічого цього давно немає.

І от я зважився. Позичив грошей, купив стару хату, щоб на її

місці поставити фінський дімок. Земля у нас не продається, але й одержати її не можна — треба купувати стару хату. Це цілком законне. Навколо ліси, ніхто не знає цього хутірця — хто мені там перешкодить? Від санаторної оселі, де ми живемо, кілометрів чотири вглиб лісу. Тільки лелекам та лосям відоме, де розташований хутірець Мриги. Формально він належить до міста, фактично — тридцять кілометрів від Києва.

Сталося так, що хлопця, якому ця хата дісталася у спадок від покійної матері, несподівано закликали до армії — ми не встигли виконати деякі формальності. Та дідько з ними — потім устигнемо. Хлопець надійний, не підведе. Споконвіку люди вірили один одному без папірців. І я ставлю дімок...

Неоформлена забудова — порушення. Одначе закон надає виконкомам право вирішувати, як належить повестися — чи то знести дім, чи оформити його і видати відповідні документи. Усе залежить від того, пощо й чому людина порушила правило: нажива це чи життєва konieczність. І головне: чи не порушує забудова генерального плану міста?..

Спочатку наскочив відділ боротьби з розкраданнями. Але з цього боку все в порядку — крадених матеріалів не встановлено. Питаю начальника відділу:

— Як ви гадаєте — знесуть?

— Що ви? У вас повне право на додаткову площу. Та й кому цей дімок заважає? Узаконять, звичайно.

— А буває, що й зносять?

— Тільки на крайній випадок. Якось пригнали бульдозер до одного порушника. Треба було відірвати його від секти. Питаю: кинеш секту? Не кинеш — дивись! Я запускаю мотор, а він, диявол, хапає мотузок і біжить вішатися. Дітвори в нього щось із п'ятеро. Тут жінка не витримала — кричить: "Я сама тебе раніше порішу. Кажі — кидаю!" Сказав, звичайно. На цьому все й скінчилося. Правда, розпився сильно. Усі від нього відвернулися. Пропаша людина.

Я боязко питаю:

— Чи не ліпше було б лишити його в секті?

У начальника обличчя світле, добре — таке саме, як у Ботвиніна. Раптом воно затьмарилося.

— Хіба ж можна?

А невдовзі прийшов грізний папір: негайно знести дім! Або його знесуть виконкомівці моїм коштом.

Виряджаюся в Районову житлову управу до знаменитої Галкіної, чиє ім'я серед домовласників вимовляють пошепки — грім, не жінка! Дійсно, грім. Така в *Оптимістичній трагедії* В. Вишневського з мавзером ходить.

— Я сама поведу бульдозер на ваш дім! — кричить мені Галкіна.

Тут таки, обернувшись до співробітниці навпроти, яка з апетитом наминає ковбасу, оповідає їй про якогось майора. Насправді не співробітниці вона оповідає, а мені. Щоб я утямив, що до чого. Спритний майор до свого дому прибудував два незаконні дома. Але Галкіна пошкодувала його погонів. І вже навропростець пояснює, що все залежить тільки від неї — як вона доповість на виконкомі, так усе й буде розв'язане.

Мила дамочка, нічого не скажеш. І посада в неї, видно, прибуткова. У попів тепер таких прибутків немає.

Хочу їй з'ясувати: я теж майор. Той майор годиться мені сином бути, а мої погони з лєнінградської бльокади винєсені. Чим вони гірші?..

Але я промовчав. Справа не в погонах, звичайно. Повертаюся і відходжу. Ото пішла у нас мода бульдозерами загрожувати! Проти художників — бульдозери, проти сектантів — бульдозери, проти письменників — теж бульдозери. Чи на добре пішла нам техніка? Колись ми співали: "А наше серце — пламенный мотор!" Чи не ліпше слово мотор замінити серцем?..

І от сниться мені сон: гуркотить величезний бульдозер на півземлі і півнеба. Рєве, як апокаліптичний звір. Рухається він містами й сєлами, по дорогах і без доріг. Усе підминає під свої жахливі гусениці — паркани, хати, скрипки і книжки, картини і скульптури. За кермом сидить залізна Галкіна. Але звідки в неї вуса? Де я їх бачив?

Вдивляюся в її обличчя, з жахом упізнаю: це ж він — Сталін!..

1974 рік, жовтєнь.

ЧАСТИНА ДРУГА

ЗДОРОВ БУВ, ФРАНСУА КЕНЕ!

-

3 бльокнота нічного сторожа

Рядки ці пишуться в будці нічного сторожа. Можливо, це не так і погано: більше доводиться дивитися на зорі і думати про них. Врешті-решт якось знаходять для себе прохарчування й письменники в неласці, і нічні сторожі. Зате який простір для думки і спокій для душі! Ніхто тебе не знизить на посаді й не усуне з неї — *нікуди*. Зникає конечність брехати і пристосовуватися. Саме тому люди, серед яких я тепер живу, такі добрі, відкриті. Починаєш усвідомлювати: не людина гріховна — гріх приноситься ззовні, його породжують *суспільні відносини*. Якби К. Маркс приписав їм тільки цю властивість (а не властивість продукувати додаткову вартість!), я не зважився б обвинувачувати його в суб'єктивному ідеалізмі...

Поволі усвідомлюю: так же краще. Я однаково не міг би писати те, чого вимагає сьогодні від українських письменників новий ідеолог ЦК КПУ В. Маланчук. Працюю над тим, що достигало в душі не менше п'ятнадцяти років. Відриватися від правовірного марксизму було дуже боляче — так боляче, ніби з тебе здирають шкіру. А от тепер відчуваю: почала наростати нова шкіра. І найголовніше: з'явилися нові друзі, які все це розуміють. Уперше почуваю себе вільним...

Академік А. Д. Сахаров простудіював кілька варіантів "Енергії прогресу" — багато сот сторінок. Андрій Дмитрович не поспішав висловити свою думку. Для обміну думками передав працю своєму другові, докторові фізико-математичних наук Турчину В. Ф. Потім відбулося обговорення на квартирі легендарного академіка. Андрій Дмитрович щойно пережив операцію апендициту, йому ще не вільно було підводитися з ліжка, однак він сам відчинив двері — і ми з Турчином, промоклі під осіннім дощем, увалилися в його скромне житло, звідки сьогодні гримить на весь світ Голос Свободи.

І тут мені довелося пережити немалий подив: Голос зовсім не гримів — він був тихий, без поспіху і навіть сором'язливий. Такий він і є, ця дивовижна людина! У голосі, в обличчі, у манерах триматися ніхто не зауважив би надзвичайної мужності — є навіть щось дитяче. Відгадуєш: це була колись дуже м'яка, ніжна дитина. Видно, його дитинство не схоже на моє...

Турчин В. Ф. у дорозі до Андрія Дмитровича попередив, що

мені доведеться почути багато невтішного. Але все виявилось по-інакшому: *найголовніше* — вони зрозуміли і схвалили. Це була перша в моєму житті розмова, коли мене *розуміли*.

Те, з чим вони погодилися, я взяв за основу для першої частини ("Прощай, Марксе!"). Що ж їм не сподобалося в попередніх варіантах? Не сподобалося те, що я маю намір викласти у другій частині ("Здоров був, Кене!"). Не сподобалася не сама ідея, а метода її витлумачення.

Справа в наступному. *Економічна таблиця* Ф. Кене — явище до того незвичайне, що до нього можна підходити з різних поглядів. Припускаю, ніде не можна так наочно перекоонатися в справедливості пітагорейського вчення, як на закономірностях *Таблиці*. Саме з цього боку я й піддав її аналізу.

Звичайно, критикувати Маркса з позицій пітагорейського вчення про Число *можна*, однаке для сучасної людини це, видно, мусить виглядати всього лише цікавим поглядом — не більше. Між тим за своїм стилем праця претендувала на те, щоб її вважали твором науковим, а не полемічним. Суміш стилів і жанрів робила все в ній не доведеним, сумнівним. Якщо мені в новому варіанті книжки вдасться знайти правильний тон, то це, звичайно, завдяки критиці А. Д. Сахарова і В. Ф. Турчина.*

*Книжка, яку читач тримає в руках, також викликала деякі критичні зауваження з боку моїх наукових консультантів. Передусім наступне: я усунувся від конечности описувати в *Економічній таблиці* обіг — зосередив увагу на виробництві. Це призвело до того, що механізм *Таблиці* лишився не розкритий. Він жив, звичайно, в моїй голові, але на папері він чомусь відсутній. Тому всі дальші міркування з приводу енергії прогресу перетворювалися на загальні слова. Я відразу ж виповнив цю порожнину — дав опис *Таблиці*. Однаке, розділ цей, приготований для пересилки В. Ф. Турчину, конфіскував КГБ разом з рукописом книжки. Тепер мені довелося написати його наново ("Короткий опис *Таблиці*"). У варіанті, який потрапив до Самвидаву, цього розділу немає. Це, звичайно, утруднює розуміння проблеми в цілому.

Друге зауваження стосується моєї віри у пітагорейське Число. Ця віра міститься в основі всіх релігій світу. Але, на мій погляд, *Таблиця* — це і є власне те Число, в яке вірили пітагорейці. В останньому розділі я показую, що її основи були відомі жерцям і філософам стародавнього Китаю, Вавилону, Єгипту. Звідти вони перейшли до Пітагора. Тут я лишився при своїх переконаннях. Мені здається, що цього разу віра в пітагорейське Число не заважає науковій розмові. Мушу нагадати, що, за визнанням Н. Вінера, саме з цієї його віри виникла нова наука — кібернетика.

Що стосується моїх політичних поглядів, то це питання взагалі не обговорювалося. А. Д. Сахаров і В. Ф. Турчин володіють таким широким круговидом і такою толеранцією, які роблять їх справжніми *демократами*. Треба також мати на увазі, що обговорювано лише *головні* наукові проблеми, пов'язані з теорією вартости К. Маркса. Коли читач зауважить

Мені трудно розмежувати в собі письменника й економіста. Ось чому я вирішив відмовитися від академічної мови: це мусять бути монологи людини, що стоїть під зорями й вільно міркує про Всесвіт, про земну кулю, про долю нашого народу і всього людства. А слухно я міркую чи ні — хай судить про це читач. Я не прорікаю істин в останній інстанції — я намагаюся пояснити Істину так, як сам її розумію. Уряди не видають законів природи, тому треба не засуджувати, а *міркувати*. Слово ж яке: *міркування*! Засуджених багато. А *розміркованих*? На жаль, вони в нас покищо не з'являлися...

Попереджаю: я змушений буду повторюватися. Проблема така складна, що її належить обертати перед читачевим оком то однією, то іншою гранню, і кожного разу доводиться говорити усе про те саме — про *енергію прогресу*. Передо мною стоїть надзвичайно трудне завдання: *Економічну таблицю* Ф. Кене, яка майже забута з причини своєї зовнішньої "незначности", треба зробити зрозумілою першому-ліпшому освіченому читачеві. Вона повинна сяяти в його очах так, як зимової ночі сяє чисте небо, засіяне зорями. Вона прийшла до нас саме *звідти* — від зірок, від Сонця...

Чи впораюся я з цим завданням? Не знаю. Я сказав Сахарову на прощання: "Ви не даремно повірили мені". Він дружньо усміхнувся і потис мені руку з словами: "Дай Боже". Одначе, змушений застерегтися: без зусиль з боку самого читача *Таблиця* лишиться для нього мертвою схемою.

Для початку покажу портрет моєї героїні в тому вигляді, в якому він вийшов з-під пера самого Ф. Кене. Потім читач побачить *той самий* варіант таблиці в українському перекладі. Ми будемо працювати саме за *цим* варіантом: Маркс у тлумаченні і навіть у формі запису *Таблиці* допустився серйозної помилки. Тому треба повернутися до першоджерела.

До речі, про мову. Моя рідна мова — українська. Але як би я міг працювати з моїми науковими консультантами, якби не перейшов на російську? Сподіваюся, що читач зважить на цю обставину і поставиться вибачливо до мови і стилю.

якісь огріхи в деталях, то вони, звичайно, не мають стосунку до моїх наукових консультантів — за це належить критикувати автора.

А що книжка по суті уже опублікована (Самвидав — це, безумовно, публікація!), деякі питання, що вимагають додаткового роз'яснення, я вирішив мірою можливості роз'яснити в примітках.

I. АДАМ СМІТ І ЄВГЕНІЙ ОНЕГІН

Чи винен Євгеній Онегін?

Перш за все виникає питання: що перед нами — абсолютний закон природи чи умовна схема, яку можна розглядати всього лише як першу спробу встановити деякі взаємозв'язки в економіці?..

Не тільки в нашій країні, але й у всьому світі Адам Сміт тишиться незмірно більшою популярністю, ніж автор *Економічної таблиці*. Для того, щоб мати славу освіченої людини, чомусь не обов'язково знати, хто такий Франсуа Кене. Але коли ти не знаєш, хто такий Адам Сміт, тобі не визнають навіть початкової освіти. Так це виглядає сьогодні, так було й півтора століття тому, коли Євгеній Онегін, що вчився "будь-чому і якнебудь",

Бранил Гомера Феокрита,
Зато читал Адама Сміта
И был глубокий эконом,
То есть умел судить о том,
Как государство богатеет,
И чем живет, и почему
Не нужно золота ему,
Когда простой продукт имеет.

Але ледве чи в салонах онегінських часів серйозно обговорювали *Економічну таблицю* Ф. Кене. І ледве чи Євгенію було відоме, що його кумир здобув світову славу як перший критик фізіократів. Чому ж засновник фізичної економії Ф. Кене був майже забутий, а його критик (засновник економії політичної) не тільки став широко відомий, а й підготував ґрунт для виникнення марксизму? Причин багато. І не завжди вони мають науковий характер.

На відміну від хемії, фізики й інших природничих наук, економія як наука розвивається вкрай повільно. Нове слово в ній появляється не частіше, як раз на століття. Воно відразу захоплює запальні уми, негайно виникають політичні течії, які вимагають докорінної перебудови світу.

У фізико-хімічних дослідях реакції перебігають протягом долі секунди. Протягом місяця чи року можна тисячі разів повторити той самий дослід, щоб потім вивести незаперечну формулу. Економія також пропонує свої формули, однак їх перевірка вимагає століть. Заки та чи інша економічна формула може бути перевірена, мусять з'явитися і загинути цілі імперії. Потім мусить прийти синтетичний розум, який зуміє розібратися у корінних причинах, які породили народні трагедії. І це велике благо, коли такий розум нарешті приходить! Найчастіше йому не дозволяють з'явитися на світ Божий — чи то згнують у божевільні, чи то розстріляють.

Матеріал, з яким доводиться працювати економісти, надзвичайно невдячний, бо він є *держава*. Кожна держава має своїх батьків-благодійників, які дуже упереджено ставляться до нових ідей. Для них краще, коли все йде по-старому. Анатомувати можна лише померлі держави, а живе вимагає неперестанного вихваляння.

А все ж будемо сподіватися, що ми далеко відійшли від середньовіччя. Так, будемо сподіватися! Гіркий досвід нашого народу має бути узагальнений і усвідомлений. Тому зміцнімося в мужності, щоб заходитися коло тієї роботи, якої сьогодні найбільше потребує наше суспільство.

Мені здається, що трагічний бік нашого досвіду освітлений достатньо: Хрущов почав, Солженіцин завершив. Ледве чи можна щонебудь додати до того, що вони вже сказали. Я маю на увазі не кількісний, а якісний бік справи. Хоч і скільки б нам тепер нових фактів повідомляли, це не прояснить суті. Тому не будемо зайвий раз нагадувати про жертви таборів і в'язниць. У мене інше завдання — я спробую відповісти на питання: *чому все це стало можливим?..*

Моя відповідь може здатися дивною і навіть безглуздою: у тому, що в нас появився архіпелаг ГУЛАГ, винен Євгеній Онегін. Мова йде звичайно про верхній шар російського суспільства.

Ні, це не спроба вибілити Сталіна. Однак було б наївно припускати, що сталінізм є всього лише наслідком деспотичного характеру Йосифа Кривавого — у нього є історичне коріння, і воно сидить дуже глибоко.

Онегіна задумав Пушкін як узагальнений образ освіченої верстви початку 19 століття, коли світ вступив у промислову революцію. Її луна докотилася й до Росії. Це була всього лише луна — її схоплювали лише петербурзькі і московські сальони. Сама Росія ще не замислювалася над тим, щоб відкрити дорогу паровому двигунові.

Завжди, за всіх часів справжніх інтелігентів було менше, ніж тих, що вміли видавати себе за інтелігентів. Добре відоме, що ідеї

висять у повітрі. Але саме тому вони легко перетворюються на моду. Онегін не випадково був "как денди лондонский одет". Не випадково також він "бранил Гомера, Феокрита" — Євгеній бажав мати славу "глибокого економа". Це відповідало уявленням того часу про справді освічену людину. І не тільки в Росії, але й на Заході.

Хоч і які були б великі ті культурні вартості, які дісталися нам від попередніх епох, однак ми знаємо, що вони, ці вартості, не змогли забезпечити старий світ від занепаду і загибелі. Освічені люди відразу відчули велич завдань, які ставила перед собою економія. А що все в цей світ приходить за законом заперечення, то на фоні епічної величч, якою дихнула на сучасників нова наука, навіть Гомер здавався неробою, що бринькає на пірі. Тому Онегін його й лаяв. Це теж була мода.

Ідеї висять у повітрі тому, що людям властиве витягати досвід з побаченого і пережитого. Усі бачили, яких успіхів досягнула Англія, ставши на шлях промислового розвитку. І хоч російське дворянство колись у всьому наслідувало французів, однак Франція занадто довго залишалася аграрною країною. Тому за часів Пушкіна відбулася духовна переорієнтація — Онегін навіть зовнішньо, в манерах й одязі, наслідує англіїців, а не французів. Ось чому якась там дивна табличка, яку колись там уклав доктор Кене, в Росії лишилася не поміченою. Зате ідеї Адама Сміта, підсвічені і розквітчані успіхами його батьківщини, відразу ж облетіли світ і докотилися до петербурзьких сальонів. Вони виявилися науковими не тому, що такими були в дійсності, а тому, що походили з Лондону.

Адам Сміт стверджував те, що зовні відповідало досвідіві. Доктор Кене хоч і був засновником економії як науки, однак його вчення виглядало багатьом людям як суперечне здоровому глуздові. Воно найменше відповідало досвідіві, що впадав у око, лишалося в ділянці чистої теорії.

Вдумаймося в основоположний висновок Ф. Кене, на якому будується його *Економічна таблиця*: тільки труд хлібороба є продуктивний, інші види праці цілковито безплідні. Промисловість Кене вважав не тільки безплідною, але навіть усіх людей, що працюють на фабриках і заводах, називає *безплідною* клясою. І капіталіст і робітник нічого не творять — вони творять уявні вартості...

Перш за все обурилося серце англіїця, який законно пишався своєю промисловістю: що за дивак той Кене? Промислові вироби Лондону завойовують світ, приносячи капіталістам казкові прибутки. Яка ж це безплідність? Зарапортувався старий Кене — його треба поправити. Науку заснував корисну, — її належить розвивати! — але в найголовнішому він, звичайно, помилявся.

"Здоровий глузд", який підвів колись французьких академіків, які не хотіли визнати, що каміння *може* падати з неба, переміг і цього разу. Що стосується тих сальонів, в яких виблискував Онегін, то тут справа стояла ще простіше: про Кене нічого не чули. З Заходу приходило тільки найголосніше, тобто *модне*. Мода на фізіократів під кінець 19 століття почала пригасати, англійська економія (уже не фізична, а політична) перемагала.

Але якби навіть ідеї Кене проникли до петербурзьких сальонів, то ледве чи їх схвалив би Онегін. Мало того, що він був поверхового розуму — йому ще була властива зневага до селянської праці. І раптом саме ця праця оголошується єдино продуктивною! Звичайно, це мусіло бути оцінюване як відсталість думки — *не комільфо*.

І хоч М. Г. Чернишевський був далекий від того, щоб гребувати запахом селянського поту, однак він також успадкував від російського дворянства негативну поставу до теорії Ф. Кене. За батьком фізичної економії на два століття закріпилася репутація ретрограда.

Тому немає нічого дивного, що К. Маркс, заходившись вивчати політичну економію, усе життя потратив на те, щоб нарешті усвідомити: та вони ж мали рацію — ці поховані А. Смітом фізіократи!..

Але трагедія полягала в наступному: усвідомивши це, К. Маркс уже нічого не міг удіяти. За його спиною стояли пухлі томи *Капіталу*, величезного обсягом твору, з яким по суті ніхто не сперечався. А як і сперечалися, то при цьому висувалися такі аргументи, які не мали стосунку до наукового боку питання — вони стосувалися тільки політики. Справді наукова суперечка з теорією К. Маркса мусить виглядати майже так само, як і з теоріями А. Сміта і Д. Рікардо. Одначе ці теорії до наших днів користуються великою пошаною, а фізіократи все ще зазнають усіляких нападів. Вони зазнали *часткової* реабілітації тільки завдяки К. Марксові.

Остання сторінка четвертого тому *Капіталу*, де К. Маркс повною мірою переходить на їх бік, виглядає чимось мікроскопічним порівняно з тисячами сторінок, на яких він піддає їх критиці. Але навіть критикуючи фізіократів, Маркс не забуває відзначити:

Істотна заслуга фізіократів полягає в тому, що вони в межах буржуазного круговиду дали аналізу *капіталу*. Саме ця заслуга і робить їх справжніми батьками сучасної політичної економії.*

А. Сміт також один з клясиків *буржуазної* політекономії, але чи дав він аналізу *капіталу* — бодай навіть з буржуазних позицій?..

*К. Маркс, *Теория прибавочной стоимости*, ч. I, 1955, стор. 10.

Саме дане питання нам і належить розглянути. Адже це надзвичайно багато — *дати аналізу капіталу!* А котра аналіза краща — буржуазна чи пролетарська — справа окрема. Не уяснивши цього, ми нічого і ніяк не зрозуміємо в нашій історії.

Моє твердження, що в наших нещастях завинив Євгеній Онегін, містить деяку дозу гумору, але це сумний гумор. Ми маємо право обвинувачувати вітчизняну інтелігенцію у верхоглядстві — усі духові вартості вона привикла брати з Заходу, але погано орієнтувалася в тому, що бере. Так, наприклад, західня інтелігенція, одержавши вчення К. Маркса, не поспішала застосувати його на практиці. Західні інтелігенти, що мають великий досвід інтелектуального життя, бачили немало теорій, які на початку здавалися безсмертними, а потім зовсім спокійно відходили в небуття. Тому вони цілком резонно розсудили: спочатку принаймні належить дочитати Маркса до кінця, потім робити висновки. А ми, не дочитавши, вхопилися за зброю. От і опинилися в пастці...

Мертвих ми вже не воскресимо. Одначе будемо нещадні в аналізі, щоб зберегти живих — дітей та онуків наших. Це завдання дає нам право розмовляти без страху — не зважаючи на те, що комунебудь наші розмови можуть не сподобатися. Ворогом нашим є тільки невігластво — жодна людина, яка любить інших людей, ворогом Істини бути не може.

Отож, зосередьмо увагу на вихідних субстанційних позиціях Ф. Кене й А. Сміта — найперших антиподів, чії розходження породили бурхливі події, з яких складається історія двох останніх століть. Пристрасних трибунів лишимо на боці — той, хто говорить про головне, розмовляє тихо. Кене і Сміт не були трибунами, одначе сотні полум'яних Маратів не зробили того, що зробили ці тихі люди.

Адам Сміт був молодший від Ф. Кене майже на три десятиліття, одначе на ниві економії вони виступили приблизно в той самий час. Деяка різниця в часі мала тільки те значення, що А. Сміт був не перший — він уже міг читати Ф. Кене, розмірковувати над його творами і піддавати їх критиці.

Друга половина 18 століття була періодом бурхливого розвитку мануфактурного капіталізму. З усіх кінців світу до берегів Темзи сунули кораблі з колоніальною сировиною, яка потребувала переробки. Це був світовий конвейєр, початки якого крилися від очей Адама Сміта десь за морями й океанами. І ось перед нами той випадок, коли психологічні причини породжують найпотворнішу з усіх помилок людства. Сміт не міг зрозуміти фізіократів — йому для цього не вистачало життєвого досвіду. Те, що людям дарує земля, вивантажувалося з корабельних трюмів. Далі починалася *праця людей* на підприємствах. Ось з якої

причини *земля*, — її матірнє лоно, — цілковито не враховується в теорії А. Сміта. Коріння економічного дерева повисло в повітрі. Одначе Сміт цього не помічає — йому здається, що він охопив процес продукції повнотою. Насправді продукції тут *взагалі не було*,* бо вона, продукція, разом з землею лишилася там, де завантажувалися корабельні трюми, тобто в колоніях.

Належить також вказати на ту обставину, що А. Сміт за освітою був філолог. Своє трудове життя він починав як викладач літератури. З другого боку, Ф. Кене все життя віддав лікарській діяльності, і лише під шістдесят років у нього з'явилася думка зацікавитися економією. Зрештою, це було не зовсім так: не він шукав і, нарешті, знайшов *Економічну таблицю*, а, видимо, вона сама знайшла його.

Чому я фіксую увагу на цих фактах? Тому що Ф. Кене в своїй *Економічній таблиці* пишився *анатомом і фізіологом*. Він відмінно знає, що в людському тілі існує орган, який постачає весь організм енергією. Суспільство — це якась сума людських організмів, які в своїй фізичній сутності не відрізняються один від одного. Тому столиця Франції має своє Череву, як протягом віків називали паризький продовольчий ринок.

Усе це, звичайно, було й у Лондоні. Але так уже сталося, що едінбурзький викладач літератури не зауважив цього органу в англійській економіці. Сміт народився і виріс у родині митного чиновника, хліборобство ніколи не звертало на себе його уваги. До того ж англійська промисловість спиралася не на власне хліборобство (його не вистачило б для такого розмаху!), а на сільське господарство колоніальних країн. На неї працював майже весь гумусний шар земної кулі. І, нарешті, найголовніше: недостатнє знайомство з природознавством не дозволило Смітові виявити ту *послідовність думки*, до якої з молодих літ при звичаївся королівський лікар Франсуа Кене.

Тут доречно буде нагадати про іншого лікаря, який відкрив й обґрунтував закон *збереження і перетворення енергії*. Мова про Юліюса-Роберта Маєра. Сталося це через сто років після відкриття *Економічної таблиці*, одначе вихідні позиції цих великих відкриттів ті самі — і Кене, і Маєр починали з людського шлунку, що постачає організм енергією. До речі кажучи, саме Маєр уперше вказав на Сонце як єдине джерело енергії, якою користуються люди. Цілком природне, що ця енергія перш за все приходить до нас у вигляді злаків.

При глибшому вивченні цього питання виявиться, що закон збереження і перетворення енергії відкрив не Маєр, а Кене. Він

*Щоб уникнути зайвих повторень, я змушений посплатися на першу книжку, де це питання розглядається докладно.

відкрив його не на окремому організмі, а на суспільстві в цілому. Однак, Ф. Кене обраховував енергію не в джовлях, а в ліврах — тобто саме так, як вона може і повинна обраховуватися в економіці.

Але саме тому, що енергія, якою користується суспільство, набирає характеру *вартости*, ні Сміт, ні Рікардо, ні Маркс не зрозуміли справжнього змісту теорії Ф. Кене. Не зрозуміли тому, що в них не достигла відповідь на питання: *що таке гроші?*

Зрештою, сучасники не зрозуміли також Маєра — він закінчив своє трудове життя у психіатричній лікарні. І те ж саме сталося з Сергієм Подолинським — єдиним з смертних, хто дав справжнє наукове пояснення додаткової вартости: це є додаткова енергія Сонця!..

Досить об'єднати відкриття Кене з відкриттям Маєра — і ми легко дістанемо те, що дістав С. Подолинський. Але ось же яка це проклята проблема: до цього часу легко сполучне існує відокремлено — і тому економічне життя лишається ділянкою легких на вагу теорій, якими устаткували його дуже далекі від природознавства А. Сміт і Д. Рікардо. Потім на їх теоріях появляється теорія Маркса, а на ній — сталінщина...

Так виглядає ця трагічна генеза, яка починалася досить невинно: далекі від науки люди уявили себе вченими. І світ чомусь їм запліднював: браво! браво! Тим часом справжні вчені гинули в психіатричних лікарнях. З цього видно, що наші психіатри не виявляють особливого "новаторства" — за цією наукою завжди було багато гріхів.

Та обставина, що енергія в економіці вимірюється не якимись там хитромудрими приладами, а ліврами, долями, карбованцями, завжди витворювала ілюзію, що основою політичної економії може служити бухгалтерія. Саме так зрозумів *Економічну таблицю* Ф. Кене його сучасник А. Сміт — і з того часу ця найгрубіша помилка гуляє по світу, загрожуючи людству загальним знищенням. Насправді економія — це особлива галузь фізики: вона розглядає енергетичні процеси суспільства.

Сміт вивчив рух вартости від корабельних трюмів через мануфактурні підприємства до покупців. Усюди він бачив *працю людей*, його це надихало — він своєю теорією сказав те, що півтора століття пізніше М. Горький висловив крилатою фразою: "Людина — це звучить гордо!" Проти цього можна було б не перечити, якби не сталося небезпечне переплутування фізики з лірикою. "Низькі" істини науки були відкинуті й забуті, фізіологія суспільства розчинилася в побожному схилянні перед моторними руками трудівників — і ось уже до спіз зворушений викладач літератури прорікає далеко не філологічну сентенцію: неправда, що *чистий продукт* твориться тільки в хліборобстві — *кожна праця*

творить додаткову вартість.

Ми тільки прикидаємося, що не любимо підлецування — усі ми любимо підлецування! До нас підлестилися, нас звеличили — і ми утішилися ось вона, справжня наука!

Тут — саме тут! — відбувається затемнення проблеми, яке затягнулося на віки.

Затемнилася сама суть економії як науки: вона перестала розуміти свій власний предмет, тобто саму себе. Замість того, щоб вивчати *енергетичні процеси*, що відбуваються в суспільстві, з фізичної перетворилася на політичну, заходила коло вивчення *суспільних відносин*. При цьому вона до такої міри зрослася з політикою, що втратила *справжню субстанцію* — єдиносутню, всеохопну! — і вигадала для себе таку "субстанцію", з якою можна виробляти все, що першому-ліпшому чиновникові прийде в голову.

Уже саме це свідчить про те, що після Адама Сміта економія зіскочила на плятформу суб'єктивного ідеалізму. У цьому вигляді вона дісталася К. Марксові, який з непорозуміння оголосив її матеріалістичною. Але ж сама її субстанція не є матерія — де ж тут матеріалізм?!..

Чистий продукт фізіократів був найменований додатковою вартістю. Цим було сказано те, що хотів сказати Сміт: *кожна* праця продукує вартість. *Формально* це так, як мати на увазі самі лише грошові знаки. Але хіба справа в самій лише формі? Суть губиться при цьому — достеменна суть! Тепер вага кладеться не на природознавство, а на фінансові відносини. Природа взагалі вийшла з поля зору економістів — вони стали бухгалтерами і політиками, але не дослідниками природи. І так це глибоко закорінилося, що нам з ними неможливо порозумітися — доводиться звертатися до фізиків.

Чистий продукт фізіократів можна утотожнювати з додатковою вартістю лише в тому випадку, коли мати на увазі *абсолютну* додаткову вартість — тобто споконвічну, первісну, яка виникає у хліборобстві за рахунок лишків. Соняшну енергію сприймають тільки рослини — цю шкільну істину треба твердити знову й знову, бо політекономи призвичаїлися відривати гроші від енергії. Вимірювальний прилад (гроші) або виготовлена з металу річ набирає в їх очах самостійного життя, хоч ніякої енергії в собі не містить.* Немисленно навіть уявити, щоб хтонебудь з енергетиків, забувши побудувати електрівню, задовольнися трансформаторною будкою чи навіть вольтметром — і при цьому одер-

*Як не мати на увазі, що чайник чи холодильник мають свою масу — отже, за відомою формулою, Айнштейна, можна обрахувати їх внутрішню енергію.

жував скільки завгодно енергії. А в політекономів так виходить протягом двох століть!..

Чистий продукт фізіократів має характер *споживчої* вартости — це є лишок продовольства, який селянин вивозить на ринок. І тільки на ринку зерно, м'ясо і т. д. робляться товаром, тобто набувають *мінової* вартости.

Саме ця *формальна* обставина послужила теоретичною основою для *Капіталу* К. Маркса:

Але звідки в такому випадку береться додаткова вартість, тобто звідки береться капітал? Така була проблема, що стояла перед фізіократами. Їх помилка містилася в тому, що *приріст речовини*, яка в наслідок природного зростання рослин і природного розмноження тварин відрізняє хліборобство і скотарство від промисловости, вони змішували з *приростом мінової вартости*. Для них основою була споживча вартість [підкреслення Маркса — М. Р.]^{*}

Саме на формальній відмінності двох видів вартости — споживчої й мінової — базується велетенська споруда, яку вибудував К. Маркс у *Капіталі*. Його *Капітал* живиться всього лише коштом трансформаторної будки — електрівня Марксові не потрібна.

От чого накоїв А. Сміт! Завдяки людям типу Онегіна за сто років до смітівської теорії так призвичаїлися, що Маркс навіть не помічає: його власна теорія додаткової вартости є *ніщо*. Бож від того, як ми називаємо пшеницю — споживчою чи міновою вартістю — її загальна кількість не міняється. Але саме вона, пшениця, являє собою основу виробництва. Ставити її в один ряд з сукном, сокирами, чайниками і т. п. не можна тому, що ці товари появляються з *пшениці*, а не навпаки.

У наведеній цитаті Маркс не заперечує *природного* приросту речовини — він тільки не відрізняє органічної *речовини* (харчу) від речовини неорганічної, з якої виготовляються промислові товари. Так причина підмінюється наслідком, а життя — бухгалтерською книгою. У результаті одержуємо те, чого немає, тобто *абсолютний нуль*.

Фізик про це повинен сказати так: тут має місце кричуще порушення закону збереження. А що ніде у Всесвіті це не можливе, то й сама теорія не витримує критики.

І от доводиться визнати: Євгеній Онегін (тобто російський денді від культури й науки) дійсно винен. Це завдяки його верхоглядству в Росії появилася сталінщина.

^{*}Маркс, Енгельс, *Сочинення*, т. 26, ч. I, стор. 35.

А чи це не містифікація?..

Так що ж — дав А. Сміт *аналізу капіталу* чи не дав? Звичайно, не дав — бож він взагалі *не бачив* виробництва.

Нас можуть запитати: виробництва чого? У мануфактурних виробництвах люди працювали і щось продукували. Сукно, цвяхи, пляшки для вина й інші корисні речі. Хіба ці речі не мають вартости? Бож покупці платять за них гроші.

Так то воно так, але ось питання: чи підуть покупці за сукном, коли в них не буде хліба? Наприклад, ударила посуха, пшениці зібрано стільки, що селянин сам ледве зводить кінці з кінцями. До міста він нічого не везе. Що в цей час роблять городяни? Вони дістають зі скринь найцінніші речі і подаються в село, щоб правдами і неправдами обміняти їх на хліб. Гроші відмирають: за них нічого купити не можна. Як посуха ударить і на наступний рік, починається масовий голод. Кому тепер потрібні цвяхи? Їх не купують навіть для трупів: хоронять у спільній ямі. Чи можна в цей час говорити про продукцію додаткової вартости? А воно ж саме *цей* процес називається *капіталом*...

Таким чином ми з'ясовуємо, що продукція додаткової вартости *завжди* починається з хліборобства — з виробництва тих лишків, які селянин вивозить на ринок. Просто і природно. Навіть незрозуміло: як усе це можна було затуманити? Немає в селі лишків продовольства — немає ніякого виробництва і ніякої вартости. Гроші перетворюються на фікцію — їх можна друкувати скільки завгодно, але вони нічогоісінько не варті. А тим часом кількість домів, верстатів і навіть золота не зменшилася. Золото цінується тільки тому, що його приховують на майбутнє, воно виходить з ужитку.

Коли А. Сміт відірвав вартість від хліборобства, то він відірвав її від виробництва взагалі. Про яку *аналізу капіталу* в даному випадку можна говорити?

А от фізіократи дійсно *дали* *аналізу капіталу*. Тут К. Маркс ніяк не помиляється. Але що це значить — дати *аналізу капіталу в межах буржуазного круговиду*? Добре це чи погано?

Думаю, це все ж багато ліпше, ніж *не дати* її взагалі чи заплутати справу до такого ступеня, що політекономія перетворюється на пастку для мільйонів довірливих людей.

До чого тут якась там *буржуазність*, коли мова йде про природу хліборобства як такого, тобто про його здібність *нарошувати органічну речовину*? Ні буржуа, ні пролетар не їдять сукна, пляшок, цвяхів. Навіть золота не їдять. І ледве чи буржуа з'їдає більше, ніж пролетар. Скорше всього менше, бо він не працює фізично.

"Але, — скажуть нам, — буржуа живе в багатому будинку, а

пролетар змушений тулитися в сирих нетрях”.

Що ж, зауваження цілком слушне. Одначе дане питання до економії як науки не має стосунку: вона цікавиться питанням продукції, тобто *природою вартости* як такою. Тут же мова йде не про саму продукцію, а про *розподіл*, який у цьому випадку вкрай несправедливий. Розв'язувати ці питання повинні партії, державні установи, преса, література, політика. І, нарешті, філософія, яка розкриває перед людиною природу в цілому, тобто сутність світу і сутність явищ.

На цій основі формується етика. Остання дійсно може бути буржуазною чи пролетарською, залежно від того, як ми розуміємо *справедливість*. Для буржуа виглядає справедливим те, що він експлуатує робітників, бо експлуатація дійсно існує!* Робітникам це здається злісною несправедливістю — вони зобов'язані об'єднуватися, щоб спільно відстоювати свої права.

Все це важливе, все потрібне. З цього складається життя на земній кулі. Але етика не є економія у такій самій мірі, як вона не є медициною.

Що було б з хворим, якби медики, замість тверезої аналізи й діагнози, почали виливати свої емоції з приводу несправедливості природи, що посиляє нам хвороби? Хіба цього чекає від них пацієнт? Співчуття, звичайно, йому потрібне, але ще більше потрібна кваліфікована діагноза. У противному разі лікар перетвориться на шамана.

У лікаря є професійна етика. Повинна вона бути також в економа. За моїм переконанням, сенс її полягає в тому, щоб, не піддаючися політичним спекуляціям, відважно ставити наукову діагнозу енергетичним явищам, на яких побудоване суспільне життя. Економія — це *мати фізики*, а не поле для політичної гри чи порожнього *резонерства*.

Саме з цих позицій поставлю наступне питання: чи правильно оцінив Маркс заслуги фізіократів перед людством? В загальному й цілому правильно, бо ні до них, ні після них ніхто з смертних — у тому числі й сам Маркс! — не дав справжньої аналізи капіталу. Дали тільки вони. Їх можна доповнювати, — і С. Подолинський доповнює, — але основа, опрацьована фізіократами, лишається непорушною.

Тоді чому фізіократи дали аналізу капіталу саме з *буржуазних позицій*? Як це належить розуміти?

Виявляється, це належить розуміти так: якщо лишки продовольства в селі творяться за рахунок природи самого

*Тут поняття “буржуа” і “пролетар” можна прийняти в тому вигляді, як це розумів К. Маркс. Одначе це категорії моральні, а не економічні.

хліборобства, яке здібне *помножити нашу працю* — це є економія буржуазна. І навпаки: коли ці лишки творяться за рахунок експлуатації людської праці (при цьому *сама земля* оголошується засобом експлуатації!) — це є економія пролетарська. У даному випадку її цілком офіційно називають політичною*.

Сучасний американський фермер годує не менше сорока членів суспільства. І годує так, що лишаються величезні лишки, якими Америка постачає інші країни. Отже, він годує не сорок осіб, а багато більше. Оце й є справжня додаткова вартість, тобто виробництво *чистого* продукту. Такого продукту, який дозволяє 96% американців і величезній кількості людей за межами Америки не думати про те, звідки на їх столі появляється їжа. Так що ж — ми всі разом експлуатуємо американського фермера, який найчастіше обходиться працею власної родини? Коли продукт хліборобства, за вченням К. Маркса, належить виводити не з природи, а лише з *праці* — виключно з праці! — тоді майже півсвіту сьогодні паразитує на праці американських і канадських

*Я вже посилався на книжку К. Буржуадемова *Очерки растущеї идеологии*, в якій правильно розкривається термін "буржуазія", тобто як первісна назва городян. По-українському город — *місто* (староруський корінь), звідси городяни — міщани. Історично назва ця лишилася за певною категорією городян, а робітна сила, що прибуває з села, справжніми городянами ще не стала — з неї утворився міський пролетаріят. Такий поділ городян на дві класи (власне городян і ще не встиглих стати городянами) за часів К. Маркса був легко помітний. Як класи *політичні*, буржуазія і пролетаріят на той час існували реально. Але чи існують вони сьогодні? — ось питання. Це поперше. І подруге: чи можна *політичну* класифікацію переносити на енергетичні процеси суспільства? Фізіократи цього не допускали, і тому К. Маркс охрестив їх "буржуазними" економами. Себе він цілком довільно приписав до пролетаріату. Яке це все далеке від справжньої науки! Насправді *буржуазною* (тобто міщанською) є класифікація К. Маркса, бож вона заснована не на законах природи, а всього лише на суб'єктивному бажанні здійснити насильницький перерозподіл багатств. Але хіба можна це зробити *назавжди*? І як ми навіть співчуваємо цьому бажанню, то ніяк не можна співчувати подібній методи творити "нову науку", тобто "науку пролетарську" замість "науки буржуазної". Так, наприклад, свого часу пірати здійснювали насильницький перерозподіл багатств. Багато з них лишилися в пам'яті народу як справжні лицарі. Можна уявити, що серед них знайшовся свій економ, який захотів створити політекономію *піратську*. При такому підході, як у Маркс е робиться можливим і навіть законним. Бож пірати — це й були перші пролетарі приморських держав. Але чи законна подібна "політекономія" з погляду науки як такої?

фермерів. Чи може земна людина поважати себе після цього?!..

Для К. Маркса вкрай важливе, яка перед нами вартість за *формою* — споживча чи мінова? Він оминає той простий факт, що без споживчої вартості не може бути мінової. І якщо фізіократи це розуміли, то вони, на думку Маркса, своєю наукою обслуговували буржуазію, бо пролетарям вдаватися в подібні тонкощі немає потреби. Що ж це таке: возвеличення чи оглуплення пролетаріату?..

Видно, ні одне, ні друге: це всього лише свідоцтво величезної помилки, яка тягнеться через віки. І все ж я не можу позбутися питання: помилка це чи свідомо містифікація?..

Бож початкові рядки *Критики Готської програми* свідчать про те, що Маркс чудово усвідомлював: *не праця*, а природа є субстанцією вартості. Чому ж він забуває про це на тисячах інших сторінок?..

Про містифікацію виникає думка тоді, коли вивчаєш, як у Маркса пояснюється *абсолютна* земельна рента.

Спочатку взагалі про ренту. Для Маркса байдуже, як використовується земля: під забудови, залізниці і т. д. чи для вирощування сільсько-господарських культур. Для нього важливе тільки те, що кожен шматочок землі приносить ренту. Звідки вона появляється. На думку Маркса, вона появляється з загальної несправедливості капіталізму: цей лад установив *ціну землі*. А що рента виникає з *праці*, а не з природи, то, природно, земля взагалі не коштує нічого. Так само, як нічого не коштує залізо — вартість має застосована до нього праця. Коротше кажучи, марксизм *зрівнює землю з машиною*: продукує не машина, а людина. І в хліборобстві так само. Не земля родить — родить людська праця. Такий лаятмотив марксизму — основа, на якій зводиться це вчення.

Розгляньмо спочатку цю фундаментальну засаду, бо тут криється та *вихідна* помилка, яка породжує всі інші.

Машина дійсно виникла з людської *праці* — в цьому немає жодного сумніву. Але чи можна так сказати про ґрунт?..

Тут ми знову бачимо: Маркс не помічає різниці між *органічним* (сосяшним) і *мінеральним* (земним).

Монголи і казахи ніколи не обробляли землі, тобто не прикладали до неї власної праці. І все ж земля якось їх годувала. Годувала недостатньо, не дозволяла задовольняти потреби зростаючого населення. Коли населення зростало вище природної норми, монголам не лишалося нічого іншого, як відсилати зайві роти у грабіжницькі напади. Так була уярмлена Росія, Україна й інші землі, уярмлені вирваними з меж Монголії зайвими ротами.

Навіть сьогодні неосяжні простори Монголії нараховують не

більше одного мільйона мешканців. Видно, в 1918 році монголів було ще менше, зате худоби нараховувалося близько 10 мільйонів голів. Так це й мусіло бути там, де народ живиться коштом тварин.

Пояснимо цю думку докладніше. Земля не обробляється, на ній не вирощують злаків. Вона родить те, що для людини нестравне: грубі трави. Хліба у людей немає. Щоб прохарчуватися, людина плакає величезне число тварин. Вона перетворює їх на білкові машини, які переробляють у своїх організмах шорсткий, малокальорійний харч. Намагаючися наїстися, тварина мусить майже цілу добу жувати. Фактично це сам лише рухливий шлунок. Якби не було цього невтомного шлунка, людині самій довелося б якось пристосуватися до фотосинтези. Але ж людина перестане бути людиною, якщо все її життя буде присвячене самому лише насиченню. Ось чому люди, щоб лишатися людьми, мусять мати такий харч, який спроможний насичувати за 10-15 хвилин. Решта часу присвячується діяльності, гідній людини.

Такий харч людина одержала у зернах злаків. Хліб за своєю кальорійністю не поступається м'ясу. М'ясо для хлібороба — лише святочні ласощі. Основою його існування робиться хліб, тварини використовуються для польових робіт. Їх тепер потрібно значно менше. Для їх прохарчування служать відходи хліборобства: солома, полова, відходи з млинів. Використовуються також трави (сіно), однаке в меншій кількості, ніж раніше. Іноді людина ніби вступає в обмін з природою: згодовує худобі частину зерна, щоб одержати більше м'яса. Але це для неї не є життєвою konieczністю: тут людина задовольняє хижака, який дримає в ній. За своєю природою вона могла б цілковито переключитися на рослинний харч, треба лише, щоб він був достатньо кальорійний.

Тепер повернімося до питання: чи має земля вартість? Чи можна в економіці виходити з переконання, що земля взагалі нічого не коштує?

Монголи й казахи за способом життя тільки тому не були городянами, що жили серед своїх табунів, не користуючись благами цивілізації. Однаке за своїми виробничими показниками вони мало чим різнилися від городян: існували коштом ренти, нічого не роблячи для її продукції. Адже те, що вони доглядали отари, які паслися, ледве чи можна назвати продукцією ренти. Тут найпоказовіше виявляється той факт, що ренту *продукує саме земля*.

Однаке нам знову можуть сказати: вони користувалися *споживчою* вартістю, а додаткова мусить виводитися з мінової. Але чому? Невже тільки заради зручності рахувати гроші? Ох, учені громадяни! Відірвіть, нарешті, від бухгалтерської книги —

з неї не тече молоко. Його можна одержати тільки від *реальної* корови.

Тепер розгляньмо працю хлібороба. Мотичний спосіб хліборобства вимагав від людини величезної витрати фізичної праці. До речі кажучи, за доби великої кількості тракторів наші люди почали повертатися до справжнього способу обробітку землі: на присадибних ділянках землі найчастіше не орють, а *перекопують* заступом. От тут і дійсно можна сказати, що рента появляється з *праці*: близько 50% молока, м'яса й яєць наш народ дістає з присадибних ділянок, а орної землі під цими ділянками — лише 2-3%! Можливо, ці числа не зовсім точні, суть не в цьому, а в тому, що помилкові формули економічних теорій породжують помилкові спрямування економічних процесів. Чим же це може завершитися, як ми не отямимосся і не побачимо справжнього стану речей?

Тому повернімося до нормального хліборобства, тобто до того хліборобства, яке базується на переконанні: земля (ґрунт, гумус) не тільки має вартість, але є *єдиним* продуцентом вартості. Разом з Сонцем, звичайно. Але Сонця ми не виснажимо — це понад наші сили! — а ґрунт повсюдно виснажується.

Земля під забудовами, під залізницями і т. д. теж приносить ренту, але вона приносить її тільки тому, що існує хліборобство. Це всього лише бухгалтерська рента, але не справжня.

Давайте уявимо собі, що вже не лишилося землі для сільсько-господарських культур — вся вона забудована. *Праці* на це витрачено незбагненно багато. А як же рента (тобто дохід від лишків продовольства) — збільшиться від цієї *праці* чи зменшиться? Відповідь напрошується сама собою...

Ось чому політекономія, що оперує всього лише бухгалтерськими категоріями (у відриві від природознавства!), не лише не допомагає нам зрозуміти економічні процеси, а породжує нечувані помилки й економічні потворності.

Хлібороб недавніх часів орав поле, косив, молотив і т. д. з допомогою тварин. На відміну від тракторів вони *продукують* угноєння. Алеж тварини — це також природа. Тварин він годував відходами хліборобства, а зерно повнотою діставалося йому. Зерна продукують стільки, що його вистачало і для самих хліборобів, і для зростаючих міст.

Чи можемо ми сказати, що лишок хліба появляється з *праці* хлібороба? Якщо перед нашими очима не саме життя, а тільки відповідним чином розграфлений гросбух, тоді з великими натяжками (тобто цілковито вдавшись до безформного формалізму!) можна так сказати. Алеж у реальному житті це зовсім не так!

Уся справа в самій природі злаків, у тому, що злаки мають колосся з зерном. Ми вже цей приклад наводили: з одного зерна пшениці виростає 30-40 зерен. Алеж з одного кілограма заліза не

можна виготувати 30 кілограмів цвяхів. Звідси ясно: зрівнювати землю з машиною *не можна* — це перетворює науку на моторошний міт, який загрожує нам незчисленними лихами.

Затрати праці в хліборобстві оплачуються *в багато разів*. На цьому й будується капітал — фактично він будується *на злаках*, на їх безмірній щедрості. Це й є великий, воістину святий Дар Природи!..

Сьогодні тварин на польових роботах замінили мотори, які живляться не соломною і не зерном, а бензиною. Люди почали плекати не робочу, а м'ясо-молочну худобу. Сталося от що: раніше люди орали соломною, тепер вони її з'їдають. З'їдають, звичайно, не у вигляді соломи, а у вигляді молока і м'яса. Ніколи раніше людина не мала в своєму раціоні такої кількості м'ясних продуктів, як за нашого часу.

Як очистити енергетичні потоки від затемнюючого впливу грошової облудності, тоді ми побачимо наступне: людина з глибин землі підняла затаєну там соняшну енергію далеких епох (вугілля, нафту, газ) і включила її у виробництво. Замінивши нею енергію тваринних м'язів, вона *повністю* звільнила хліборобство від непродуктивних видатків. Ці непродуктивні видатки склалися з того, що людина змушена була ділитися енергією, що прибувала від Сонця, з робочою худобою. Сьогодні вона нічим не ділиться — усе бере *для себе*: зерно плюс солома. Це незмірно збільшило рентабельність хліборобства. Ось з якої причини сучасний фермер здібний прохарчувати 40-50 людей міського населення.

Сьогодні з'явилися проекти заводської переробки нафти на харч для худоби. А дехто навіть мріє таким робом продукувати харч для людей. При цьому не усвідомлюється найголовніше: у цьому випадку ми відключаємося від Сонця (тобто від фотосинтези) і переходимо на проїдання майбутнього. Земна куля при цьому не збагачується енергією, що прибуває з Космосу (вона власне і є *абсолютна* рента!), а, навпаки: відбувається посилене виснаження енергетичних джерел.

Можливо, це могло б стати рентабельним тільки в тому випадку, якби ми опанували термоядерну енергію. Тоді енергію фотосинтези *минулих епох*, законсервовану у вугільних і нафтових джерелах, можна було б переробляти на молоко і м'ясо. Тепер ми її також переробляємо, однак це *опосередкована* переробка — через хліборобство. Воно ж, хліборобство, відрізняється від промисловости тим, що тут відбувається природний приріст органічної речовини, тобто збагачення земної кулі енергією, яка потім виступає під личиною додаткової вартости.

Карл Маркс не заперечує цього приросту — я наводив приклад, який показує, що він його визнає. Але тут у нього

появляється рятівний викрут: це ж *споживча* вартість. І тому, що така вартість не пасує йому *формою*, він скреслює з рахунку і *сам приріст*: далі він просто зникає!..

Саме тут починаєш підозрівати недобру містифікацію. Хай А. Сміт і Д. Рікардо не розуміли природи хліборобства; ураховуючи психологію англійця, що робить ставку на корабельний трюм, це можна зрозуміти. Але ж Маркс *розуміє*, що в хліборобстві існує приріст органічної речовини! Чому ж він, усвідомлюючи це, виводить ренту з людських м'язів, пощо йому це потрібне?..

Найбільш надхненним твором марксизму я вважаю *Маніфест комуністичної партії*. Про нього належить говорити окремо. Тут я хочу тільки звернути увагу читача на його *теоретичний* фундамент. Все — рішуче все! — до чого закликає *Маніфест*, походить з передумови, що буржуазія "перетворює працю на капітал, на гроші, на земельну ренту".*

Тут ясно видно: у дальших теоретичних метаморфозах *приріст* зникає зовсім — уже не за формою, а по суті.

Подумати лише: на земній кулі існує перетворення праці на земельну ренту! Та що ж це таке: людина породила землю чи земля людину? Як можна було до цього додуматися? І тим не менше, саме це твердження є основою *Маніфесту*, як і всього марксизму в цілому. Приберіть цю передумову — і палкі заклики *Маніфесту* позбуваються коріння, що його живить. Лишається блискуча публіцистика без будь-якого теоретичного обґрунтування.

Вдумаємося в цей ряд понять: капітал, гроші, земельна рента...

Тільки люди, відірвані від природознавства, могли створити такий ряд, припускаючи, що він якісно однорідний. Так, можна записати рівняння: капітал = земельна рента. Але гроші...

Це мусить звучати приблизно так: ерги, джовлі і... вольтметри. Тобто *енергія* і *прилади*, за допомогою яких вона вимірюється, виявляються в одному ряду, втрачаючи якісну різницю.

Як можна *працю* перетворювати на гроші, тобто *енергію* на вимірювальні *прилади*? Звичайно, і на друк грошей, і на виготовлення вимірювальних приладів витрачається енергія. Але ж не це мається на увазі.

Далі. Земельна рента є прибутком від плодючості землі. Чи можна людську працю перетворювати на плодючість ґрунту? Як це обґрунтувати з погляду закону збереження і перетворення енергії?..

Як мислити працю як керівництво енергетичним процесом

*Маркс, Енгельс, *Избранные произведения*, т. I, стор. 23.

самої природи, тоді можна так сказати. Але це знову публіцистика, а не наукова теорія. Мінеральні добрива появляються не з людської праці, а з енергетичних процесів, в яких праця виступає як спрямовуюча сила. Підвищувати плодючість ґрунту коштом енергії людських м'язів можна лише на війнах і в концтаборах, де самі ці м'язи перетворюються на добриво.

Наукова теорія не може базуватися на публіцистичному темпераменті — вона мусить мати до своєї диспозиції достовірні факти. Але де ж існують факти перетворення праці на ренту?..

Я належу до людей, чиє життя від першого свідомого кроку і до старости керувалося надхненними рядками *Маніфесту комуністичної партії*. Я любив його — це була моя євангелія. Його публіцистична пристрасть переконувала й окрилювала мене. Але що ж я можу вдіяти, коли сьогодні виразно бачу: теоретична основа *Маніфесту* смертельно помилкова?!..

Ось яку структуру держави вона породжує:

1. Експропріація земельної власності і використання земельної ренти на покриття державних видатків.*

Це перший засіб, який *Маніфест* пропонує застосувати відразу ж після пролетарської революції. Слідом за цим пропонується централізація транспорту в руках держави, збільшення числа державних фабрик, створення промислових армій — "особливо для хліборобства". Останнє вирізняється за формою і змістом.

Треба пам'ятати: завжди, у кожному випадку переходу економіки в руки держави знищують капітал як такий. Державний капіталізм тільки тоді лишається капіталізмом, коли закони держави скеровані на його охорону і збереження. Капіталізм може бути заснований тільки на приватній і суспільній власності — але ніяк не на державній! Це можна вважати законом природи. Ясніше це стане тоді, коли ми вивчимо *Таблицю Ф. Кене*. Але стисло можна сказати так: коли зберігається вільний ринок — зберігається капітал, і навпаки.

З *Маніфесту* видно, що Маркс й Енгельс ставили в основу всіх суспільних перетворень перехід засобів виробництва в руки держави. Саме тому вони боролися проти капіталу. У даному випадку вони були цілком послідовні.

Коли до цього додати уривки з статті Енгельса "Про

*Там само, стор. 27.

авторитет", то нічого більше й не треба, щоб зрозуміти, на якому ґрунті могла появитися сталінщина. Ось, наприклад, рядки з цієї статті:

Революція, безсумнівно, найавторитарніша річ, яка тільки можлива. Революція є акт, в якому частина населення накидає свою волю іншій частині засобами рушниць, багнетів і гармат, тобто засобів надзвичайно авторитарних, і коли партія, що перемогла, не хоче втратити плоди своїх зусиль, вона повинна утримувати своє панування засобами того страху, який упоює реакціонерів її зброєю.

Отже які висновки виникають на такому, здавалося б, абстрагованому понятті, як природа грошей!..

Спочатку твориться *видимість науки*, потім ця видимість робиться основою для практичних висновків. А висновки перед нами.

Ну добре, погодьмося, що революція інакше виглядати не може. Ф. Енгельс цілком реалістично намалював її криваве обличчя. Погодьмося також з тим, що в якийсь там історичний момент вона конечна. Але ради чого? — ось питання. Невже заради того, щоб земельна рента була повернена на покриття видатків держави? Виявляється, саме заради цього! Своєю чергою рента, за *Маніфестом*, — це перетворена на плодючі землі праця промислових армій. Так, цілих армій, — так і написано. До речі сказати, Енгельс любив, щоб його величали Генералом...

Коли ми вдумаємося в ці основоположні рядки *Маніфесту*, відразу стане ясно, на якій основі Маркс й Енгельс припускали будувати комунізм: на кістках пролетарів, перетворених на трудову армію. Для цього треба було зруйнувати вчення фізіократів, яке виводило додаткову вартість з *природи*. І от ми бачимо: американська земля не потребує трудових армій для її обробітку — там енергія видобувається не з людських організмів, а дійсно з *природи*. А в нас до цього часу творяться трудові армії з студентів, вчених і т. д. Та хіба колективізація не була насильницьким створенням трудових армій для хліборобства? Виявляється, це не Сталін вигадав, що держава й її урядова партія повинні триматися на багнетах, які не тільки можна, але й потрібно застосовувати проти власного народу, — Сталін одержав усе це в готовому вигляді! Адже реакціонером можна оголосити кожного, хто має сумнів у доцільності трудових армій і "використання земельної ренти на покриття державних видатків". З *Маніфесту* виходить, що *земля і праця на ній* потрібні заради існування якоїсь там Генеральної Ради, яка стає на чолі світової держави. А заради чого

* Там само, стор. 591

існує сама держава — це знову ж відоме тільки Генеральній Раді.

Невтішні висновки напрошуються з усього цього. Виглядає на те, що помилка Адама Сміта і його перебільшення авторитет послужили підставою для тієї містифікації, яка повинна виправдати нечувану сваволю.

Були в нас і "промислові армії", що складалися з мільйонів натовпів "реакціонерів", загнаних за колючий дріт. Земля наша до цього часу нічого не коштує. бо ж вона *не рентабельна*. Ми єдина держава в світі, де земля втратила рентабельність! Хліб куплений у Франції за продану нафту, обходиться нам дешевше, ніж той, який вирощується в радгоспах. Рентабельними лишаються тільки шматочки землі, де процвітає мотиковий спосіб обробітку

Так, ми знаємо — все це сталося, перетворилося на реальність. Але чи не тому сталося, що *свідомо* готувалося?..

Нелегко мені сьорядні позбутися цієї гіркої думки. Я намагаюся знайти якінебудь мотиви для виправдання К. Маркса і Ф. Енгельса, але їх дедалі менше.

Ось передо мною лист К. Маркса про діяльність Генеральної Ради. Зверніть увагу на форму написання! А тим часом Сонце і Земля (як планети) у творах Маркса й Енгельса пишуться з малої літери [очевидно, автор має на увазі рос. переклад їх творів — *Ред.*]. Головна роль в Раді належить, звичайно, Марксові і Генералові. Дехто з членів інтернаціоналу наслідувалися критикувати Генеральну Раду. Вони негайно робилися "марнославною, честолюбною, порожніми доктринерами". Трудно навіть перерахувати всі лайливі епітети, якими наділяє Маркс своїх доброзичливих критиків. Він — грізний бог і кожную критику на свою адресу сприймає як блюзнірство. Особливо дісталось Бакунінові:

Для п. Бакуніна його доктрина (беліберда, складена з шматочків, взятих у Прудона, Сен-Сімона й ін.) була і є справою другорядною, лише засобом для його особистого возвеличення. Але коли він з теоретичного погляду нуль, то як інтриган — він у своїй стихії.

Генеральній Раді доводилося роками боротися проти цієї змови.. *

І не лише листи — *Kaniman* також пересипаний подібними висловлюваннями з приводу різних шкіл й окремих осіб. Усюди Маркс запідозрює пиху, інтриги, бажання будь-що домогтися особистого возвеличення. Звідки це в нього?..

*Там само, т. II, стор. 446.

Як письменник, завдання якого вивчати таємні порухи людської душі, я не можу не поставити цього неприємного питання. Я розумію: боротьба є боротьба. Гостре слівце в цій боротьбі часом не тільки не заважає, воно навіть конечне. Але коли вся твоя теорія побудована на *формальному* розрізненні двох видів вартостей (споживчої і мінової), то саме з себе зрозуміле, що:

$$1 - 1 = 0$$

Бож кількість кальорій не міняється від того, що на воротах ринку пшениця має споживчу вартість, а коли віз опинився на ринку — та сама пшениця негайно робиться товаром. Маркс такою самою мірою абсолютизує термінологію, як і власну безгрішність: з *самої термінології* він виводить *енергію*. Ця неіснуюча енергія й робиться в нього додатковою вартістю. Але, на його думку, це не нуль, а саме те, на чому мусить базуватися діяльність Генеральної Ради. У майбутньому Маркс бачить її на чолі світової пролетарської держави. Громадяни цієї держави мусять бути організовані на військовий зразок. Не лише рядовики світової армії, але й такі самобутні особистості, як Бакунін, не сміють і заїкнутися, що вони не у всьому згідні з Марксом...

Так воно готувалося, так і здійснилося. Леніна я змушений вилучити з цієї розмови — у нього окрема доля. Там, де Ленін ішов за Марксом, він *не міг* не повторити його помилок: він *вірив* — і це треба зрозуміти. Але Ленін раніше від інших усвідомив, що дослівно слідувати за Марксом *не можна!* Особливо це стосується останніх років життя Леніна, коли він опрацьовував НЕП. Тому діяльність Леніна вимагає окремої розмови.

Сьогодні я дедалі менше вірю, що в К. Маркса й Ф. Енгельса це були *помилки*. Досить пригадати ставлення Маркса до *абсолютної* земельної ренти. Історія цього питання яскравіше від усього іншого проливає світло на спонукальні мотиви, які протягом життя керували К. Марксом і Ф. Енгельсом. К. Маркс під кінець життя покаявся, хоч і дуже глухо, крізь зуби. Енгельс не каюся ніколи. Навпаки, він намагався приховати каяття К. Маркса. Відоме, що Ф. Енгельс хотів зробити значні купюри у четвертому томі *Kanimany*, але чомусь не зважився на це. Зате протягом дванадцятих років, на які він пережив К. Маркса, Генерал так і не знайшов можливості опублікувати завершувальний том *Kanimany*, остання сторінка якого спростовує попередні висновки Маркса про природу абсолютної ренти.

Ніде не лишилося конкретних вказівок на те, які саме купюри мав на меті поробити Ф. Енгельс. Ми можемо лише здогадуватися про це. Саме з себе зрозуміле, що багато висловлювань К.

Маркса про фізіократів, які я наводив у першій частині, руйнують уявлення про суцільність, монолітність економічної теорії К. Маркса. На багатьох сторінках він хитається між фізіократами й А. Смітом. До фізіократів він ставиться цілковито інакше, ніж А. Сміт — він *розуміє глибину і міродайність* їх теорії. Але саме те, що він це *розуміє*, наводить нас на думку, що К. Маркс пішов таким шляхом: так, фізіократи мають рацію, але *формально* я можу взяти за основу теорію трудової вартості А. Сміта і Д. Рікардо, бож вона повсюдно офіційно визнана — хто мене за це осудить? Належить лише зробити невеликий поворот ключа — і теорія ця робиться такою, якої треба для справи... Коли й де робиться цей поворот, ми розглянемо далі.

2. ПІДХІД ДО «ЕКОНОМІЧНОЇ ТАБЛИЦІ»

Абсолютна земельна рента і класифікація суспільства за Ф. Кене

Тому що Маркс добре знав і розумів теорію фізіократів, він не міг не розуміти справжньої суті абсолютної земельної ренти.

Повторимо: рента в загальноприйнятому розумінні — це дохід, здобутий з кожної ділянки землі, незалежно від того, як її використовують: під забудови, під вугільну копальню чи під засів. Тут також відбувається змішування понять — той самий суто бухгалтерський підхід замість природознавчого. Але в цьому випадку можна ще якимось з ним миритися. Однак *абсолютна земельна рента* — це, власне, є те, що у фізіократів називається *чистим продуктом*. Мова йде *виключно про приріст органічної речовини* і про дохід від неї.

А. Сміт і Д. Рікардо не розуміли цього *приросту* — не усвідомлювали того, що саме він є джерелом додаткової вартості. Джерелом для них є *праця* і тільки *праця*, а що її живить — це питання вони усунули з поля зору як "неістотне".

Д. Рікардо ще твердіше, ніж А. Сміт, клав наголос на працю — теорія трудової вартості у Рікардо робиться основою політичної економії. З цієї причини Д. Рікардо *заперечував* абсолютну земельну ренту — вона для нього просто не існувала.

Для людини, яка з причини нелогічності мислення не розуміє вихідної позиції фізіократів, таке заперечення виглядає природним. Воно може сприйматися нами як груба помилка, а не містифікація.

Як же це виглядає у Маркса — помилявся він чи містифікував?..

До цього часу його вихідну позицію я оцінював як наслідок помилки. Однак тут я змушений заявити одверто: імовірність містифікації далеко не дорівнює нулеві.

Маркс не міг не усвідомлювати: поки ми не розв'язали питання про те, як бути з *абсолютною* земельною рентою, теорія фізіократів виглядає стрункішою і викінченішою, ніж кожна інша. Отже, для абсолютної ренти треба знайти якесь інше пояснення, але все ж його треба знайти! Просто заперечувати, як це робить Д.

Рікардо, — надто прямолінійно. Намагаючися зрозуміти сенс цього заперечення, беручий розум легко повернеться до фізіократів, і тоді вся політична надбудова, яку спорудив на своїй теорії К. Маркс, негайно завалиться.

І от він критикує Д. Рікардо за його заперечення абсолютної земельної ренти, критикує в рядках, які я вже наводив у першій частині:

Для того, щоб зберегти категорію *вартости* — не тільки визначення величини вартости різною величиною робочого часу, а й визначення субстанції вартости суспільною працею — *потрібне заперечення абсолютної земельної ренти* [підкреслення Маркса].*

Сказане це побіжно, сказане з приводу того, що Д. Рікардо заперечує абсолютну земельну ренту нібито заради оборони своєї теорії. Одначе, К. Маркс у цьому випадку виявляє необережність: сам того не бажаючи, він зраджує нам власний прийом, який полягає в наступному: абсолютну земельну ренту фізіократів *поховати можна*, одначе робити це належить уміючи.

Та обставина, що теорію трудової вартости можна утвердити *тільки на основі заперечення* абсолютної земельної ренти, для Маркса цілком очевидна. Він більше вправний у політичній економії, ніж Рікардо, який будує свою теорію на зовнішній видимості явищ. Маркс увійшов у глибину теорії фізіократів, він знає, що цю теорію голими руками не візьмеш.

І от він починає дуже вправно плести рукавиці, щоб ухопити цю теорію за горло: *вигадує* власну теорію абсолютної земельної ренти. Його завжди рятувала бухгалтерія. Коли так уже повелось в цьому світі, що люди переплутали економію з бухгалтерією, то і в цьому випадку можна скористатися загальним нерозумінням.

Якби Маркс не зробив цього кроку, тобто не уклав власної теорії абсолютної земельної ренти, ще можна було б повірити, що він просто помилявся. Але тут його помилка виглядає занадто *свідомою*. Наведу такий приклад. Установивши, що в мене пропав гаманець з грішми, я можу подумати, що він просто загубився. Але коли в кишені замість повного виявився порожній гаманець — та ще чужий! — тут уже не доводиться сумніватися, що його підмінили. І вже, звичайно, таку підміну визнати безкорисною ніхто не зважиться.

Те саме сталося у даному випадку: підміна повного *порожнім*.

За Марксом, абсолютна земельна рента є всього лише *різниця* між продуктивністю гіршої і ліпшої ділянок землі. Ринкові ціни формуються рівнем вартости продуктів, які продукуються на

*Маркс, Енгельс, *Сочинения*, т. 26, ч. II, стор. 137.

гірших ділянках, інакше не можна припустити, щоб гірші ділянки взагалі хтось почав обробляти. Бож так чи інакше хліборобові треба мати якийсь дохід. І коли він орендує землю, то ще належить внести й орендну плату.

Той щасливець, який має ліпшу ділянку землі, на додаток до середнього прибутку одержує лишок грошей. Цей лишок, за Марксом, і є абсолютна земельна рента.

Як і все у Маркса, *зовнішньо* це здається переконливим. Але давайте поставимо наступне питання: що ж стається з абсолютною рентою тоді, коли касується приватна власність на землю? Візьмімо для прикладу сільське господарство нашої країни: чи продукує воно абсолютну земельну ренту, чи не продукує?

"Ні, не продукує і не мусить продукувати", — вельми впевнено відповідають наші економісти. При цьому в них навіть не виникає думка, що в цій відповіді криється якась помилка. Усі продукти в нас надходять до загального розподілу, усі вони продаються в одній ціні. Коротше кажучи, наша політекономія абсолютну земельну ренту вважає явищем суто капіталістичним:

Хліборобські продукти продаються по цінах, відповідних їх вартості, яка визначається умовами продукції на гірших ділянках землі, тобто вищих, ніж загальна ціна виробництва. Якою мірою ця різниця може бути реалізована і перетворена на абсолютну ренту, залежить від рівня ринкових цін, який встановлюється в наслідок конкуренції.*

Звідси виходить, що за соціалізму абсолютної земельної ренти бути не може.

Але ось питання: чи існує за соціалізму *приріст* живої речовини у хліборобстві, чи він також відсутній? Звичайно, на це питання кожна нормальна людина відповість ствердно. Якби він не існував, чим би харчувалися люди, які не працюють у хліборобстві?

І тут ми легко виявимо, що Маркс робить *підміну понять*: просто відводить нас зовсім в інший бік. Його "абсолютна рента" навіть не наближається до проблеми, яку розв'язували фізіократи і взагалі мусить розв'язувати економія як наука. Фізіократи досліджували природу, її закони, а Маркс і в цьому випадку заходжується коло голої бухгалтерії.

Адже абсолютна земельна рента фізіократів — це, в кінцевому рахунку, є *енергією прогресу*, а гроші — тільки її відбитка, вимірювальний інструмент. Не було б енергії прогресу, не потрібні були б і гроші, бо не було б чого вимірювати. Але при

**Політична економія*, Київ, 1963, стор. 164. Переклад з рос. вид. (У нас ще раз у зворотному на укр. — *Ред.*).

тому зникли б з лиця землі всі міста — люди повернулися б до первісного способу життя.

Однаке К. Марксові треба утвердити наступне:

За капіталізмі твориться *хибна видимість*, нібито рента... є продуктом землі, а не праці. Насправді ж єдиним джерелом земельної ренти є додаткова праця, додаткова вартість.*

Коротше кажучи, пшеницю народжують людські руки, м'язи, але не ґрунт і не Сонце. Останні рішуче нічого не продукують.

І Марксові вдалося це утвердити! Здавалося б, жодна нормальна людина неспроможна уявити, що хліборобство може існувати без природного *приросту* живої речовини. Бож тоді ми збирали б рівно стільки зерна, скільки кидаємо в землю. Усе відбувалося б так само, як на фабриці: скільки перероблено сировини, стільки її виявилось б у товарі. І все ж люди в академічних мантиях, всупереч здоровому глуздові, продовжують спростовувати те, що ясне навіть дитині.

Зрештою, К. Маркс не такий простак, щоб заперечувати природний приріст живої речовини в хліборобстві. Ми вже це вияснили: не заперечуючи самого приросту, він затемнює справу з допомогою термінологічних надмірностей. Для одного й того самого предмету вводиться кілька термінів: споживча вартість, мінова вартість і просто вартість, хоч перед нами *все та ж пшениця* й її кількість не змінилася, але, міняючи назви, можна відвести нас від самої пшениці до grosбуха, де від графі до графі вона втрачає властивості пшениці і перетворюється на якусь абстракцію. На цих абстракціях ми остаточно заплутуємося і вже починаємо ствердно похитувати головою: так, звичайно, це не пшениця — це *зречевлена праця*. Чия праця зречевлена у пшениці — праця землі і Сонця чи тільки людська? Бож глупо говорити про працю природи — хіба природа працює? І нам навіть до голови не приходять замінити слово "праця" словом "робота" чи "енергія" — тоді ми зрозуміли б, що енергію продукує *сама природа*. На цьому ми й потрапляємо в пастку.

Вдумаймося в логіку теорії абсолютної земельної ренти, яку пропонує К. Маркс. Чому ж просто *рента* — це зречевлена в продуктах хліборобства додаткова праця, а *абсолютна рента* — чистий продукт, тобто Дарунок Природи? Як пригадати, як розселялися американські колоністи, то ми зрозуміємо: це справа випадку, кому яка ділянка дісталася — гірша чи ліпша. Хто раніше прибув до Америки, той одержав ліпшу ділянку, і навпаки. Але загальний сенс такий: *не люди* творили ґрунт — його створила

*Там само, стор. 160.

природа. Дальший її стан залежить від людей — жити у згоді з природою чи стати хижакими.

Тепер згадаймо наступне: затрати праці оплачуються за умовами обробітку *гіршої* ділянки. Отже, те, що К. Маркс називає абсолютною рентою, власникові *ліпшої* ділянки дістається *без праці*. Тут уже як не крути, а доводиться визнати, що джерелом ренти є *сама земля*.

Істина, вигнана Марксом через двері, повертається через вікно: виявляється, її не так то й просто вигнати — навіть за допомогою штучного крутіства! Містифікуючи проблему (тобто намагаючися спростувати, що плодючість землі — загальне джерело додаткової вартості), Маркс, всупереч власному бажанню, тільки підтверджує спростовуване. Бож саме з себе зрозуміле: *більший* відсоток ренти, одержаний коштом *ліпшої* ділянки, і *менший* її відсоток, продукований *гіршою* ділянкою, мають *ту саму* природу. Більше чи менше, а все звідти ж — з *землі!*..

Пощо була потрібна Марксові ця містифікація? Чи справді він намагався звільнити працю *від влади капіталу*? Чи намагався зруйнувати капітал в ім'я цілей Генеральної Ради, яка хотіла одержати до своєї диспозиції незчисленні армії пролетарів? А як треба жити і що належить робити пролетарським арміям — це продиктує Генерал...

На жаль, я змушений повторити: імовірність цього далеко не дорівнює нулеві. Таку підміну понять не можна зробити за помилку!..

Насправді звільнення *від влади капіталу* — це звільнення від лишків продовольства. Так це виглядає за теорією фізіократів, так це виявилось і в нашій практиці. Те, що ми бачимо навколо, легко переконає, чия економічна теорія є справжньою.

Мета містифікації становиться особливо ясною тоді, коли ми замислимося над класифікацією суспільства, яка дістала утвердження в марксизмі. Справа в наступному. До цього часу побутують такі вислови: *вищі* і *нижчі* класи. Або маєтні і вбогі. Достоевський нараховує в Росії чотирнадцять клас. Г. Велс в Англії нараховував близько десятка. Часами навіть лікарів і вчителів вважають окремими класами.

Власне кажучи, живі істоти можна класифікувати за будь-якими ознаками. Наприклад, за кольором, зажерливістю, придатністю хутра для ковнірів і т. д. Людей можна класифікувати за фахами, за родинним станом (одружений чи не одружений), за маєтковим цензом — бідний чи багатий. Проти подібної класифікації ледве чи можна сперечатися: вона нікому не заважає і ні до чого не зобов'язує.

Однак в економії як науки окреме завдання: вона класифікує не людей, а *економічні органи* виключно за *виробничими*

ознаками. Коли лікар студіює анатомію, він вивчає *не окремі клітини*, з яких витканий організм, а *окремі органи*. У цьому істотна різниця. Питання це розглядалося в першій частині, але дещо належить додати.

Загальновизнане: продуктивною є тільки та праця, яка продукує додатковий продукт. А коли наша політекономія почала визнавати конечність додаткового продукту, то, логічно, вона тримається того самого погляду.

Чистий продукт, енергія прогресу чи абсолютна земельна рента — це те саме. Їх також можна назвати абсолютною додатковою вартістю, як називає Маркс на останній сторінці *Капіталу*, де він явно переходить на позицію фізіократів.

Лихо в тому, що політекономія за два століття навігадувала занадто багато назв для одного й того самого явища. Ось чому мені здається, що *енергія прогресу* як наукова категорія найточніше відбиває сутність явища.

Класифікацію за *виробничими* ознаками ми знаходимо тільки у Ф. Кене. Якби А. Сміт умів бачити, а не просто плавати оком по поверхні явищ, він би не зважився замінити класифікацію Ф. Кене своєю власною. Одначе, не розуміючи суті фізіократичної теорії, він не зрозумів також суті *класовості в Економічній таблиці* Ф. Кене.

Кляса, за Ф. Кене, — *процес* виробництва й обігу, а не якась там категорія людей, яка здібна викликати наше обурення чи захоплення способом життя і моральними нормами.

Тільки це й є справді наукове розуміння кляс, бо й сам капітал — фізичний процес. Маркс також бачить капітал як процес, але кляси в нього — це люди. Економія при цьому втрачає наукову органічність: на фізичне накладається політичне, і тоді можна піратствувати, скільки душі завгодно.

Люди в теорії Ф. Кене присутні до такої міри, до якої припускається, що все це роблять вони. Для економічного процесу вони не більше, ніж клітини, з яких складається орган — Ф. Кене не цікавиться ними, це не його завдання. Він цікавиться тільки органами, а не клітинами. Він дивиться на суспільство так, як Вернадський дивиться на біосферу в цілому: не з середини, а з Космосу.

Там, де вивчаються енергетичні процеси, немає і не може бути місця для емоцій. Емоції, що породжуються з наукової творчості, не беруть участі в формулах — вони лишаються в душі вченого. Нарешті, вони можуть мати місце при популярному описі об'єктивної реальності як стилеві особливості автора. До речі кажучи, стиль Ф. Кене дуже поетичний — на відміну від стилю К. Маркса. Але в самій *Таблиці* немає ніяких емоцій — є безстороння об'єктивність ученого.

Очевидно, що саме тому Ф. Кене і не зрозуміли, що надзвичайно емоційний матеріал (людське суспільство!) він показав у каналах руху, які існують реально, однак люди в щоденному житті їх не помічають. Вони стикаються між собою, радіють і страждають. Вони вимагають, щоб хтось пояснив усі їх "чому". Поезія, мистецтво, релігія дають відповідь художньо-емоційну. Вона не має характеру якоїсь суворої формули. І вже закорінилася думка, що фізичних формул, які відповідають на всі людські "чому", взагалі бути не може. Може існувати тільки *історичний матеріалізм* або релігія, які по-різному освітлюють шляхи людські, але сходяться на тому, що єдиної формули для всіх історичних епох і процесів виробити не можна.

Ось чому тоді, коли така формула *дійсно* появилась і на ній була побудована нова наука, мало хто з людей зрозумів і цю формулу, і саму науку. Не вистачало об'єму думки, чіткої послідовності при огляді подій і філософічного досвіду.

Сталося наступне: Кене показав, що наука, яка пояснює закони суспільного розвитку, *можлива*, однак його не зрозуміли і почали вигадувати, кому що до вподоби. "Новаторам" здавалося, що вони вигадують краще, розумніше, далекоглядніше. Насправді, відходячи від Ф. Кене, вони все далі відходили у ділянку нестримного дилетантства, плоди якого лише з непорозуміння можна назвати наукою. Ось чому людство почало вивчати політехомію не в школах, а в концтаборах. *Фізична* економія до цього не веде!..

Отож, заглибимося в класифікацію суспільства, щоб зрозуміти головні принципи, на яких побудована *Таблиця* Ф. Кене — всеохопна *фізична* формула, значення якої зовсім не змінилося за двісті років і *ніколи* змінитися не може. Точно так само не може змінитися, як ньютонівський закон тяжіння. І хай не лякають нас тим, що це, мовляв, усуває історичний матеріалізм. Що я думаю про його засновників — було вже сказане. Але ось несподіваний парадокс: *Таблиця* Ф. Кене не тільки не усуває історичний матеріалізм, а навпаки: служить йому природною основою. Бо те, що в Маркса й Енгельса називається таким, насправді являє собою вульгарне застосування *об'єктивного ідеалізму* до людського суспільства і його історії.

Рушійною силою в ученні Маркса й Енгельса виступає *боротьба клас*. Самі ж класи при цьому визначаються зовсім суб'єктивно — за А. Смітом, який, дослівно нічого і ніяк не зрозумівши у теорії фізіократів, вирушив їх спростовувати.

Наведемо наступний приклад. Якийсь мастак зробив годинник, який не тільки показував час, а й виводив на сцену постаті людей, які демонстрували головні типи людського роду. Майстер помер, годинник дістався іншому. Але от біда: чомусь він

почав відставати. Чи так здалося новому власникові. Тоді він почав збивати фігурки, замінюючи їх іншими. Він робив це зовсім "науково" — спочатку всі фігурки поділив на дві класи: класу "хороших" і класу "поганих". Він був певен, що саме від цих клас залежить хода часу: досить *поганих* замінити *хорошими* — і відразу годинник історії провістить новий світанок...

Усе своє життя потратив фанатичний дилетант на це заняття, але так і помер, нічого не усвідомивши й не з'ясувавши. Від нього лишився тільки зіпсований годинник і нічого більше.

У чому ж полягала його помилка? Та просто в тому, що він зосередив увагу на фігурках, а не на механізмі, який приводив їх у рух. Він бачив те, що належало бачити фотографові, а тут потрібен був *механік*. Але, либонь, його головне лихо — і наше! — було в тому, що він занадто довго лишався жорстокою дитиною: псував, ламав, знищував, щоб роздивитися...

Добре, будемо спростовувати Ф. Кене. Але перед тим, видно, треба усвідомити, що саме ми намагаємося спростувати. Перш за все належить вияснити питання: з яких передумов виходив батько фізичної економії, піддаючи класифікації людське суспільство?

Люди вдаються до трьох видів діяльності.

1. Продукують харч.

2. Здобувши харч від продуцентів, вживають свої сили на виготовлення різних виробів, які знову обмінюються на харч. Тут можна додати: і на *інші* вироби. Але тим самим ці *інші* вироби ми замикаємо у тій самій класі.

3. Не продукують харчу чи будь-яких виробів. Отже, *нічого* не мають для обміну, але якось усе таки існують. У цьому "якось" ціла класа, хоч способів здобування харчу існує безліч — від шаманства до імператорської корони.

На цих трьох сферах людської діяльності і побудовані класи Ф. Кене, про які вже була мова в першій частині. Не групи людей, а фізіологічні *функції* суспільного організму. Люди ж це до тієї міри, до якої виробничі функції втілюються в людях.

Це може образити людину, яка призвичаїлася думати "піднесено": люди — це не функції!

Так, ми дійсно не функції, а *особистості*, це правда. Однак ми наділені фізіологією, а її належить вивчати без надміру патетики. Фізіологія суспільства проявляється в економічному житті, отже, мова йде про точне визначення предмету економії як науки: політична чи фізична?..

Тепер давайте спростовувати Кене. Але яким чином? Який рід діяльності тут пропущений?

Той, хто бажає спростувати Ф. Кене, хай раніше відшукає в людському суспільстві *четвертий* рід діяльності, крім трьох перерахованих. Коли він упорається з цим завданням, ми уважно

вислухаємо його. А покищо заходимося коло свого діла.

Тут відразу видно вихідну субстанційну позицію фізіократів: харч, соняшна енергія, яку засвоюють рослини і потім передають людині; воістину те, що стоїть в основі самого життя.

Класифікація Ф. Кене не підпадає змінам у часі: люди *завжди* так жили і *завжди* будуть так жити. Умови нашого життя можуть мінятися в залежності від матеріальної основи, від того, якою енергетичною базою ми диспонуємо. Стародавній світ не мав машин, тобто не зумів піднести з глибин землі соняшну енергію *попередніх епох* (вугілля, нафту, газ), щоб замінити нею м'язову енергію тварин і людей. Він користувався тільки тією енергією, яку дають нам трави і злаки. Ось чому існувало рабство...

Одного цього прикладу вистачає, щоб стало ясно: саме це й є *історичний матеріалізм* в його достеменному вигляді. І хоч ця форма мислення достатньо себе скомпромітувала, однаке в Маркса й Енгельса вона була матеріалізмом тільки за *назвою*. Саме тому не належить обвинувати матеріалізм взагалі.

Що являє собою рушійну силу суспільства, коли ми бачимо кляси за Ф. Кене? Сонце, звичайно. Та енергія, яка нагромадилася в гумусовому шарі, а також *додаткова*, тобто та, яка *щорічно* надходить у новому врожаї.

Людина, яка уважно стежить за ходом думки, перерве нашу розмову наступним питанням: хіба енергія вугілля, нафти, газу в *Таблиці* Ф. Кене не бере участі? Тоді Кене допустився помилки — не помітив головного.

Відповідь: помилки немає, хоч ці види енергії дійсно в *Таблиці* не враховуються.

Повторимо: Ф. Кене аналізує *економічний організм*, а не засоби виробництва. Саме тому його відкриття залишиться справедливим на всі часи. Засоби виробництва, за Кене, *безплідні* — *продукує тільки земля*.

Є шлунок і є кухня. Шлунок, кровообіг, серце — це органи, за які турбується лікар. Кухонне устаткування, яке допомагає приготувати їжу, — не його клопіт.

Людина всіх часів споживала і споживає приблизно одну й ту саму кількість їжі, хоч вона різна на смак і на якість. Їжа завжди продукується *діючою* фотосинтезою, а не фотосинтезою минулих епох. *Енергію минулих епох* (вугілля, нафту, газ) можна використати в машинах, але не в людських організмах. Саме тому промисловість *безплідна*: вона переробляє, а не виробляє. М'ясо-рубка не продукує м'яса, вона тільки допомагає приготувати котлети. Пекарня не продукує пшениці — вона випікає булки.

А що Ф. Кене починає рух вартості від людського шлунку, то всі види енергії, крім тієї, яка *щорічно* прибуває від Сонця, потрапляють до категорії *безплідних*.

Але ми, звичайно, знаємо, що без енергії вугілля, нафти, газу не було б промисловости. Без промисловости ми не мали б сучасних умов побуту. Їжі також було б менше: промисловість переробляє велику кількість добрив, які підвищують урожайність. Отже, у *Таблиці Ф.* Кене ці види енергії виступають *опосередковано* — через плодючість землі.

Людство наближається до грізної альтернативи: або знайти нові джерела *технічної* енергії, або розпрощатися з теперішньою формою цивілізації, що забезпечує нам незнаний досі життєвий стандарт. Практично це мусить виглядати так. Якщо нові види енергії будуть знайдені (і при тому в необмеженій кількості), *проєкт*во Цюлковського здійсниться: люди розселяться в космічних містах і на інших планетах. Коли вони будуть знайдені в обмежених, недостатніх кількостях, ми зможемо підтримати сучасний рівень цивілізації, удосконалюючи й одуховлюючи суспільні інститути, нами створені. Коли ж нові види *технічної* енергії не будуть знайдені взагалі, нам доведеться переходити на кінний транспорт, плекати худобу для хліборобської праці і т. п. Коротше кажучи, суспільство повернеться до рівня середніх віків. У цьому вигляді йому доведеться існувати до того часу, поки нові види енергії будуть знайдені. Цілком природне, що кількість населення повинна знизитися при цьому до рівня середніх віків.

Належить розглянути також різні варіанти застосування атомової зброї. На жаль, ця пекельна реальність покищо не виключена. Існують три варіанти: а) війна між Америкою й СРСР, яка змете сліди цивілізації з лиця нашої планети, очистивши її для зародження й розвитку розумнішого суспільства в дуже далекому майбутньому; б) обмежені атомові війни, які знищать частину людства, розв'язавши таким трагічним чином демографічну проблему; в) і найрозумніший варіант: переробка атомових бомб на сировину для електрівень.

Природно, нам хотілося б, щоб енергетична криза була завершена повною й остаточною перемогою людського розуму: створенням термоядерних реакторів, які розв'яжуть всі енергетичні проблеми на мільйони років. Однак, ми знаємо, що це не може статися відразу, бо людина зобов'язана готувати свої нерви до того, щоб розумно скеровувати корабель цивілізації серед космічних бур, які ось-ось упадуть на нашу планету. Їх грізне дихання вже докочується здалека.

Ми не зобов'язані ні перед ким вибачатися за критику марксизму: ця критика спрямована на те, щоб наш загальний космічний корабель на ім'я Земля був стійкіший серед небезпек, які його чекають у недалекому майбутньому. Бож їх уникнути неможливо! Це так само певне, як те, що автомобілі живляться бензином, а остання виробляється з нафти.

Вдумливе ставлення до цієї класифікації, яку встановив Ф. Кене, дозволяє розглядати й обговорювати найрізноманітніші історичні композиції, не поповняючи тих жахливих помилок, які пережив наш народ, повіривши в наукову безгрішність К. Маркса.

Не буду повторювати того, що було розглянуто в першій частині. Нагадаю лише, що з трьох клас Ф. Кене у кінцевому рахунку створилося щось стійке, не минуше: а) хліборобство, б) промисловість, в) держава.

Інші способи класифікації суспільства нічого спільного з наукою не мають.

Вихідні принципи «Економічної таблиці» Ф. Кене

Класи Ф. Кене — це *сфери руху* соняшної енергії в економіці. Вони виникли з твердо запрограмованих можливостей біосфери, в надрах якої зформувалася земна людина.

В загальному вигляді їх початок можна уявити так. Зустрілося на березі ріки четверо людей. Сіли над водою, розговорилися. Нічим вони не відрізнялися один від одного, поки не були голодні. Але ось надійшов час обідати. Виявилось, що торба з їжею є тільки в одного з них: у того, хто вирощував злаки і плевав тварин. Позначимо його літерою А. До нього підійшов другий (Б) і подав ніж: візьми, у тебе нема чим різати хліб. Селянин поділився хлібом, а ніж залишив у себе — придасться в господарстві. Коваль і селянин обідають — вони задоволені один з одного: обидва задоволені.

Підійшов третій (В): хочете, затанцюю? Або заспіваю. Або прочитаю молитву. Або навчу вас пізнавати час за Сонцем.

Йому відповіли: усього хочемо — давай нам і пісню, і молитву, і науку. І поділилися хлібом: третій був їм потрібен. Бо сказано: не хлібом єдиним живе людина.

У четвертого (Г) теж не було ні хліба, ні ножа, ні якоїсь іншої речі, яку можна обміняти на хліб. Зате він був сильніший і звинніший від інших. Він вирвав у селянина ніж: віддай торбу з їжею, а як ні — то заріжу.

Тепер вони ішли разом, але господарем був четвертий — той, у якого був ніж і була їжа. Прийшли до хатини, і тут кожен почав робити те, до чого звик з дитинства. Селянин орав поле, коваль кував залізо. А той, кому всі вони покорилися, проголосив себе вождем. Вони самі зносили йому плоди своїх рук. Коли вождеві робилося сумно він кликав В: затанцюй чи заспівай. Або розпитай у небесних світил, скільки мені лишилося жити. За ці розваги вождь кидав своєму дворакові кришки з свого столу.

З цих чотирьох типів і зформувалися класи. Форми мінялися, але сутність лишалася та сама, бо А, Б, В, Г існували за всіх часів.

Це не просто людські характери — це *потреби і можливості* суспільства.

Прошу звернути увагу на надзвичайно важливу обставину: нікому з них не треба їжі більше, ніж з'їдає одна людина. Чому я фіксую увагу на цьому? Ось чому: тут закладена можливість енергетичного обліку головних економічних процесів. Коротше кажучи, саме на цій *фізіологічній константі* побудована *Економічна таблиця* Ф. Кене.

Якби *енергетичної рівності* не було, не можна було б знайти первень, що організує і дозволяє відбити в порівняно простій схемі продукцію, обіг і відпродукцію. Але фізіологічна константа існує: кожна людина з'їдає приблизно однакову кількість їжі.

І є до нашої диспозиції друга константа — соціальна: А, Б, В, Г. Маючи два види констант (фізіологічну і соціальну), ми дістаємо можливість будувати універсальну економічну схему, яка лишається справедливою завжди — від первісного суспільства до наших днів.

Однак не слід забувати, що третя кляса (держава) складається з двох соціальних типів (В плюс Г). З першого почали розвиватися наука і культура, з другого — державний апарат з його армією, поліцією і т. д. Згадаймо, наприклад, що в Англії і Швеції до цього часу академії наук за традицією називаються *королівськими*. Тип В завжди існував на становищі двірського. Блазень, астролог, кріпак-актор чи мистець. Він ніколи не зміг виділитися в окрему клясу. Ніхто в суспільстві не носив у серці стільки гіркоти й ненависти до тупого властолюбця Г, як цей пристрасний, одухотворений мученик. Завжди, за всіх часів він почував себе знедоленим. І так самісінько почуває себе сьогодні, коли пишуться ці рядки.

Саме цей тип робиться каталізатором усіх суспільних процесів. Досягнення і помилки людства — від законів руху небесних тіл до барикад Красної Пресні — все це появилось завдяки йому. Але перш ніж приступити до побудови схеми, доводиться відкинути уявлення К. Маркса про *класову боротьбу*: такої боротьби немає, бо немає в людському суспільстві тих клас, які накинув йому Адам Сміт, який не розумів фізіократів.

Правда, тут потрібне уточнення: класової боротьби немає за *капіталізму*. З цього не виходить, що немає боротьби пригноблених проти гнобителів. Така боротьба існує, і вона справедлива. Однак за капіталізму ця боротьба має моральний, а не класовий характер. Тип В завжди боровся і продовжує боротися проти Г, але це *одна й та сама кляса*. Робітники борються проти капіталістів, однак одні й другі, за Ф. Кене, творять *безплідну* клясу — тобто єдиний промисловий комплекс. Господар фабрики не є держава. Фабрика може перейти в руки трудового колективу, але

не в руки держави. Тим часом, як сьогодні не лише комуністи, а й багато соціалістів намагаються перетворити важливіші галузі економіки на *державну* власність. Яка сумна омана! З гуманітарного погляду ці люди виглядають якнайкраще: захищають плюралізм, свободу слова і т. д. При цьому вони не усвідомлюють: тоталітаризм починається з переходу економіки в руки держави. Усі інші його властивості остаточно формуються і закріплюються з часом як *конечна політична надбудова*.

Головне полягає в тому, що не вільно *руйнувати капітал* — тобто не вільно переривати *вільний* обмін товарів, бож це є рух соняшної енергії, тотожний рухові крові в нашому організмі. Коли творяться тромби — організм гине, бо порушується енергетичний обмін.

За нашого часу боротьба майже всюди втратила класовий характер. Класовою вона була тоді, коли народ скидав *власників* землі — поміщиків і короля. *Власники*, за Кене, дійсно кляса — це й є *февдальна держава*. Саме цей тип держави переривав вільний рух вартости, творячи економічні тромби. Боротьба велася за *перемогу капіталізму* — тобто за вільний енергетичний обмін, який є потребою природи. Самозрозуміле, що мова йде про ринкову економіку.

Ми не ставимо своєю метою повчати людей, як їм належить перебудовувати політичне й економічне життя суспільства. Мова йде про те, яка форма економіки відповідає законам природи і яка вступає в непереборну суперечність з цими великими законами. Коли економіка потрапляє в руки держави, закони природи неминує порушуватися. Держава встановлює заробітну платню, визначає ціни і т. д. Саме з себе зрозуміле, що вільному рухові вартости у цьому випадку приходить кінець, перемагає волюнтаризм. Так, наприклад, лейбористи націоналізували вугільну промисловість Англії. Заробітну платню шахтарів установлює держава. І от виявилось: шахтарі заробляють менше, ніж конторські службовці. Якби англійський уряд домігся заборони страйків, шахтарі не змогли б усунути цю кричущу несправедливість. Однак до цього питання треба підходити не лише з боку моральних норм: у даному випадку руйнується економічний механізм, тобто капітал. Алеж лейбористи — не комуністи! Однак їх економічні помилки точно такі самі, які властиві комуністам. З другого боку, югославські комуністи ставлять в основу економіки громадський капітал. Ринок при цьому не руйнується. На жаль, у Югославії є інша вада: *однопартійність*.

І все ж ми бачимо: справа не в тому, як іменують себе ті чи інші партії (комуністами, соціалістами, лейбористами і т. д.), справа перш за все в тому, куди вони ведуть економіку: в руки держави чи в руки самого народу? Формула політекономії соціалі-

лізму, яка утотожнює державне з загальнонародним, — це, звичайно, демагогія.

Моє особисте переконання полягає в наступному: поки немає гарантій, що економіка *не потрапить* до рук держави, ніяких економічних перетворень починати не можна. Так, я переконаний, що *громадський* капітал (він же й комунізм) найбільше відповідає людській природі. І все ж, приватний капітал — це величезний крок уперед порівняно з тоталітарними формами економіки. Тоталітаризм — це пережиток феудалізму на промисловій основі. Але за промислової доби він незмірно небезпечніший, ніж за минулих віків.

Належить підкреслити: тільки капіталізм фізіократи вважали *природним* економічним ладом.

А. Сміт, якого до цього часу високо шанують в Англії, цього всього не розумів, хоч також відстоював капіталізм. Ось класи за А. Смітом: *робітники, капіталісти, землевласники*.

У цій класифікації ніякого організуючого первня ми знайти не можемо, бо класи А. Сміта *відірвані* від енергетичного обміну. Перш за все тут не передбачена класа, яка продукує *харчування*, тобто класа-генератор, яка постачає енергією суспільний організм. Коли нема генератора, звідки взятися енергетичному обмінові? *Хто, що і на що буде обмінювати?*..

Так воно й було в Англії за часів А. Сміта: грабували колонії, англійські робітники переробляли індійську сировину, а продукти їх праці привласнювала верхівка держави. Це ще *не був* капіталізм, бо він без вільного обміну не можливий. Це був усього лише імперіалістичний феудалізм, побудований не на вільному обміні товарів, а на зброї насильства, яку посиляли з метрополії в колоніальні країни.

Однаке в метрополії творилася *видимість капіталізму*: Б, В, Г мали гроші, купували колоніальний харч і промислові товари. Ось чому англійська політична економія виключає А — *початок усіх початків*. Цю дієву особу грабували десь за океаном, Сміт і Рікардо не потребували замислюватися про торбу з їжею.

Відносно вільний обмін існував тільки в метрополії. У далекого, невидимого А ніякої свободи не було: до нього застосовували насильство. Коротше кажучи, такий капіталізм нагадає демократію старогрецьких міст, де рабів взагалі не брали до уваги: вони були на становищі тварин. Навіть Пітагор, пристрасно проповідуючи комуністичні ідеали, жодним словом не згадає про долю рабів.*

Так появилася англійська політекономія, яка всі багатства

*Див. першу частину, розділ "Філософія, мораль і релігія".

нації виводила всього лише з *праці*. Яка сила живить *саму працю*, вона не бачила і не хотіла бачити: для неї це було "не істотне".

Не змінилася справа і за часів К. Маркса, про що свідчить його стаття "Британське панування в Індії" — одверта апологія колоніалізму. По суті тільки сьогодні Англія вступила на шлях капіталізму як такого.

Ось чому А. Сміт і Д. Рікардо виявилися не вченими, а всього лише *нарисовцями*, які намагалися з зовнішнього образу суспільного життя встановити якісь універсальні закономірності. Звідси помилкове уявлення про класи.

Правда, розглядаючи й описуючи годинник історії, Сміт і Рікардо не пропонували стріляти з гармат по людських фігурах, щоб таким чином поліпшити хід годинника. Вони проповідували загальну терпимість і гармонію суспільних відносин. Цими гуманними мотивами керуються також лейбористи, які, видно, до цього часу стоять на позиціях класичної англійської політекономії. Але тут появляється мораль: як існує *наукова помилка*, містифікатори знайдуться. Досить пригадати трагічний поворот ключа: К. Маркс капіталістів і землевласників об'єднує в одну класу — класу буржуазії.

У даній класифікації немає ні грана науки — є лише абсолютно *обивательський* підхід до явищ суспільного життя. Але саме тому, що він обивательський, йому дісталася перемога. Людство було підкорене *не наукою*, а спритною журналістикою, умінням К. Маркса і Ф. Енгельса писати, видавати, пропагувати.

Що ж ми дістаємо у результаті? Дві ворожі класи, які достоту *нічого не продукують*, одначе готові одна одну вхопити за горло заради взаємного знищення. Адже промислове виробництво — це виробництво *уявне*, виробництво *форми*, але не енергії, яка живить суспільний організм.

Тепер повернемося на берег ріки, звідки ми починали. Припустимо, селянин уже раніше, ніж супутники, захотів їсти. Пішов і поніс торбу з їжею. У тих, що сидять на березі, є лише ніж, але нема їжі. Що ж вони мають робити? Який хосен з того, що Б, В, Г, вириваючи один в одного ніж, почнуть по черзі пхати його в порожні шлунки? Побожний А відслужить за них панахиду і пожуриться, що ці люди були такі дурні.

Ось у кінцевому рахунку що мусить статися, як прикладати теорію Маркса на практиці. Так, власне, і виглядала наша громадянська війна з її військовим комунізмом. Тільки НЕП врятував народ від дальшого взаємознищення. Одначе НЕП — це вже не марксизм. У ньому Ленін виявив ту самостійність думки, забувати про яку ми не маємо права. Справа тут не в особі Леніна. Та й взагалі не в особах — народ, його доля вище тих, кого ми називаємо геніями. Тут ми розглядаємо економічні теорії як такі,

вияснюючи їх коріння і наслідки. Тому не можна не замислитися над питанням: пощо Ленінові знадобився НЕП? У самому цьому питанні вже є відповідь.

Що сталося тоді, коли ліквідовано НЕП, нам добре відоме. Наздогнавши селянина, що пішов з торбою, відібрали *всю їжу*. Щось з'їли, щось продали на сторону. Опинившись знову без хліба, почали нищити один одного. Так появився ГУЛаг...

Однак повернімося до Ф. Кене. Адже в кінцевому рахунку ленінський НЕП був не чим іншим, як поверненням до фізіократів на *соціалістичній основі*. І хоч Ленін, видно, не помітив, що Маркс також під кінець життя змушений був до них повернутися, однак він, Володимир Ілліч, не бувши закостенілим догматиком, знайшов таку розв'язку економічних проблем, яку підказало саме життя.

Розгляньмо *енергетичну* рівність клас, продиктовану наявністю двох видів констант: фізіологічної і соціальної. Та *рівність*, з приводу якої з такою злістю висловлюється К. Маркс, коли згадує про Бакуніна, називаючи його *нулем*: "Його програмою була поверхово насмикана звідусіль *суміш* — *рівність клас*... — стриманість від участі у політичному русі."*

Бакунін і Маркс, — точно так, як Ф. Кене й А. Сміт, — розмовляли різними мовами і тому не розуміли один одного. Бакунін, як і належить переконаному фізіократові, скептично ставився до політики: від неї багато крові, але мало хліба. Від Махна й до окупників республіканської Іспанії анархісти, яких ми зробили страховищем, повторювали те саме.

Фізична (а потім і *моральна*) рівність клас впливає з *Економічної таблиці* Ф. Кене, з якою, видно, Бакунін не був знайомий. Але *класовість* при цьому розуміється *по-іншому* — от у чому справа!..

Клас три — більше їх бути не може. Хоч ми нарахували чотири дійові особи, однак двоє з чотирьох (В, Г) нічого *матеріального* для обміну не мають — ні їжі, ні будь-яких виробів (сокир, цвяхів і т. д.). Вони удвох з погляду продукції становлять одну класу. Як ми її назвемо — це справа другорядна. Для нас важлива *сутність* явища, а не термінологія. Ми вже бачили, як небезпечно прив'язуватися до дефініцій — вони самі потім здаються джерелом вартості. Так, власне, й сталося у Маркса.

Один з цих двох (В) все таки дещо може запропонувати для обміну. Пісня, молитва, уміння читати й писати — це теж чогось вартє! Але другий (Г) диспонує тільки силою і жадобою влади. Це його єдиний "товар".

*Маркс. Енгельс. *Избранные произведения*, т. II, стор. 446.

Люди, в яких є для обміну їжа чи промислові вироби, розсваритися не можуть: вони *потрібні* один одному. Інакше стоїть справа з тими, хто може запропонувати суспільству лише владу чи Розум. Власне, влади не пропонують — її накидають силою. Їй здається, що вона сама для себе Розум...

Усе, що звідси виходить, ми залишимо для роздумів самому читачеві — йому є над чим замислитися.

Третя кляса — це *держжава*. Яка саме держава — залежить від того, що в ній перемагає: сила (Г) чи Розум (В).

Тепер уявімо собі, що ми маємо *три* хліби, які треба поділити на *чотири* особи. Саме *три*, а не *чотири* — це дуже важливе! Природне, що кожний з чотирьох бажає одержати для себе *цілий* хліб.

У державі, де існує вільний обмін товарами, цілі хліби дістаються двом трудівникам (А, Б). Це станеться цілком природно, без втручання ззовні — в наслідок простого обміну. Третій хліб у тому чи іншому вигляді поділять між собою носії Логосу (В) і носії влади (Г).

Усе це звичайно мислиться в русі — система пульсує, прагнучи до хаосу, однак *конечність вільного обміну* впорядковує її, бо *насильницьке* втручання в економіку заборонене законом. Влада для того й існує, щоб цей *природний* порядок не порушувався. Саме з себе зрозуміле, що це є капіталістична система, а не якась інша.

Покищо не будемо заглиблюватися в питання, що діється всередині кожної з трьох кляс: кожна кляса виступає у постаті єдиного *суб'єкта*, що продукує енергію (їжу), оречевлену форму (промислові товари) чи Знання, охоронюване Законом (Логос плюс влада).

Хлібороб один хліб з'їдає сам, другий передає суб'єктові, який продукує промислові товари.

Тепер запитаємо себе: за яким законом відбувається обмін між хліборобом і ковалем чи міським робітником? Закон досить простий: мені потрібно стільки хліба, скільки я можу з'їсти. Більше — не потрібно, менше — не можна.

Саме цим і визначається енергетична рівність кляс.

Те, що одержав селянин в обмін на хліб, *саме з себе нічого не варте*. Вартість зосереджена в хлібі. *Вартість хліба* — це його здібність насичувати, відновлювати сили. Робітник (коваль) і далі буде працювати, щоб мати хліб. Селянин також буде працювати, щоб мати хліб для прохарчування і для обміну на промислові вироби.

Однак вартість цих виробів завжди визначається вартістю хліба — його загальною кількістю. Багато хліба — гроші в ціні, товари дешеві. І навпаки.

Політекономія соціалізму, виходячи з учення К. Маркса, твердить: *земля нічого не коштує*. На цьому висновку побудовані всі закони нашої країни. А тим часом усе навпаки: *тільки земля має вартість*, бо вона являє собою її продуцента. Без продуктивних сил землі нічого не варта *форма*, якої набирають мертві мінерали під дією наших рук: залізо лишиться залізом і тоді, коли нас не буде на світі. Те, що ми його топили, гнули, ковали, нічого до нього не додало. Але коли ми хоча б на кілька кілокальорій збагатили землю, тоді можна сказати: *ми створили багатство!* І навпаки: коли заради промислової й воєнної могутності ми *виснажуємо землю* — ми пропащі люди.

Енергетична рівність клас за ринкової економіки диктується тим самим законом природи, який примушує рідину в двох сполучених посудинах стояти на одному рівні — *законом збереження*.

А що гроші є відбиткою енергетичних процесів, то силою адекватності явищ твориться загальний *рівень цін*. Його ніхто не накидає — він є закон самої природи. Отож, коли ціни намагається визначати держава, закони природи *неминуче порушуються*.

Що ж відбувається у третій класі? Відбувається боротьба за те, щоб одержати свою пайку хліба. Той, у кого влада, відпихає з-за столу того, що має Розум. Останній змушений іти туди, де його нагодують. Заради цього він вигадує хитромудрі удосконалення для промисловості і сільського господарства. Тут він одержує досить хліба й інших корисних речей.

Але що таке *інші* корисні речі? Колись з'їдений хліб, не більше того. Цінуються вони до того часу, поки продукується їжа.

Жоден багатій нічого не забирає з собою в могилу, крім власного тіла і труни. Однак він вкладає свої здібності в розвиток економіки і цим корисний суспільству. Йому, як дитині, дозволяють побавитися "багатством", яке фактично не є його багатством, бо він неспроможний ним скористатися. Усе, чим він володіє, по його смерті дістанеться іншим людям. Фактично він бере "напрокат". Справжнім багатством є тільки їжа, яку він з'їдає. Та ще, можливо, бензина, що згоряє в його авті. Але бензини й їжі він споживає не більше, ніж інші люди.

Ні, він — не феодал. Між ним і феодалом різниця полягає в тому, що феодал *руйнував* комунікації, якими рухається соняшна енергія, а він, капіталіст, сприяє їх розвитку.

Тоді як же ставитися до мільйонерів — має їх суспільство терпіти чи вони є *класовими* ворогами?

Класовими ворогами вони не є, бо немає класи мільйонерів. Це питання моралі, а не класової боротьби. Тут багато могла б зробити релігія.

Але коли існує *конечність* боротьби — а вона, видно, існує! —

то боротися належить так, щоб не пошкодити загальній справі. Це перш за все боротьба *середкласова*, бо бідні й багаті є в кожній з трьох клас. При цьому належить пам'ятати: борючися проти капіталістів, *не можна* боротися проти самого Капіталу!

Боротьба проти Капіталу — це спроба передати його в руки держави. При цьому Капітал негайно гине. Країна на промисловій основі повертається до феодалного способу виробництва. А може повернутися навіть до рабовласницького, як це мало місце за сталінських часів.

Уявімо собі, що Капітал зруйнований — перемогла Генеральна Рада, створена Марксом й Енгельсом. Але хіба зникає при цьому котрийнебудь з *чотирьох* типів, яких ми описали? Нічого подібного. Зникає всього лише *вільний обмін* — ціни встановлює сама держава, монополізуючи всі види торгівлі. Сільське господарство пригноблене, земля виснажується: бож вона нічого не коштує...

Назовні феодалів тепер немає. Одначе тисячі, десятки тисяч чиновників роблять те саме, що робили феодали, — не купують, а *відбирають силою*. З незчисленної кількості півголодних наглядачів й обліковців випліплюється тисячоликий феодал — Держава. Нікому від цього не легше, ніхто не виграє — усі ми опиняємося в якихось титанічних жорнах, які перемелюють наші душі й кості. Класових ворогів немає, кожний з цих чиновників вважає себе трудящим, а не експлуататором. Але експлуатація все ж існує: народ експлуатує сам себе. Починаєш запідозрювати, що цим процесом керують не люди, а якась містична сила, ім'я якій Тьма.

Але ось що лишається незаперечним: хоч і як експлуатувалися б люди, держава від цього не багатіє, а навпаки — прямує до зубожіння. Чому? Тому що експлуатація населення ніколи не збільшує кількості продукowanego хліба. Навпаки: його продукція неухильно знижується з-за втрати зацікавлення хліборобством і самою землею. Зменшується кількість худоби, земля дедалі менше одержує органічних добрив. А без органіки мінеральні добрива мертві. Весняні води й вітри виносять рештки плодючості в моря й океани. Держава прямує до неминучої загибелі. Ні грізна зброя, ні могутня промисловість їй уже не допоможуть — з-під ніг вислизає земля.

DIETOMPHIL CRAB TAP: HUNA

1) с меньшими показателями при низком уровне развития; 2) с высокими показателями при высоком уровне развития; 3) с высокими показателями при среднем уровне развития; 4) с высокими показателями при низком уровне развития; 5) с высокими показателями при среднем уровне развития; 6) с высокими показателями при высоком уровне развития; 7) с высокими показателями при среднем уровне развития; 8) с высокими показателями при низком уровне развития; 9) с высокими показателями при среднем уровне развития; 10) с высокими показателями при высоком уровне развития; 11) с высокими показателями при среднем уровне развития; 12) с высокими показателями при низком уровне развития.

ПРОИЗВОДИТЕЛЬНЫЕ РАСХОДЫ, относящиеся к земельным и т. д.	РАСХОДЫ ЗА СЧЕТ ПРИНУДИТЕЛЬНОГО, делаемые на расходы производительным и непроизводительным	НЕПРОИЗВОДИТЕЛЬНЫЕ РАСХОДЫ, относящиеся к промышленности и т. д.
ГОЛОВЫЕ ЗАТРАТЫ на получение дохода в 600 а составляют 600 л.	ГОЛОВЫЕ ДОХОД	ГОЛОВЫЕ ЗАТРАТЫ на промышленность, в частности на непроизводительные
600 л. производит	600 а.	
Производитель X		производитель Y
300 а. производит чистых 300 а. (голова)	300 а. производит чистых 300 а. (голова)	300 л. производит чистых 300 л. (голова)
150 а. производит чистых 150 а. (голова и т. д.)	150 а. производит чистых 150 а. (голова и т. д.)	150 л. производит чистых 150 л. (голова и т. д.)
75 а. производит чистых 75 а.	75 а. производит чистых 75 а.	75 л. производит чистых 75 л.
37 1/2 а. производит чистых 37 1/2 а.	37 1/2 а. производит чистых 37 1/2 а.	37 1/2 л. производит чистых 37 1/2 л.
18 1/4 а. производит чистых 18 1/4 а.	18 1/4 а. производит чистых 18 1/4 а.	18 1/4 л. производит чистых 18 1/4 л.
9 1/8 а. производит чистых 9 1/8 а.	9 1/8 а. производит чистых 9 1/8 а.	9 1/8 л. производит чистых 9 1/8 л.
4 13/16 а. производит чистых 4 13/16 а.	4 13/16 а. производит чистых 4 13/16 а.	4 13/16 л. производит чистых 4 13/16 л.
2 6 1/8 а. производит чистых 2 6 1/8 а.	2 6 1/8 а. производит чистых 2 6 1/8 а.	2 6 1/8 л. производит чистых 2 6 1/8 л.
1 3 1/4 а. производит чистых 1 3 1/4 а.	1 3 1/4 а. производит чистых 1 3 1/4 а.	1 3 1/4 л. производит чистых 1 3 1/4 л.
0 11 8/16 а. производит чистых 0 11 8/16 а.	0 11 8/16 а. производит чистых 0 11 8/16 а.	0 11 8/16 л. производит чистых 0 11 8/16 л.
0 5 10 а. производит чистых 0 5 10 а.	0 5 10 а. производит чистых 0 5 10 а.	0 5 10 л. производит чистых 0 5 10 л.
0 2 11 а. производит чистых 0 2 11 а.	0 2 11 а. производит чистых 0 2 11 а.	0 2 11 л. производит чистых 0 2 11 л.
0 1 5 а. производит чистых 0 1 5 а.	0 1 5 а. производит чистых 0 1 5 а.	0 1 5 л. производит чистых 0 1 5 л.

REPRODUCTION TOTAL 600° de revenu, de plus, les frais annuels de 600° et les intérêts de 200° annuels du Laboureur, de 300° que la terre rend. Ainsi la reproduction est de 1500° compris le revenu de 600° qui est la base du calcul abstraction faite de l'impôt présent et des avances qu'absorbe la reproduction annuelle de 1000° (Exposition à la page suivante)

Воспроизведено всего 600 диниров товара плюс 100 диниров в 600 диниров и проценты на первоначальную вложенную сумму, т.е. в 300 диниров, в результате чего составляет 1 000 диниров. Таким образом воспроизведено 1 000 диниров, т.е. чистый доход в 600 диниров, который составляет базу для уплаты вычетов уплаченного налога и затрат, необходимых для его ежегодного воспроизведения и т.д.

*Экономическая таблица Ф. Кенэ.
(Справка — в конце приложения)

ЕКОНОМІЧНА ТАБЛИЦЯ ФРАНСУА КЕНЕ

Розглядають підлягають 1) три види видатків. 2) їх джерело 3) їх витрати 4) їх розподіл; 5) їх продуктивність. 6) їх відпродукція. 7) їх стосунок одне до одного 8) їх стосунок до населення, 9) до хліборобства. 10) до промисловости. 11) до торгівлі 12) до загальної маси багатств нації

ПРОДУКТИВНІ ВИДА-
ТКИ, що стосуються
хліборобства і т.д.

ВИДАТКИ КОШТОМ ПРИБУТКУ, за вирахуванням податків, діляться на видатки продуктивні і непродуктивні

НЕПРОДУКТИВНІ ВИ-
ДАТКИ, що стосуються
промисловості і т. д.

РІЧНІ ВИТРАТИ для одержання прибутку в сумі 600 л. становлять 600 л.

РІЧНИЙ ПРИБУТОК

РІЧНІ ВИДАТКИ на промисловість, що є непродуктивні

600 л. продукують
Вироби с.-г.

600 л

Промислові вироби
і т. д.

Далі у схемі ще є такі назви:

половина скеровується сюди
відпродуковується чистих

Переклад підпису під таблицею:

Відпродуковано всього 600 ліврів прибутку плюс річні витрати в сумі 600 ліврів і відсотки на первісні вклади хліборобства в сумі 300 ліврів, які земля повертає. Таким чином відпродуковано 1500 ліврів, включаючи прибуток у сумі 600 ліврів, який становить базу розрахунку, за вирахуванням сплаченого податку і витрат, потрібних для його щорічного відпродукуції, і т. д.

3. СУТНІСТЬ «ЕКОНОМІЧНОЇ ТАБЛИЦІ»

Короткий опис «Таблиці»

Усі ці процеси годі вивчити і пояснити, доки ми не знайомі з *Економічною таблицею* Ф. Кене.

Щоб переконатися, до якої міри в нашій країні байдужі до справжнього економічного знання, пропонуємо читачеві відкрити БСЭ, т. 20, стор. 529-530, видання друге. Читач знайде на цих сторінках короткий опис *Економічної таблиці*, а також її фотографії — ті самі фотографії, які ми тут репродукуємо. Але от яка дивина: хоч би й скільки ви прикладали зусиль, щоб щось зрозуміти з енциклопедичних описів *Таблиці* — однак нічого не зрозумієте! Не зрозумієте тому, що на сторінках БСЭ описується те, чого взагалі немає в *Таблиці* — обіг якихось таємничих 5 мільярдів ліврів. Звідки вони появляються? Чому їх 5 мільярдів — не більше й не менше?..

Ви знову вдивляєтеся в *Таблицю*, але знаходите там зовсім інше — не 5 мільярдів, а всього лише... 1500 ліврів. Різниця ж яка! Ніби вам показали муху, а описують слона. Хоч і хто ви були б — лірик чи фізик — різниця між тим, що ви бачите, і тим, що описується, робить вас безсилим перед цією "науковою" таємницею. Запідозривши себе в повній бездарності, закриваєте БСЭ, щоб ніколи більше до цих сторінок не повертатися. На цьому й кінчається ваше знайомство з батьком фізичної економії — але далеко не політичної, як урочисто називає Ф. Кене творець *Капіталу*.

І все ж належить процитувати опис *Таблиці* з БСЭ, бо зрозумілішого опису за всі роки існування радянської влади в нашій країні не було видано. Спочатку те, що так-сяк можна зрозуміти:

Кене ділив суспільство на три класи: 1) продуктивна класа, в якій він помилково об'єднував фермерів-капіталістів і сільських найманих робітників; 2) "безплідна" класа, в яку він, крім експлуататорів — промисловців і купців, — включав також ремісників і найманих робітників у промисловості; 3) класа власників, до якої він зараховував землевласників і короля.

Звичайно, цього ви також у *Таблиці* не знайдете. У ній ви бачите тільки рух вартості, а не класи. Одначе це не мусить бентежити: ліва частина *Таблиці* (виробничі видатки) — це й є продуктивна класа; середня частина (річний дохід) — класа власників; права частина (непродуктивні видатки) — безплідна класа. Для Ф. Кене це саме з себе зрозуміле. До того ж відсутність клас у їх старих назвах робить *Таблицю* дійовим інструментом для кожної економічної формації.

Така класифікація ще раз свідчить про те, що класи, за Кене, — це економічні *процеси*, а не відповідні категорії людей, які об'єднуються за ценовими ознаками: багаті до багатих, бідні до бідних. Кене не належить поприкати тим, що він, мовляв, не співчував бідним: не про це мова в *Таблиці* і взагалі в його теорії! З таким самим успіхом можна закидати подібний гріх В. Гершелеві, який вивчав зірки.

Автори статті в БСЭ, критикуючи Ф. Кене, ідуть цілковито за Марксом. Він же, Маркс, бачив капітал як *процес*, а класи — як категорії людей, чітко відмінних одна від одної способом життя (буржуазія і пролетаріят).

Уже одного цього вистачає, щоб заплутати справу. У Ф. Кене сувора логіка: якщо капітал — процес, то й класа — процес, бо його класи — фізичні органи капіталу. Одначе Маркс, визнаючи капітал фізичним процесом (виробництво додаткової вартості), уводить морально-ценову класовість. Природне, що бідні городяни (пролетаріят) — це вже не процес, а живі люди. Те ж саме стосується й буржуазії. І тут руйнується економія як наука: у ній появляються різномірні, неспівставні поняття, які розривають єдиний логічний ланцюг. Процеси не беруть до рук зброї. Люди, підбурені демагогічною політекономією, хапаються за зброю — і тим самим руйнують природні економічні процеси. Потім, опинившись в кривавому хаосі, вони неспроможні зрозуміти, що, власне, з ними сталося: хотіли зробити краще, а вийшло гірше...

Саме в тому й міститься значення *Таблиці*, що вона дозволяє побачити невидиме. "Класу" за Марксом побачити легко, для цього не обов'язково бути видатним мислителем; процес — класа за Кене, побачити надзвичайно трудно — для цього треба піднятися над буденним життям, щоб людство в цілому постало перед твоїм зором як пульсуючий орган Всесвіту.

Просимо читача виписати вузлові процеси *Таблиці*, які одночасно є класами (продуктивна, безплідна, власники). Тепер докінчимо з неясностями стосовно суми піврів: скільки ж їх — 1500 чи 5 мільярдів?

Справа в наступному: для внутрішнього механізму *Таблиці* не має значення, які величини в ній діють. Важливе одне: цих величин п'ять і вони обов'язково *рівновеликі*. Маркс у *Kanmani* користу-

ється варіантом *Таблиці*, в якій беруть участь в обігу не 1500 піврів, а 5 мільярдів. Звичайно, це зручніше: перед нами рухаються рівновеликі одиниці, ніби на магнетному барабані лічильної машини. Варіант, який відтворює БСЭ, зформований по-інакшому: 1/5 річного продукту становить у ньому 300 піврів. Отже: $300 \times 5 = 1500$. Тільки й того! Маркс для розрахунку бере цілу країну, Ф. Кене проектує *Таблицю* на окреме господарство. Але й те й інше цілком законне. Якби автори статті пояснили це читачеві, тоді дещо в *Таблиці* Ф. Кене можна було б зрозуміти. Кажу "дещо" тому, що її властивості не вичерпуються обігом, а Маркс далі обігу не пішов. Однак наші академіки від політекономії до того перелякані, що взагалі не бажають будь-що говорити від себе. Та й відвикли вони від цього.

Природне, що в статті про Кене належало подати авторський варіант *Таблиці*, а не варіант Маркса. Але тому що автори статті описувати *Таблицю* бояться (або взагалі її не розуміють), то їм довелося механічно переписати з *Kanimalu* ті пояснення, які дає Маркс. При цьому вони навіть не потрудилися звести до відповідності грошові величини. Жениться Петро, а наречену до вітваря веде Федір.

З цього видно, на якому рівні перебуває в нас економічна наука.

Ось варіант К. Маркса, яким він користується в *Kanimali*:*

Продуктивна кляса	Кляса власників	Безплідна кляса
2 млрд	2 млрд	.1 млрд
1 млрд		
1 млрд		.1 млрд
1 млрд		1 млрд
Витрати на щорічні аванси — 2 млрд		
Разом 5 млрд		Разом 2 млрд

На безглуздості цього варіанту зупинимось далі. Тут покажемо те, що Маркс в загальних рисах відтворює правильно. Треба лише пам'ятати, що там, де в Ф. Кене виступають триста піврів, у Маркса ми бачимо 1 млрд.

Читаємо далі статтю в БСЭ:

До початку процесу обігу кляса фермерів сплачує клясі землевласників ренту в сумі 2 млрд піврів. Сам обіг складається з 5 актів: 1) кляса землевласників купує у кляси фермерів засоби харчування на 1 млрд піврів і 1/5 річного продукту виходить з обігу. 2) Кляса земле-

*Маркс, Энгельс, *Сочинения*, т. 26, ч. I, стор. 383.

власників на другий млрд ліврів одержаної ренти купує у "безплідної" класи промислові вироби. 3) Класа "безплідних" на одержаний за свої товари 1 млрд ліврів купує у класи фермерів продукти харчування. Таким чином до класи фермерів повертається другий млрд ліврів і $2/5$ продукту виходить з обігу. 4) Класа фермерів купує у "безплідної" класи на 1 млрд ліврів промислових виробів, що йдуть на відновлення інструментів і матеріалів, вартість яких увійшла у вартість випродукованого річного продукту. 5) Класа "безплідних" на цей 1 млрд ліврів купує сировину у класи фермерів. Таким чином обіг річного продукту забезпечує повернення використаних фондів сільського господарства і промисловості як передумову відновлення продукції.

Сумнів тут викликає *п'ятий акт*, бо в оригіналі *Таблиці* ми його не спостерігаємо. Маркс багаторазово повертається до даного питання, потім раптом вирішує: це — сировина, куплена безплідною класою у фермерів. Але чи так це? Нам здається, що К. Маркс у даному випадку помиляється.

Будемо все ж сподіватися, що з непорозуміннями покінчено: тепер читач може скористатися статтею в БСЭ, щоб зорієнтуватися в обігу.

Я змушений застерегтися: обіг — не головна тема нашого дослідження. Наша тема — продукція енергії прогресу. Через це зосередимо увагу на тому, що стосується продукції.

Повернімося до варіанту Ф. Кене, бо варіант К. Маркса спотворює *Таблицю*. На швидку руч перерахуємо її характерні особливості, які з першого погляду звертають на себе увагу.

1. *Таблиця* учить: хліборобство має властивість на кожний вкладений карбованець приносити карбованець прибутку. Кожен досвідчений хлібороб погодиться, що Ф. Кене в цьому ніяк не помиляється: бож воно, хліборобство, побудоване на природному прирості живої речовини. Ніде більше в *Таблиці* ми цього не спостерігаємо, бо в інших галузях економіки природного приросту немає. Саме тому продуцентом загального прибутку нації, держави і навіть людства в цілому є тільки хліборобство. Воно — кровотворний орган цивілізації. У *Таблиці* це виглядає так: 600 ліврів творять 600 ліврів. Тобто: вклавши в хліборобство 600 ліврів, ми на кінець року одержимо 1200 ліврів. Однаке половина цієї суми являє собою *постійний* капітал хліборобства. Вона належить не людям, а самій землі, тому відчуженню не підлягає. Якщо ми її відберемо, то тим самим знищимо хліборобство. Наступного року ми не лише не дістанемо прибутку — у нас нічого буде їсти, міста почнуть вимирати з голоду.

До постійного капіталу входить хліборобський реманент, їжа для хліборобів і свійських тварин. Купувати щось нове на ці гроші хлібороби не можуть. Коротше кажучи, ця сума здібна підтри-

мувати існування сільського господарства, однак енергія прогресу при цьому не продукується. Земля також поступово приходить у занепад: у хлібороба немає засобів, щоб купувати мінеральні угноєння, зупинити ерозію ґрунту і т. д.

2. Там, де ми бачимо в *Таблиці* річний прибуток, знаходиться держава з її бюрократією, армією, поліцією. За всією видимістю, це тоталітарна держава, бо весь прибуток від землі потрапляє до її диспозиції. Сучасна капіталістична держава диспонує тільки частиною прибутку. Рядок "за відрахуванням податків" покищо пропустимо, він вимагає окремої розмови. Саме з себе зрозуміле, що банки, міністерства і військові штаби нічого не продукують. Але держава видає грошові знаки. Це й є її єдина "продукція". Саме звідси гроші різними частинами надходять до хліборобства і промисловости. В обмін чиновники одержують продукти сільського господарства і промислові вироби, армія забезпечується зброєю.

3. Промисловість, звичайно, щось продукує, але чи продукує вона вартість? Ні, вартість продукується тільки в хліборобстві, хоч грошові знаки видає держава. Про це ми говорили достатньо, у повтореннях немає потреби. До того ж сама *Таблиця* найкраще показує, де міститься справжній генератор вартости.

Між промисловістю і хліборобством існує обмін товарами, який також добре видно з *Таблиці*, і він особливих пояснень не потребує.

Либонь, сказано достатньо, щоб зрозуміти зовнішні властивості *Таблиці*. Однак, на наш погляд, вона характеризується глибинними властивостями, які вводять нашу думку в субстанційну природу самого Світотвору.

Повернімося до попереднього розділу, де ми поділили людські типи за родом їх діяльності на А, Б, В, Г. Ми не без наміру зробили це раніше, заки заходитися коло опису *Таблиці*. У читача був час подумати, чи все нами враховане. Тепер поговоримо про інше. Чи випадково Природа закладає в генетичний код саме ті особливості людських характерів, які творять класи в *Таблиці* Ф. Кене? А ми ж знаємо: одні люди народжуються з потребою віддати всі свої сили хліборобству, інших тягне до молотка і ковадла, треті з дитинства мріють про військовий мундир чи високу державну посаду, четверті обирають для себе мистецтво або науку. Хай нас не дивує назва клас у *Таблиці* Ф. Кене — справа не в назвах, а в економічних процесах і духових сутностях самої людини. Усюди існує хліборобство, держава, промисловість. Усюди наука й мистецтво або перебуває в повній залежності від держави, або стоїть під її опікою. Держава може бути грубим деспотом чи розумним меценатом, однак поети, мистці, вчені завжди перебувають в її сфері. У самостійну класу

вони ніколи виділитися не могли.

Той, хто серйозно над цим замислиться, знайде в *Таблиці* Ф. Кене такий закон Природи, який підводить нас до Творця. Кене цього не приховує, навпаки, підкреслює, що його *Таблиця* є закон самого Творця. Природне, що БСЭ обвинувачує за це Кене в ідеалізмі і фідейзмі.

Поставмо наступне питання: чому клас *три*? Невже це проста випадковість? Ні, випадковістю це бути не може: класи, як їх розуміє Кене, завжди існували і ледве чи коли перестануть існувати. Коли припустити, що з часом відімре держава, то однаково її функції буде виконувати якийсь орган — наприклад, ООН. Або Світова Академія Наук.

На поставлене питання можна відповісти так: тому їх три, що класи є земною відбиткою Святої Трійці. Дещо несподівано, чи не так? Фізиків це пояснення, звичайно, не може задоволити. Тоді належить відповісти мовою науки: тому, що простір *тривимірний*. А по суті — за винятком самої термінології — це одна й та сама відповідь. Перипатетики, звідки бере свій початок християнство, троїстість природи (тріяду) пояснювали троїстістю простору. Так само до цього питання ставиться й сучасна наука. Звідси висновок: вистачає одухотворити Всесвіт, тобто побачити його в ролі Суб'єкта, і тоді Свята Трійця перетвориться на об'єктивну реальність. При цьому, звичайно, мається на увазі не іконописне зображення Трійці.

Жити — значить постійно боротися з гравітацією. Сучасна наука твердить, що гравітація — властивість самого простору. Щоб ходити по землі, пересувати вантажі і т. д., треба мати енергію. Енергію ми одержуємо від Сонця у хлібних злаках. Отже, класа хліборобів — конечність самої Природи. Вона споконвіку стоїть в основі земної цивілізації.

Але ми хочемо не лише ходити — ми прагнемо подолувати простір якнайшвидше. Без техніки це не можливе. Отже, промисловість — також конечна потреба Природи.

Якби в нас були тільки потяги й автомобілі, ми не опанували б третього виміру простору — висоти. А вже, звичайно, ніколи не вийшли б у Космос. Тому Природі потрібні не лише хлібороби і промислові робітники — їй потрібні Жюль Верн, Цюлковський, Корольов. Жюль Верн зобов'язаний написати роман *З гармати на місяць*, щоб навчити людину мріяти. Цюлковський мусить довести, що ця мрія — не казка, а реальна можливість. Корольов побудує ракету і підійме в Космос Гагаріна...

Але ось питання: чи є конечною потребою Природи Сталін, який закинув Корольова в тюремну шарашку, де геніальний конструктор мусів від імени земного людства опановувати третій вимір Всесвіту — космічну висоту? Відоме, що видатних конструк-

торів Сталін тримав у тюрмі, створивши там для них конструкторські бюро під особистим наглядом Берії.

Держава — це В плюс Г.

Тип В — Корольов.

Тип Г — Сталін.

Один з них — носій Логосу, другий — потворне втілення влади. Між тим Природа виділила для них один спільний мільярд. Або, простіше кажучи, один хліб — другого їм не дано. Той факт, що за державою в *Таблиці* числиться ніби дві частини річного продукту — адміністративна умовність. У продуктах сільського господарства споживається одна частина, друга у вигляді грошей мандрує до промисловости.

Легко уявити, скільки Корольову було залишено від сталінського хліба — усього лише тюремну баланду. Тут насправді Святий Дух вимушений пробиватися з-під сатанинського гніту.

Клас — три, мільярдів — п'ять. П'ять біблійних хлібів...

Правда це чи пуста вигадка Ф. Кене? Закон Природи чи умовна схема? Від відповіді на це питання залежить наше ставлення до того "твору" К. Маркса, який він іменує *Економічною таблицею* Ф. Кене. Насправді варіант Маркса дуже далекий від авторського оригіналу. Тільки те в ньому правильне, що одиниць (хлібів) за хліборобством нараховується п'ять, і всі вони рівновеликі.

Але чому ж ми в оригіналі *Таблиці* знаходимо не п'ять, а всього лише чотири хліби?

Ось вони:

а) 600 ліврів — постійний капітал хліборобства.

б) 600 ліврів — дохід від землі, який фермери змушені сплатити власникам у вигляді ренти.

Таким чином $300 \times 4 = 1200$. Та ще якісь неясні 300 ліврів, які Ф. Кене називає "відсотками на первісні вклади хлібороба". Земля повертає їх разом з доходом, але ми чомусь їх ніде не бачимо. На них ніхто нічого не купує, вони в обігу не беруть участі.

Можна припустити, що вони знаходять собі місце в рядку: "Відпродуковують чистих". Але за змістом самої *Таблиці* таке припущення ледве чи буде правильне: гроші здобуті фермерами за продукти цього року принесуть дохід тільки в наступному господарському році — після збирання нового врожаю. У скрині гроші не ростуть — це відоме. Тому рядок "відпродуковують чистих" становить ніби рефрен на тему: один карбованець, вкладений у землю, приносить карбованець прибутку. Адже по суті мусить бути так: не один карбованець прибутку, а півтора карбованця. Тоді треба було б указати: 600 ліврів творять 900 ліврів прибутку. І тільки в цьому випадку спільний баянс *Таблиці* зійшовся б. Правда, повернення первісних вкладів — не *прибуток*,

це також треба мати на увазі.

Таблиця Ф. Кене побудована так, що кожен її рядок (від великого до малого і навпаки) повторює загальну закономірність — закономірність *приросту*. Особливо це вражає тоді, коли ми рухаємося від найнижчого рядка до верхнього, де показаний річний прибуток — 600 ліврів. Заради того, щоб окрема клітка повторювала загальну закономірність, й існують рядки: "відпродукують чистих". При цьому треба мати на увазі: *на наступний рік*. Отже, в цих рядках ми не знаходимо того, що шукаємо.

Маркс дуже довго працював над п'ятою одиницею, намагаючися вияснити, куди ж вона потрапляє. Потім, після тривалих пошуків, які проходять через багато сторінок *Kapitalu*, він вирішив: безплідна кляса купує на цей мільярд сировину у фермерів. Таким чином розшукувана величина, на його думку, потрапляє в промисловість.

Ставши на цьому рішенні, він сміливо вносить поправку в *Таблицю Ф. Кене*: невірно, мовляв, що за промисловістю не числиться жодної продуктивної одиниці — їх дві.

Він чомусь нарахував 7 продуктивних одиниць у *Таблиці* (див. його схему), а *Ф. Кене* твердить, що їх тільки 5. Чия ж правда? Невже автор *Економічної таблиці* не навчився рахувати до 7? Важко в це повірити — тут криється щось інше.

А криється от що: Маркс підносить до абсолюту грошові знаки, а *Ф. Кене* простежує фізіологію суспільства. Звичайно, промислові робітники не одержали від власників хліба — вони одержали тільки гроші. Хліб на ці гроші вони куплять у фермерів. Правий бік *Таблиці* починається сумою 300 ліврів, одержаною від власників, до яких належить і король. Держава відкриває рух вартости — у цьому її головний обов'язок.

Далі ця сума в процесі обміну з хліборобством дробиться на 150 ліврів, 75 ліврів і т. д. — аж до 1 лівра і 5 су.* Одначе треба пам'ятати: це *все ті самі* 300 ліврів, одержані від держави. Це *загальний бюджет* промисловости. Коли взяти й скласти весь правий стовпець — дістанемо 600 ліврів. Але так робити не можна! На жаль, саме так повівся Маркс.

Коротше кажучи, промисловість від хліборобства одержує одну частину річного продукту, а не дві, як думає Маркс. Протягом року ця частина зуживається повнотою: бож це хліб, молоко, м'ясо. Сюди входить і сировина, яку Маркс виділяє в

*600 ліврів, які держава спрямувала рівними частинами у хліборобство і промисловість, протягом року лишаються тією самою сумою (по 300 ліврів), бо ні обмін товарами, ні праця в промисловості загального прибутку держави не збільшують. Це легко простежити: з 300 ліврів безплідна кляса скеровує 150 ліврів у хліборобство, купуючи їжу й

самостійну одиницю, наприклад, шкіра і вовна. Тобто все те, що продукує земля.

Отже, промисловість постійного капіталу *не має* — от у чому справа! Верстати й приміщення — це взагалі не капітал. Або принаймні *відносний* капітал, але не абсолютний. З сказаного раніше це мусить бути ясне. Капітал є те, що продукує додаткову вартість. А що її здібне продукувати тільки хліборобство, то *весь* капітал зосереджений у лівій частині *Таблиці*. З'їдений хліб — це не капітал. Перероблена вовна ніякого приросту не дає. Вона може дати комусь приріст грошей, але й самі гроші — не капітал. Отже, за промисловістю ніяких продуктивних одиниць не числиться. Правда Ф. Кене, а не Марксова. Маркс купив сировину у фермерів на гроші, яких у безплідної кляси ніколи не було.

У такому випадку куди ж зникає п'ята одиниця? Чому Ф. Кене про неї згадує, а в самій *Таблиці* ми її не бачимо?..

Просимо читача запам'ятати наступне: книжка ця пишеться заради того, щоб відшукати цю таємничу одиницю, бо саме вона й є *енергією прогресу*.

Ми вже говорили: 600 ліврів (дві одиниці) — це постійний капітал хліборобства, його відібрати неможливо. Але те, що Ф. Кене називає відсотками на *первісні* вклади хлібороба, відібрати можна. Земля їх повертає, але звідси ще не виходить, що вони дістаються хліборобові, а не комусь іншому.

Що таке первісні вклади хлібороба? Ці вклади могли здійснювати діди або навіть прадіди наших прадідів. Вони намагалися поліпшити структуру ґрунту і робили це мірою можливості. Нарешті, ці вклади можна приписати самій Природі, коли мова про нові землі. У нащадків можливість поліпшити відбирається разом з відсотками на первісні вклади. Земля при цьому виснажується, держава існує коштом предків, а також коштом нащадків, яких вона позбавляє найпотрібнішого — шматка хліба.

Так завжди поводитися февдальна держава, яку описує Ф. Кене в своїй *Таблиці*. Саме тому вона була зруйнована буржуазною революцією, чому немало сприяв своїм ученням Ф. Кене,

сировину. Але рівно стільки ж повертається від хліборобів, що набувають промислові товари. Отже, кожна з цих кляс лишається *при своїх*.

Доречно поставити наступне питання: чому навіть ті, хто не визнає фізіократів, *щорічно* складають новий бюджет? Якби прибуток визначався не хліборобством, а промисловістю, щорічний бюджет був би не обов'язковий. Тут ясно видний той факт, що абсолютний дохід ми одержуємо тільки від нового врожаю. Не слід забувати також про те, що базою розрахунків у міжнародній торгівлі є *міжнародний* урожай. *Таблиця* Ф. Кене описує глибокі закономірності. При цьому скоріше закономірності *продукції*, ніж обігу.

хоч за політичними переконаннями він залишався монархістом.

Кене не міг не бачити, що відсотки на первісні вклади відходять від хліборобства. Однак його бажання (і його вчення) полягало в тому, що в хліборобстві мусить лишатися $3/5$ річного продукту, а не $2/5$. Він заявляв про це ясно, з великою письменницькою майстерністю. Але коли й хто з владущих прислухався до голосу Розуму?..

У *Таблиці* ми не бачимо, як і де входить до обігу п'ята одиниця. Маркс "відкриває" те, чого немає. Робить це він не без наміру, про що поговоримо далі. Що стосується батька фізичної економії, то він ніби залишає вільні клітини, які можна виповнити і так, і так. Коли в хліборобстві залишається не лише постійний капітал ($2/5$ річного продукту), але також відсотки на первісні вклади ($1/5$) — держава багатіє, народ живе в достатку, у всіх сферах суспільного життя спостерігається прогрес. Чому? Тому що *існує капітал* — тільки в цьому випадку він і появляється. І ні в якому іншому. Ось з якої причини в першій частині я твердив, що ніяка інша економічна формація, крім капіталістичної, *абсолютного* додаткового продукту продукувати не може. За допомогою витискання енергії з людських м'язів можна деякий час продукувати *відносний* додатковий продукт — будувати канали, видобувати золото, випускати трактори. Однак плодючість землі таким способом збільшити не можна — навпаки, земля все більше виснажується, загрожуючи народів загальним голодом. Він же, абсолютний додатковий продукт, — тільки продукт сільського господарства! Прогресивна економічна формація чи регресивна — це ясне з того, скільки вона продукує хліба. Природа *сама* підводить підсумок нашій господарській діяльності. Вона — вищий суддя, нам лишається лише вислухати її вирок. Ніякі ідеологічні спекуляції у цій справі не допоможуть. Сказано: легше верблюдаві пролізти крізь вушко голки, ніж грішникові потрапити в царство небесне. І це — правда...

Саме тому, що в *Таблиці* лишаються не виповнені клітини, ми не знаходимо в ній $1/5$ річного продукту — ця величина випадає з обігу. Видно, для самого Ф. Кене не було цілком ясно, куди її належить призначити. У прибуток визначити не можна: цим було б узаконене пограбування землі державою.

Ми можемо припустити наступне: $1/5$ річного продукту лишається в хліборобстві в натуральному вигляді. Конечний запас зерна на випадок неврожаю. Такі запаси дійсно існували. Однак вони не збільшувалися, а тільки оновлялися. І все ж непреложним лишається головне: ця одиниця *мусить* лишатися в хліборобстві! Видно, її коштом збільшується поголів'я худоби, а разом з ним зростає кількість органічних добрив.

Коротше кажучи, селяни самі дадуть раду, що робити з

лишками продовольства. Одначе ми зобов'язані ясно уявляти, що лишки повинні діставатися хліборобові, а не комусь іншому. Тільки в цьому випадку можливий прогрес!..

На завершення кілька слів про волюнтаристичні тенденції Ф. Кене. Ніхто з нас не безгрішний. Одначе буває гріх і гріх. Волюнтаризм Ф. Кене міститься в словах "за вирахуванням податків". Справа в тому, що Ф. Кене пропонував збирати податки тільки з власників землі — тобто з поміщиків і короля. Сенс у цьому був немалий: коли прибуток від землі спочатку потрапляє до них, а потім уже розпливається по всьому суспільству, то тут таки, на місці, і належить проробляти всі податкові операції. Одначе разом з теоретичним сенсом було в цьому проекті немало наївної простодушності. Що фактично мусить статися? Ось що: поміщики й король збільшили б орендну платню — та й тільки. Таким чином у хліборобстві, як і раніше, лишався б постійний капітал, а 1/5, якої ми шукаємо, забиралася б у вигляді податків на прибуток від землі. Тому даний проект ніколи не був здійснений. До цієї поради Ф. Кене, висловленої в *Таблиці*, належить поставитися критично.

Ніяка тоталітарна держава не лишає хліборобові більше, ніж вимагає цього постійний капітал. Отже, ніяка тоталітарна держава не здібна продукувати *абсолютний* додатковий продукт й *абсолютну* додаткову вартість — *енергію прогресу*. Вона з усією неминучістю лишається регресивною. Усвідомлюють це владущі чи не усвідомлюють — результат один: загибель держави, голод, ріки крові. Але все ж коли правителі це усвідомлюють, можливий безкровний вихід — як це, наприклад, мало місце в 1861 році, коли царська Росія, скасувавши кріпацтво, стала на шлях капіталістичного розвитку.

Для природи байдуже, хто відбирає від продуцента лишки продовольства — малочисельні феодалы чи багаточисельна бюрократія, яка в загальній масі живе не ліпше від робітників і хліборобів. Кінцевий результат той самий: *п'ята* одиниця, яка повинна лишатися в хліборобстві, потрапляє туди, де новою енергією вона збагачуватися не може.

Уявім собі наступне. В автомашині є акумулятор і є генератор. Це відоме кожному. Як непомітно для нас відключається генератор, можна їхати на самому акумуляторі. Але прийде час, коли ми витратимо всю нагромаджену в акумуляторі енергію — і тоді машина зупиниться.

Це навіть не порівняння, а той самий процес: ґрунт — соняшний акумулятор, держава — водій, хліборобство — генератор енергії. Коли держава з року на рік відбирає від хлібороба лишки продовольства, то тим самим вона *відключає генератор* — усі ми їдемо на акумуляторі, який не доладовується. З цього

прикладу мусить бути ясне, що нас чекає попереду. Але куди ми вийдемо з нашої машини, коли не лишиться землі під ногами? Хто нас забезпечить новою землею?..

Так, за свідченням Ф. Кене, загинула Римська імперія. Так гинули всі попередні цивілізації. Ось чому постає думка, що ці великі закони природи були відомі стародавнім філософам і знайшли свій вияв у релігійній символіці (наприклад, п'ять хлібів Ісуса Христа).

Сьогодні в нашій країні можна говорити про те, що ми наближаємося до економічної рівності: за деякими винятками, міський чиновник у нас навіть менше забезпечений, ніж робітник чи колгоспний механізатор. Виняток становлять люди, що посідають високі державні чи партійні посади. Але в загальному навіть їх заробіток не перевищує заробітку американського інженера чи будівельного робітника. Що стосується заробітку американського лікаря, то його не досягають навіть члени Політбюра. Як урахувати малочисельність цієї верхньої категорії, то дійсно можна говорити про досягнення якогось суспільного ідеалу. Але який оманний цей ідеал! Людина, яка не орієнтується в економічних законах, бачить лише зовнішню сторону дійсності. Через це багато радянських людей задоволені своїм становищем. І все ж у народі шумує глухе невдоволення: щось не так! Справді: до яких пір у нашій країні буде проблемою хліб, молоко, м'ясо? Бож ніде в розвинених країнах це вже з давніх-давен не проблема! Коротше кажучи, ми почали помічати, що мотор працює з перебоями — в акумуляторі лишилося мало енергії...

Західні критики помиляються, коли роблять наголос на клясовій нерівності в нашій країні: заперечуючи марксизм, вони по суті приймають ті критерії оцінок, які становлять сутність цього вчення. Критерії ці можна без вагання назвати *міщанськими*, тобто буржуазними у повному значенні цього слова.

На жаль, діагноза нашої хвороби багато гірша: клясової нерівності в нас немає, зате рівність досягається такою ціною, що весь народ *разом* рухається до катастрофи.

За феодалізму було ясно, кого скидати. Наш соціалізм, що виріс з надр феодалізму, подібної ясності не має: феодал розщепився на тисячі дрібних чиновників. По суті кожний третій у нас — чиновник. Кого ж скидати — самих себе? Лишається один вихід: взявши до керівництва *закони природи*, організовано перебудувати економічне життя суспільства. "Капіталізм, який буває за комунізму" — ось що має стати метою перебудови.

Сьогодні наші керівники нібито почали розуміти фізіократів: у сільське господарство з поспіхом перекидаються величезні суми державних грошей. Алеж це всього лише гроші, а не лишки продовольства — тобто не енергія! Грошей ніхто не їсть — ні люди, ні

корови, ні коні. Сільський мешканець (коли таке бувало?) змушений їхати до міста, щоб купити там кілька буханців хліба, випеченого з американської пшениці. А пшениця ця купується за золото, нафту, газ — тобто ми проїдаємо те, що належить не нам, а нашим нащадкам. Проїдаємо майбутнє. Невже й до цього можна звикнути?!..

Ні, все це покищо дуже далеке від справжнього розуміння законів природи. Наша економіка тільки тоді повернеться в їх первісне річище, коли держава взагалі відмовиться від обов'язку годувати народ: хай народ *сам себе* годує. Не треба за нього турбуватися — він зуміє сам потурбуватися за себе. Як він це буде робити — йому відоме краще, ніж державі. У держави повинна бути інша турбота: стежити за тим, щоб ніхто не утискував хліборобів. Вони повинні вільно диспонувати лишками продовольства. Заради цього й існує держава. Але ніяк не заради того, щоб перебирати на себе обов'язки годувальника.

На жаль, наша держава до цього часу робить те, що вона робила за часів військового комунізму. НЕП відкинено як щось тимчасове, перехідне. І в цьому наша корінна економічна помилка!..

У нас є міцна керівна сила — Комуністична партія. Вона не раз доводила, що здібна повести народ на великі подвиги. Так, наприклад, було за часів війни. Але лихо в тому, що норми воєнного часу, коли дискусії дійсно були не до речі, закріпилися в партійному житті на довгі часи. Коли так буде тривати, тоді нас може врятувати тільки чудо. Або взагалі ніщо не врятує.

Але все ж хочеться вірити, що ніхто з нас не є ворогом власних дітей та внуків. Саме тому є надія, що Розум переможе. Акумулятор ще не до кінця вичерпаний. Нам треба зупинитися й подумати, що робити далі. Одне в цьому випадку не підходить приказка: краще *пізно*, ніж ніколи. Коли буде занадто пізно — ми підемо на брухт!..

Наш народ звик жити за формулою, яку висміяв В. Маяковський: "Нам думати нема чого — хай думають вожді". Але земля в нас одна — і для вождів, і для рядових громадян. До того ж діти вождів не обов'язково будуть вождями, навіть навпаки: деякі з них сьогодні стали широко відомими дисидентами. Ось чому заборона думки, заборона вільного слова — це найтяжчий злочин перед землею, перед людьми, перед сучасним і майбутнім земного людства.

Підробка на підробці

У *Kapitali* Маркса ми знаходимо *Таблицю*, спотворену до невпізнання. Трудно зрозуміти, за яким правом К. Маркс творить свій власний варіант *Таблиці*, навіть натяком не згадуючи про це.

Мушу признатися: я спочатку поставився з повним довір'ям до варіанту К. Маркса, припускаючи, що він нічим не відрізняється від оригіналу. Тільки з допомогою А. Д. Сахарова й В. Ф. Турчина утямив, що з цим варіантом щось не в порядку. Ми багато часу витратили на пошуки в ньому фізичного сенсу, але його так і не вдалося віднайти. У мене на той час було власне "відкриття". Я бачив помилки *Таблиці*, але приписував їх самому Ф. Кене. І лише тоді, коли порівняв варіант К. Маркса з оригіналом, мені стало ясне, що справа тут не в Кене. Що стосується мого "відкриття", то його негайно довелося поховати. Образливо було, але що вдієш? Воно відіграло лише ту роль, що допомогло мені глибше зрозуміти закономірності *Таблиці*.

Уявím собі наступне: знайшовся "теоретик", який зважився записати формулу Айнштейна для енергії так: $E = cm$. На підставі цього запису він оголошує Айнштейна геніальним — найгеніальнішим з людей. Віддавши авторові теорії відносності належне, наш "теоретик" потім "викриває" його помилки, щоб підтвердити свою власну теорію, яка прямо протилежна айнштайнівській.

Чи мисленне це в фізиці? Кожен відповість: навіть уявити не можливо. З подібним "теоретиком" ніхто не схотів би розмовляти.

Але в політичній економії це чомусь можливе: саме так поводитьс'я К. Маркс з *Економічною таблицею* Ф. Кене. І з ним не тільки розмовляли за життя, але й до цього часу звертаються до нього, як до Бога.

Що впадає в око з першого погляду? Те, що в варіанті Маркса взагалі немає *капіталу*, тобто немає продукції чистого продукту. Усе в цій схемі обертається по колу: продукція, обіг, відпродукція. Але відпродуковується не більше, ніж споживається. Отже, мова йде не про продукцію в тому розумінні, як розуміли її фізіократи, а про продукцію в розумінні К. Маркса: нічого до людської праці природа не додає — праця продукує працю і тільки. Грунт, Сонце ніякої додаткової енергії продукувати не можуть: що є в наших м'язах, те й наше. Висновок: *рента* — це перетворена на продукти хліборобства праця, яка потім перетворюється на гроші. Звідси бере початок публіцистична пристрасть, яка так грізно гримить у *Маніфесті*.

І знову доводиться запитувати себе: невже це лише помилка? Та ні, не може бути! Маркс же визнає природний приріст живої речовини. Як визнається приріст, як можна не визнавати, що земля

— не машина? Машина, переробивши 10 кг металу, повертає стільки ж кілограмів виробів, за вирахуванням відходів. Але в хліборобстві все по-іншому: одне зерно пшениці здібне повернути 30 зерен. З цього виходить: перепускаючи багатства нації (а вони завжди — тільки енергія!) через хліборобство, ми дістаємо *приріст* національних багатств. Не замкнене коло, а *прогрес*!

Вистачає побіжно глянути на *Таблицю* в її авторському варіанті — і ми не озброєним оком побачимо, що вона відрізняється від мертвої схеми К. Маркса: вона показує процес *приросту* багатств, який відбувається в хліборобстві.

Таблиця Ф. Кене справжнє Дерево Життя, що шумує живим віттям під живим сонцем. Схема К. Маркса — те ж саме Дерево, але його зростання штучно припинене. На нього ніби впала величезна кам'яна брила, зігнувши його стовбур. Тепер його гілля росте *вниз* — воно скоро мусить сполучитися з корінням. Якби це було можливе, соки продовжували б рухатися в замкненому колі, і тоді ми дістали б вічний двигун. Але вічним двигуном є тільки сам Всесвіт — і ніщо окремо взяте в ньому. Отже, Дерево Життя, зображене К. Марксом, приречене на загибель. Воно нізвідки не одержує притоку енергії, по суті воно відрізане від Сонця, від Всесвіту...

Повернімося до оригіналу. Простежуючи рух вартості *знизу вгору*, ми бачимо, як з 1 су твориться 2 су і т. д., аж до тих 600 літрів, які творять річний прибуток.

Ось ми кинули зерно в землю. Воно може зійти або загинути — залежно від умов. Тому кинене в землю зерно не має вартості — це наші *витрати*.

Коли зерно зійшло, воно відразу ж починає продукувати вартість. Спочатку вона дуже мала, як і сама прорість. Згодуювавши ранню прорість худобою, ми, звичайно, щось там одержимо — молоко, м'ясо, вовну, шкіру.* Одначе в цьому випадку вартість буде виражена не в ліврах, а тільки в су. Природно, що ми не виправдаємо витрат. Бо коли ми дочекаємося повної зрілості злаків — дістанемо річний прибуток. Земля не тільки виправдає витрати, але й принесе нам *нову* вартість — *додаткову*. Або *чистий* продукт, як говорить Ф. Кене.

Як усе це просте й ясне. І головне: вистачає виїхати за місто, щоб дістати підтвердження теорії Ф. Кене в неозорих масштабах. Здавалося б, немає ніякої можливості її перекрутити.

*Коли Маркс говорить, що безплідна кляса купує сировину у фермерів, — це правда. Одначе неправда, що вартість сировини виходить за межі тих 300 літрів, які безплідна кляса одержить від власників. У ці 300 літрів входять усі продукти землі. Кене це окремо зауважує написом над лівою частиною *Таблиці*: "Продукти сільського господарства".

Тепер повернімося до варіанту К. Маркса. Чи бачимо ми тут процес *приросту*? Про нього немає й згадки.

Маркс уяснив тільки *рівність величин*, які беруть участь у *Таблиці*: те, що в Кене становить 300 піврів, у К. Маркса становить 1 мільярд. Цю *надзвичайно важливу* якість *Таблиці* він схопив правильно, хоч і не ставить перед собою питання: *чому це так?*..

Я не вважаю, що моя відповідь на це питання є повною — я просто вірю, що земне людство, передаючи цей закон з одного століття в друге, помилятися не могло. Формула ця перевірена на трагічному досвіді наших предків, які перетворили плідність землі на пустелі. Предки вірили, що вони продовжують власне життя в нащадках — і тому зробили все можливе, щоб передати нам грізне попередження: обережно — смертельно!..

Містика Числа — насправді не містика, а закон природи. У всіх вимірах простору (а їх три) ми витрачаємо стільки енергії, скільки споживаємо. Не більше й не менше від цього. Простір сам породжує рівність величин, які ми спостерігаємо в *Таблиці*. Безплідна кляса *не може* випродукувати більше вартості, ніж одержує від фермерів — і в цьому вся справа.

Коротше кажучи, це є велика кібернетика самого Світотвору, яку Ф. Кене називає *природним порядком*. Земна куля виступає в ролі магнетного барабана, а ми, люди, — тільки елементарні частинки, які мають суворо визначені канали руху. Історична доля народів вирішується за принципом: або — або...

Марксові здається не потрібним і беззмістовним простежувати процес *приросту*. Зрештою, не здається: завдання саме в тому й полягає, щоб *прибрати* приріст. Він сам пояснив, для чого це потрібне: "Потрібне заперечення абсолютної земельної ренти".

Коли це не містифікація — тоді що ж? Як назвати цю немисленну підробку? Адже Маркс *ніде* не говорить, що перед нами його власний варіант *Таблиці*. Тут до такої міри потоптане авторське право, що немає слів для найменування цього акту.

Підробка здійснюється саме так, як ми її зображували: на театральному схилинні перед геніяльністю Ф. Кене. К. Маркс пише, що Ф. Кене вдалося охопити відпродукцію "... в одній *Таблиці*, яка фактично складається всього лише з п'яťох ліній, що зв'язують шість вихідних пунктів чи пунктів повернення. Ця спроба... була в найвищій мірі геніяльною ідеєю, незаперечно найгеніяльнішою з усіх, які взагалі висунула до цього часу політична економія".*

*Там само, стор. 45. До речі кажучи, ми вже вияснили, що в *Таблиці* немає п'ятої лінії, п'яту приписав сам Маркс неіснуючою купівлею сировини за неіснуючі гроші.

Тут Маркс стає на коліна не перед Кене, а перед самим собою, тобто перед власною підробкою! У Маркса *ніщо не росте*. Це ясне як з самої *Таблиці* в його варіанті, так і з його опису. Він описує зовсім не те, що відбувається в Кене й у живій реальності, він описує *фальшиву схему*, якою заміняє *Економічну таблицю* Ф. Кене. Підробка маскується словесним фоєрверком, який він влаштовує *во ім'я отця*, але без святого духа: тобто без духа і змісту самого оригіналу: і дух, і зміст знищуються возвеличенням "заслуг", які насправді є вадою. Але читач вірить: такий він і є, цей Франсуа Кене. Читачеві навіть не прийде в голову, що Маркс пристосував його *Таблицю* для власного вжитку: пристосував на те, щоб знищити! Й одночасно утвердити власні ідеї.

Збиваючися, кидаючи це заняття і беручися за нього знову, описує К. Маркс зовнішню видимість *Таблиці*. Далі обігу він у цих описах не йде, та й не може піти: тоді йому довелося б говорити про справжню продукцію й відпродукцію, а саме цю якість *Таблиці* він прагне затуманити.

Складається враження: Маркс розраховує на те, що фізіократів *забули* — вони давно переможені англійською політекономією. Але обійти їх повною мовчанкою не можна: адже Маркс робить огляд історії політекономії *в цілому*, "кожному воздаючи за його заслугами".

Лишається одне: препарувати фізіократів таким чином, щоб вони працювали на *Kanibal*. Після цього можна й не шкодувати похвал: якщо такий геніальний той, чиї помилки ти викриваєш, що ж мають думати про тебе самого?..

Просте, ясне вчення (воістину *соняшне!*) в інтерпретації К. Маркса втрачає свою геніальну простоту, перетворюючися на щось викопне; зовсім чуже для сучасників і нащадків — воно робиться мертвим.

Але ось Маркс якось упорався з цим завданням. Що ж він робить далі? Він показує, що всі одиниці в *Таблиці* Ф. Кене *рівною мірою* продуктивні. Так, це так. У цьому його цілковита правда. Але в Ф. Кене цих одиниць *тільки п'ять*, і всі вони числяться за хліборобством. За такого стану речей безплідна кляса дійсно лишається *безплідною*, тобто промисловість нічого не продукує, крім форми. Справжню вартість (а не вартість з *вигляду*) продукує тільки земля. Як загине ґрунт — неминуче загинуть і гроші, які він щорічно творить. Безплідна кляса без хліборобства не диспонує *ніякою вартістю*.

І тут К. Маркс вчиняє другу підробку: *приписує* безплідній клясі 2 мільярди. Він їх знаходить не в Ф. Кене — там їх немає! — а в своїй власній схемі, яку видає він за *Таблицю* самого Ф. Кене.

Ні, ви подумайте, до чого дійшло: Маркс нагороджує суспільство двома неіснуючими мільярдами! Коли повернутися до

оригіналу, це буде 600 ліврів. Ще один річний прибуток, якого Ф. Кене в своєму власному творі чомусь "не зауважив". Оце дописка — подвоєння прибутку коштом нуля!..

Так Маркс, блискавично кинувши дві кістки на рахівниці, упорується з теорією Ф. Кене: мовляв, неправда, що за безплідною клясою не числиться ніякої вартости — у неї є 2 мільярди. При цьому додає: *це виходить з самої Таблиці...**

Небагато, зовсім небагато потрібно К. Марксові, щоб виправдати захоплення влади арміями пролетарів, які потім будуть перетворені на те, на що їх перетворив Сталін, скориставшись "відкриттями" велемудрого автора *Kanimaly*. І коли припустити, що Вознесенському дійсно вдалося все це розкопати (о-о, це діло не легке!), що ж лишалося робити Сталінові? Він пішов за тією порадою, яку на всі випадки життя дав Ф. Енгельс: розстрілюй, не замислюючися, це цілком моральне.

Так формується ця "наука" — вся вона тримається на тому, що фізіократів поховали й забули. І ще на тому, що людям властиве вірити: ніякі закони природи над суспільством не мають влади. Людина — це звучить гордо! Вона — вінець природи й її господар. Слова голосні, звучні, а які їх наслідки? Про це розповів О. Солженіцин.

Ми повинні міцно замислитися над тим фактом, який щойно розглянули: уся *додаткова вартість*, яку розглядає К. Маркс у *Kanimali*, звичайна *приписка*! Її немає й ніколи не було. Зосередьтеся на *Таблиці* Ф. Кене в *оригіналі*. Виявивши математичні знання першокласника (він же вміє рахувати до 7), ви самі переконаєтеся в цьому.

Отже, *Kanimal* — твір *мітичний*, він не має жодної форми реальности. Але який моторошний міт!..

Мені трудно повірити в те, що я бачу на власні очі. Адже за такі приписки належить судити. А тут відбувається протилежне: судить і розстрілює той, хто доконав злочину. Що ж ти єси, марксизме!? Адже у К. Маркса це не проста приписка — за нею стоїть цілий *світогляд*. Виявляється, і його, світогляд, можна *виробляти* (так у нас і говорять!) на двійці, яка вписана в *Таблицю* зовсім *довільно* — без найменшого обґрунтування. І, звичайно, всупереч волі її автора, бож це робилося сто років після Кене.

Зміст *Таблиці* Ф. Кене *саме в тому й міститься*, що в ній обертаються п'ять *продуктивних* одиниць ($300 \times 5 = 1500$), а не сім, тобто безплідна кляса не має жодної продуктивної одиниці. Ось чому ця кляса так і називається — *безплідна*.

Як не говорити про приписку, то в принципі *можна* повестися

*Там само, стор. 384.

так, як повівся Маркс: замінити гроші в *Таблиці* Ф. Кене абстрактними одиницями. Можна тому, що всі одиниці в ній дійсно *рівновеликі*. Будуть це су, ліври чи доляри — немає значення. Важливе лише те, що це є *енергія*, яка починає свій рух від пророслого зерна до врожаю в коморі. Хай Ф. Кене ще не усвідомлює, що це енергія Сонця — на його думку, це всього лише продукт *самої землі*, що має здібність помножувати багатство. С. Подолинський потім істотно доповнив Ф. Кене. Одначе динаміка *Економічної таблиці* від цього *не зміниться*, *Таблиця* всього лише дістане нову прив'язку. Вона тепер не лише відбитка продуктивних сил землі — вона робиться дзеркалом Космосу, його земним екраном, на якому розвивається соняшне дійство. Її значення зростає — зростає незмірно! — одначе ми не можемо нічого в ній змінити. Вона має тільки одного автора, — другого ніколи не буде, бо *Таблиця* Ф. Кене реконструкції не потребує. А коли й треба в ній щось уточнити, то всього лише ролю не виповнених клітин, в яких містяться відсотки на первісні вклади хлібороба. Технічно це здійснити не трудно, але як трудно домогтися, щоб ці відсотки *завжди і всюди* лишалися в руках хлібороба!..

Треба пам'ятати наступне: замінюючи гроші в *Таблиці* абстрактними одиницями (як це робить Маркс), ми не відбиваємо процесу в цілому, а беремо його кінцевий результат — *річний продукт*. Піддаючи його аналізу, ми простежуємо, який він здійснює рух в суспільному організмі. Саме в тому й полягає перша підробка Маркса, що він про це не згадує і не повідомляє. Коментатори називають підробку "деякими скороченнями". Скромно сказано!*

При такій згадці (вона вкрай потрібна!) ми маємо право висловити рух *річного продукту* в абстрактних мільярдах чи навіть у безрозмірних одиницях, бо гроші по суті *безрозмірні*. Тому що гроші безрозмірні, вони робляться загальною мірою всіх видів енергії, якими диспонує суспільство.

Одначе це буде не сама *Таблиця* — так само, як корзина, наповнена яблуками, не є деревом, а елеватор не є полем.

Обумовивши це, ми дістаємо право перейти до аналізу *річного продукту*. 1500 ліврів розпадаються на п'ять рівних частин по 300 ліврів. Якби за безплідною клясою дійсно можна було визнати те, чим "винагороджує" її К. Маркс, тоді сукупний річний продукт мусів би становити 2100 ліврів.

Але справа не в загальній сумі грошей — вона може бути якою

*Там само, стор. 447.

завгодно. Справа в кількості *складових частин* річного продукту в їх безрозмірному вигляді: скільки їх — 5 чи 7?..

Припустімо, все, що виробила промисловість Франції, продане в Америці. Звідти привезли хліб, м'ясо, масло. Тоді, звичайно, додається 2 одиниці — у Франції їх виявиться не 5, а 7. Бо, поперше, мова йде не про таке "виробництво", а про виробництво як явище природи взагалі, тобто про виробництво у глобальних масштабах. А, подруге, ледве чи щось подібне можливе. Тільки Англія й Японія, що не мають достатньої кількості землі, обмінюють свої промислові вироби на продукти сільського господарства не в себе дома, а за кордоном. Але хіба це унедійснює закон природи? Тут треба просто враховувати вихід тих самих економічних процесів на міжнародну арену.

Можна припустити, що Ф. Кене помилився — він же людина, а не Бог, — але в цьому випадку К. Маркс зобов'язаний був не просто приписати дві одиниці, а включити їх у процес і показати, звідки вони появляються, як беруть участь в обігу і відпродукції. Нічого цього немає! Є *механічна приписка* — без пояснень, без спроб включити приписане в загальний рух вартості.

Отже, доводиться відкинути те, чого немає. Саме з себе зрозуміле, що цією дією ми відкидаємо *Капітал* у цілому, бож весь він (за винятком останньої сторінки) має в "субстанції" *грубу підробку*. Ця підробка й робиться для Маркса "суспільною субстанцією"!

Можливе, формули К. Маркса відповідають *зовнішній* видимості явищ, тобто з бухгалтерського погляду справедливі. Існують верстати, фабричні приміщення, сировина, люди, що на верстатах працюють. Коротше кажучи, існує промисловість (безплідна кляса). Віконце каси годує людину, бож тут у простягнену руку робітника чи інженера касир вкладає те, заради чого людина працює — гроші. Але в тому й полягає завдання справжньої науки, щоб відповісти на корінне питання: *що таке гроші?* Яка їх субстанція?..

Коли ж у відповідь на це питання ми знаходимо *підробку*, то звідси виходять всі конечні висновки про ту "науку", яку створив К. Маркс. Він бачить капітал там, де його немає і не може бути: у промисловості. Але раніше треба дійти до того, щоб один цвях з *самого себе* міг народити бодай 2-3 цвяхи, а тоді вже говорити про *промисловий* капітал. Поки цього немає — немає й промислового капіталу, бо промисловість не продукує *живого, зростаючого*.

У першій частині я говорив: не зважаючи на помилки, Маркс заслуговує на пошану. Заслуговує саме тому, що здобувся на мужність переглянути свою теорію: написавши останню сторінку *Капіталу*, поставився схвально до ідеї С. Подолинського.

Що ж, якоюсь мірою це міняє справу: кожен грішник, який

покаявся, заслуговує на пошану. Але ось питання: чи всі земні грішники заслуговують на це?..

Складові частини капіталу

Kapital К. Маркса — взагалі не капітал. Не капітал тому, що описує *уявну* продукцію. Продукцію форми, але не енергії, яка живить суспільний організм. Повернувшись на берег ріки, де ми зустріли А, Б, В, Г, побачимо це ясніше: ніж, виготовлений ковалем, джерелом енергії не є. Ковадло, молот і т. д. також ніякої енергії не продукують. Джерелом енергії лишається торба з хлібом — і ніщо більше. Правда, джерелом енергії можна визнати також вугілля в горні — без нього продукція форми або буде дуже утруднена, або зовсім не відбудеться. Але для того, щоб видобути вугілля, треба поспідати — вугілля не їстівне. До того ж, як відомо, вугілля не росте. Тому всі види енергії, яку дає нам фотосинтеза *минулих епох*, лишаються за межами *Економічної таблиці*.

Видобування енергії з земних надр взагалі *не є продукцією* — нова енергія при цьому не продукується; навпаки, *витрачається* стара, яку одержала земна куля від Сонця багато років тому. Вона, ця енергія, являє собою основу для безплідної кляси. Звичайно, у вигляді мінеральних добрив, бензини для машин і т. д. видобута з-під землі енергія потрапляє в хліборобство, нарощуючи його продуктивні можливості.

Можливості хліборобства нарощуються коштом безплідної кляси ще й тому, що в сільському господарстві лишається менше людей і менше *робочої* худоби. В основному це тепер не робоча худоба, а м'ясо-молочна.

Таким чином нафта й вугілля, беручи участь у сільсько-господарських роботах, переробляються на їжу. Адже ясно: чим більше живої сили в хліборобстві (люди і тварини), тим більше продуктів сільського господарства споживається натурою. І навпаки.

Мотори замінюють м'язеву енергію живих організмів. Худоба тепер відіграє ту саму роль, яку вона виконувала у народів, які жили з тваринництва. Орють, сіють, збирають урожай машини — людей на полях не більше, ніж пастухів у степах Монголії. Але загальна кількість енергії, яку зв'язує фотосинтеза, виростає і множить, бож *два способи* ведення господарства (тваринницький і хліборобський) зливаються в *одне*.

Як порівняти міський дім з монгольською юртою, то вона, юрта, замість однієї родини, тепер спроможна вмістити і прогудувати сотні родин, які так само, як і монгольська родина, не продукують ренти. Але вони, сучасні городяни, на відміну від кочових племен, зуміли піднести з глибин землі приспану там

енергію, змусивши її працювати на себе і на фотосинтезу. У цьому їх перевага.

Як не буде знайдено нових джерел енергії — вічних, невичерпних! — уся наша казкова могутність зійде на ніщо. Юрта знову муситиме повернутися до попередніх розмірів. Або, принаймні, вона лишиться сільською хатою. Мільйони (чи навіть мільярди) лишаться без їжі...

Ось чому немає помилки в тому, що *Економічна таблиця* враховує тільки один вид енергії — енергію сучасної фотосинтези, але не фотосинтези *минулих епох*.

Нам простіше буде зрозуміти *Економічну таблицю* Ф. Кене та її складові частини, як ми створимо собі наступний образ: перед нами 5 одиниць річного продукту (300 ліврів — одна п'ята). 2 з них — це солома, яку можна згодувати худобою, 3 — це хліб. Щоб не повторюватися, можна повернутися на ті сторінки, де ми ділили *три хліби* на А, Б, В, Г — розподіл там описаний.

Солому нікуди відправити не можна — вона може бути перероблена на молоко і м'ясо тільки в межах сільського господарства. Молоко і м'ясо можуть бути продані, хлібороб дістане гроші. Але це вже *обіг*, який у нас немає можливості докладно вивчати — ми мусимо зосередити увагу на виробництві.

Загальний сенс такий: *солому відібрати не можна* — вона завжди лишається у сільському господарстві. Це значить, що у хлібороба, на гірший випадок, завжди є 2 одиниці з 5. Корова, телиця, вівця — словом, якось прохарчуватися можна. Природа в соломі ніби створила *гарантію*, щоб сільське господарство не можна було зруйнувати остаточно.

Хліб відібрати легко. Уся справа в тому, *скільки* його відбирають. Від цього залежить, в якому напрямі рухається суспільство: по шляху прогресу чи регресу.

Коли ми уважно вдивимося в *Таблицю*, то побачимо наступну картину: крім двох одиниць, які хлібороб одержує коштом соломі, він ще може одержати *один цілий хліб* (1/5 річного продукту). Мова йде про відсотки на первісні вклади хлібороба. Про це ми вже говорили. Одначе не побоїмося повторень — у даному випадку вони не зайві. У *Таблиці* це висловлене в ліврах:

1. 600 — видатки хлібороба, які земля повертає;

2. 300 — відсотки на первісні вклади хлібороба, які земля також повертає.

Видатки хлібороба — це й є дві одиниці, які ми приписали соломі. Нам зручніше їх тримати в голові в цьому образі, бож ясно: на соломі ніхто не зазіхатиме. Але цілком можливе, що це не тільки образ.

Щоб наші багатства постійно зростали, треба *більшу* частину річного продукту пропускати через хліборобство, а не меншу: бож

ніде, крім хліборобства, цей продукт не збагачується новою енергією. В інших сферах суспільства це всього лише *видаток*. Видаток на озброєння, комфорт, на респектабельність і т. д.

За правильного розподілу річного продукту це мусить виглядати так:

- А — 3 частини (хліборобство),
- Б — 1 частина (промисловість),
- В+Г — 1 частина (держава).

Таким чином у селянина лишається солома й один хліб, дві інші класи одержують по одному хлібу.

За такого розподілу енергія прогресу *продукується!* Це вкрай важливе: енергія прогресу — наша мета. Суспільство в цілому робиться генератором, який продукує енергію прогресу. Але, звичайно, справжній генератор міститься в лівій частині *Таблиці*.

На жаль, ці умови *не завжди виконуються* — і тоді суспільство переходить на життя коштом пограбування землі. Так надходить катастрофа, яка кінчається великою кров'ю. А за нашого часу може закінчитися загибеллю цивілізації.

Спробуємо все це дослідити в деталях. Отож, переходимо на абстрактні (безрозмірні) одиниці, припускаючи, що це може розкрити рушійну пружину того годинника історії, по якому Маркс й Енгельс закликали стріляти з гармат. Тепер спотворений годинник доводиться ремонтувати. Чи впораємося ми з цим завданням? У кожному разі треба раніше вивчити механізм, інакше про ремонт не може бути й мови.

Перш за все запитаємо себе: що ми називаємо *річним сукупним продуктом*? Видно, більшість скаже: все, що протягом року *продукує* нація.

Але чи так це? Наведемо наступний приклад. Детройт задихається сьогодні від сотень тисяч автомобілів, яких ніхто не хоче купувати — араби не дають нафти. Належать ці автомобілі до сукупного продукту чи це самі видатки? Бож нафта — це також енергія Сонця.

Зрештою, це ще півбіди. Може виявитися вдосталь і пального й автомобілів, а земля перестане родити. Нафтою ми не наїмося.

От чому в сукупний продукт можуть бути включені тільки вироби сільського господарства — усім іншим товарам забезпечують вартість саме вони. При цьому належить мати на увазі *загальні можливості земної кулі*: автомобіль можна обміняти на хліб в іншій країні. Однак треба, щоб хліб *десь* був! Без цієї умови все в світі втратить вартість — навіть людське життя...

Приймаємо, як дане нам самою природою: продуктивних одиниць 5 — не менше і не більше. Ще раз:

1. щорічні видатки на хліборобство, які земля повертає — 2;
2. річний прибуток — 2;

3. *чистий* продукт — 1.

Протягом року все поглинається — не поглинається лише *чистий* продукт (відсотки на первісні вклади), якщо ми вміємо вести господарство розумно. Однак в кожному випадку в нього лишається можливість лишитися не поглиненим і перетворитися на енергію прогресу. Це в наших руках — справа нашого розуму, нашого сумління. В інших складових частин капіталу такої можливості взагалі немає: вони для того й існують, щоб бути поглиненими.

Розгляньмо складові частини річного продукту.

Видатки на хліборобство. Щоб сільське господарство могло існувати (тільки існувати!), воно щорічно зобов'язане вкладати в обробіток землі, у засоби виробництва, мінеральні добрива і т. д. 2/5 річного продукту. Сюди входить і те, що споживається натурою: їжа для людей і харч для тварин. Як припустити, що злаки містять 2/5 енергії в соломі і 3/5 у зерні, то можна сказати: сільське господарство існує *коштом солом*, а зерно повністю дістається містам. Природне, що мова йде про кількість одиниць річного продукту, а не дослівно про солом і зерно.

Припущення це має підстави, хоч їх покищо не можна визнати достатніми. Так, наприклад, учив наших колгоспників американський фермер Р. Гарст: 60% харчових одиниць міститься в зерні кукурудзи, 40% — у стеблах і качанах. Очевидно, те саме можна сказати й про інші злаки, хоч у різні роки на різних посівних площах можна спостерігати помітні відхилення. Посуха може вдарити тоді, коли стебла злаків вирости високо, а зерно щойно почало наливатися. Коротше кажучи, тут ми маємо справу не з твердою формулою, а з загальними статистичними закономірностями.

Зрештою, якби в економіці могли існувати тверді формули (як, наприклад, у механіці Ньютона), рівень цін не знав би ніяких коливань. *Таблиця* Ф. Кене, видно, має імовірнісний характер, але в цілому цілком *правильно* описує економічні процеси.

Можна припустити інший спосіб доведень. Ми знаємо, що кочове тваринництво існувало коштом диких трав. Міст кочові народи не будували — їх не було чим годувати. Міста появились після того, як почало розвиватися хліборобство. Звідси можна зробити загальний висновок: тип А міг би й не обробляти землю, якби не було Б, В, Г. Його могла б прогодувати степова трава, як годувала вона монголів. При цьому, звичайно, ніколи б не появився масовий розподіл праці, без якого не можлива цивілізація.

Але в загальному й цілому 5 одиниць, які являють собою річний продукт, не можуть бути нічим іншим, крім солом і зерна.

Заради одержання цієї енергії й існує хліборобство. У сучасному суспільстві трудно розподілити, хто годується коштом соломи, а хто поїдає хліб — енергія, відчужуючися, трансформується в безмежне число різних товарів, однаке сам генератор (фотосинтеза) продукує її в двох основних видах: солома плюс зерно. У цьому, звичайно, немає жодного сумніву.

Таким чином, траву й солому залишаємо А. Саме вони робляться нашим генератором.

Відбувається приблизно наступне: хоч хлібороб за характером діяльності відрізняється від тваринника-кочовика, однаке він диспонує тією самою кількістю енергії, що й кочовик — його годують дві одиниці, які містяться в соломі. Але кочовикові не доводилося відновлювати процес виробництва: дикі трави відпродуковують самі себе — без втручання людини. Хліборобові доводиться кожного року орати й сіяти наново. Тому, природно, для нього двох одиниць мало — потрібна третя, щоб сільське господарство розвивалося.

Виникає образ: постійний капітал хліборобства нагадує кореневу систему довголітніх трав. Це, власне, й є коренева система суспільства. Енергія, яку споживає хліборобство, потрібна на те, щоб не загинуло наше коріння.

Так виглядають *щорічні видатки* сільського господарства, які земля повертає. Вона повертає їх тільки на те, щоб знову відібрати *для себе самої*.

2 одиниці з 5 не можуть бути відібрані у сільського господарства. Вони, ці 2 одиниці, й є акумулятором соняшної енергії, яка потім надходить в інші сфери економіки.

Природа ухвалила таким чином, щоб продуцент їжі (без міського населення) міг задоволити свої головні потреби коштом 2/5 сукупного продукту. Однаке енергія прогресу при цьому не продукується, а земля (ґрунт) поступово занепадає: акумулятор відключається від генератора.

Річний прибуток. З Таблиці виходить: *скільки* засобів ми вкладаємо в сільське господарство, *стільки* одержуємо прибутку. На 2 млрд ліврів одержимо 2 млрд ліврів прибутку, на 600 — дістанемо 600 і т. д. Така природа хліборобства — це відоме людям споконвіку.

І слідє також другий висновок: ніде більше прибуток не продукується — його продукує *тільки земля*.

Прибуток — це ще не енергія прогресу. Це всього лише конечна передумова для існування держави. Рента, але не *абсолютна* рента, тобто не те, що в *чистому* вигляді надходить у нагромадження. А нагромадження — це плодючість землі. І тільки! Усі інші види нагромаджень — уявне багатство, але не

справжнє.

Коштом прибутку існують Б, В, Г. Вірніше, могли б існувати. Цього для них цілком вистачає. На жаль, не завжди вони задовольняються двома частинами річного продукту.

Уже одне те, що 2 хліби треба поділити на трьох претендентів, творить конфліктну ситуацію. Коли в суспільстві все визнається декретами, а не вільним обміном, влада вирішує цю проблему так, як підказує зовнішня *видимість*, а не глибинна сутність. Якби навіть вона добре знала *Таблицю* Ф. Кене, то й тоді їй трудно було б утриматися від спокус. Але вона її ніколи не знала і знати не хоче. А тут ще прийшов Маркс і своєю "наукою" узаконив те, що не законне за самою своєю природою...

Ось чому тоталітарний режим завжди переступає границі дозволеного: він прагне відібрати весь хліб, залишаючи хліборобам саму соломку. І коли хлібороб все ж якось продовжує існувати, то тому тільки, що природа створила *конечну* гарантію в соломі й траві: корову в город вивести не можна — її там немає чим годувати. А коштом корови прохарчується якось і сам селянин. На весні він зоре ниву і знову її засіє. І так вік-вічно.

Сьогодні з трибуни наших з'їздів з гордістю оголошують, що сільське господарство *почало* одержувати гроші від держави. Раніше не одержувало їх зовсім! Сподіваюся, цим усе сказано. Бо гроші — не капітал. Капітал — це лишки продовольства. А їх відбирають, як і раніше. Тому хліборобство фактично не одержує тієї частини продукту, з якої твориться енергія прогресу.

Кількість людей у тій чи іншій сфері визначається загальним розвитком продуктивних сил. Коли багато живої сили затrudнено в сільському господарстві, дві інші сфери (держава і промисловість) нараховують менше людей. І навпаки: не може бути багатомільйонових армій, великого державного апарату і розвинутої промисловості, коли хліборобство вимагає багато ручної праці.

Кляса власників (вона ж держава) нараховувала небагато людей. Однак ці люди жили так, як *дозволяв прибуток* — будували для себе пишні палаци, набували багато дорогих речей, утримували велике число двораків. Тому що прибуток раніше потрапляв до їх рук, то, перш за все, задовольнялися їх потреби і забавки. Тут таки знаходив собі прохарчування й тип В — альхімік, астролог, музикант, поет.

Але є ще військо, яке треба годувати, одягати, забезпечувати зброєю. Ці потреби змушували власників розвивати промисловість.

Не зважаючи на якісь там відхилення, енергетична рівність кляс зберігалася завжди. Цей закон природи можна порівняти з

іграшкою під назвою Іван-покиван: хоч як Івана валяй — він підводиться знову. Природа має добрий гумор і тому іноді *найголовніше* видає нам у вигляді іграшки. Така, наприклад, російська "Матрьошка" — всесвіт за Пітагором...

Сьогодні земля в тому чи іншому вигляді перейшла до рук суспільства. Одначе її природа від цього не змінилася: як і раніше, вона відповідає нам *подвоєнням* укладених у неї засобів. А фактично на дві частини витрат твориться *приріст*, який складає *три частини* річного продукту. Три частини з п'ятьох. Видно, цей приріст твориться виключно коштом зерна. Воно являє собою могутнє енергетичне доповнення до того, що мають у собі дикі трави.

Тут не завадить ще раз повернутися до того, що марксистська філософія іменує "містикою": зерно — тіло Боже. Алеж це дійсно так. Трійця знаходить своє втілення в зерні. Його створила Природа на те, щоб забезпечити існування *трьох* клас. Своєю чергою три класи потрібні Природі тому, що людина зобов'язана опанувати три виміри простору. До того ж і сам марксизм не заперечує троїстості природи — саме на законі тріяди будується його діалектика. Тут знову живі поняття затьмарюються термінологічними нововведеннями: Тріяда — не те, що Трійця, а буржуазія — не те, що городяни. Але чому ж не те, коли це всього лише переклад — у першому випадку переклад з грецької, у другому — з французької? Відповідь завжди приблизно така: як уже Маркс й Енгельс сказали, що це не те — значить, не те. Твоє діло завчити, а не мудрувати...

Енергія прогресу. Третя частина приросту (*чистий* продукт) може бути поглинена державою, а може перетворитися на енергію прогресу — усе залежить від того, *яка* це держава.

Держава складається з двох суспільних типів: В плюс Г. Типи ці не обов'язково мусять спостерігатися в чистому вигляді, але функції, належні їм, виступають вельми виразно. Усе залежить від того, як була запрограмована держава від самого початку — тоді, коли силою якихось суспільних потрясень чи свідомих реформ визначалися її функції й межі влади.

Ні, це *неправда*, що засоби виробництва визначають продукційні відносини — Маркс і в цьому помилявся.

Справа полягає в наступному: якщо енергія прогресу *продукується* — це буде один тип держави, коли *не продукується* — зовсім інший. При цьому засоби виробництва одні й ті самі — трактори, комбайни, автомобілі і т. д. Але в одному випадку праця спрямована на збагачення народу, а в іншому — на проїдання майбутнього, на зубожіння народу і загибель держави.

В одному з попередніх розділів я згадував про рабство — чому

воно було так довго основою держави? Тільки тому, що не продукувалася і не могла продукуватися енергія прогресу. Але рабство можливе й за нашого технічного віку — причина та сама.

Так що *ж чим* визначається? Усе в суспільстві визначається ступенем людської *свободи*. Людина мусить мати право жити як завгодно, торгувати чим завгодно і з ким завгодно. Мова йде, звичайно, про цивілізовану торгівлю. Це її *природне* право, яке *ніким* не може бути відібране. При цьому зникає потреба витіснення типа В типом Г, тобто вільного Розуму пануючою силою. Зникає тому, що економікою не треба *керувати* — вона стає *самодіючим* організмом.

У державі, де все регламентується, де жодна людина — у тому числі й вищі представники влади — не користується свободою, енергія прогресу неминуче *поглинається*. Вона поглинається тому, що роздуваються військові видатки, а також видатки на апарат пропаганди й насильства.

Імператив Сили не має і не знає ніяких меж. Насильство виповнює собою все, що може виповнити. Воно з'їдає все, що може з'їсти. А що багатство суспільства належить Силі, то їй, звичайно, дістається й абсолютна рента — третя частина приросту, яка могла б стати енергією прогресу; той хліб, який належить *завжди* залишати хліборобові.

І тоді відбувається наступне: сільське господарство дістає рівно стільки, скільки потрібно для його існування, але не більше цього. Воно дістає 2/5 загального річного продукту, бо менше йому залишити не можна. Бож не можна занадто часто повторювати 1933 рік!..

Орються ниви, збирається врожай. Владі здається, що все відбувається саме так, як і мусить відбуватися. Лихо підкрадається непомітно і спочатку не здається непоправним: чомусь земля поганувато родить. Хоч і як реорганізуються управління, міністерства, райкоми, а наслідок той самий: погано, погано родить земля...

І в цьому корінь зла! Урожайність знижується саме тому, що *абсолютна* земельна рента (*чистий* продукт) розчинилася в інших сферах — вона *не повертається* в сільське господарство для відпродукції й збагачення в новому циклі хліборобських робіт. Держава переключається на життя *коштом виснаження й розграбування* ґрунту.

Щоб земля не виснажувалася, сільське господарство зобов'язане одержувати не 2/5, а 3/5 річного продукту. Практично це означає наступне: хлібороби мусять *самі* диспонувати лишками продовольства, яке вони продукують. Але так уже було запрограмоване ще *Маніфестом комуністичної партії*: рента повертається на покриття видатків держави.

Яка саме рента?.. Є її умовне поняття, є абсолютне.

Однаке ми про це вже говорили: Маркс до того спотворив уявлення про ренту, абсолютну ренту і т. д., що саме його теорія й породила всі економічні потворності, які нас оточують.

Взагалі кажучи, повсюдно державний апарат існує *коштом ренти*. У капіталістичному суспільстві це не так ясно, як за феодалізму, де рента спочатку опинялася в руках власників (прибуток), а потім ділилася на дві частини — *продуктивні* і *непродуктивні* видатки. І все ж у результаті складної системи податків в кінцевому рахунку відбувається те саме: капіталістична держава, як і кожна інша, існує коштом ренти.

Але ось у чому різниця: вона, капіталістична держава, *не відбирає* лишків продовольства у хліборобів — *чистий* продукт повнотою дістається їм, а не державі. Отже, капіталістична держава диспонує *тільки рентою*, але не *абсолютною* рентою. У хліборобстві залишається 3/5 річного продукту. Тут *чистий* продукт щорічно збагачується. Як з одного зерна протягом 10 літ можна одержати немалий урожай, так з одного су можна одержати 600 літрів. Саме цей процес і відбиває *Економічна таблиця* Ф. Кене — так блискуче відбиває, що ліпше ще ніхто відбити не зміг.

Якщо земля *нічого не коштує*, первісні вклади не беруться до уваги. Однаке на землі протягом століть жили люди. Вони не тільки орали, але й вивозили на поля велику кількість добрив — худоби завжди було *багато*. Значно більше, ніж тепер, коли вирощується тільки м'ясо-молочна худоба.

Діє ще один нищівний фактор: земля *нічия*. Їй приписано годувати суспільство — і вона зобов'язана ці приписи виконувати. Хрущов колись говорив: наші поля угноюють тільки перелетні птахи...

Є авторське право на роман, симфонію, пісню. Однаке немає авторського права на продукти сільського господарства. Але це ж у найвищій мірі *творча* праця! Одна ділянка землі відрізняється від іншої до повної протилежності. Одна вимагає вапна, інша гною, третій вистачає мінеральних добрив, четвертій...

Та що про це говорити, коли найбільше на планеті поле протягом багатьох літ заорювалося помилково — за системою — "з гір вода"! Хтось випрацював цю воістину шкідницьку інструкцію — і мільйони тракторів зорювали весь ґрунт, яким диспонує радянський народ, *уздовж* схилів, а не *впоперек*. Весняні води вільно скочувалися борознами, зносячи з собою і вологу, і плодючість землі. І це по всій території Радянського Союзу! Підраховано, що тільки в одній Ростовській області *щорічно* з цієї причини винищено по 8000 га плодючої землі! Практично кожний рік кілька колгоспів припиняли своє існування.

Хіба таке могло б відбуватися, якби хлібороб був справжнім господарем землі?..

Хліборобство — це творчість, велика творчість! І до того ж *таїнство*. Земля — не машина, земля породжує Життя: вона *родить*, як жінка. Вона — Ізіда, Деметра, Свята Мадонна. Вона — Мати Божа!..

Ми ж виходимо з того, що машина має вартість, а земля її не має, бо ніхто з людей землі не творив. Але це не вірно: її творили багато поколінь сільських трудівників. А ще раніше її творило Сонце протягом багатьох мільйонів років...

Енергію прогресу творить свобода. Свобода торгівлі, свобода пересування, свобода вкладати гроші туди, де вони найпотрібніші. Держава й її органи не знають цього і знати не можуть. Мозок не може керувати "організацією" руху крові — це в його обов'язки не входить. Раз і назавжди при сотворенні це було організоване Творцем.

Думаю, що нам потрібен НЕП — іншого виходу в нас немає. У першій частині я показав, як за кілька років НЕП підвищив експорт зерна майже в два рази. Потім усе це було погублене насильницькою колективізацією.

Чому і як зростає енергія прогресу? Тому, що на *своїй* землі селянин сам не з'їсть, а посіє нагодує. І нагодує тварин. Не тому він так зробить, що вони обіцяють йому прибутку, хоч і це також мається на увазі. Головне полягає в тому, що він почуває себе *їх господарем*. Чи- навіть батьком, творцем *живого*. Але бути батьком там, де доля твоєї дитини від тебе не залежить, людині дуже боляче. Щоб захистити душу від болю, вона байдужіє до землі і заливає горе горілкою...

Машина, заводський конваєр не викликає тих почуттів, які опановують хлібороба на *своєму* полі. Це почуття духової й фізичної єдності з Природою — велике, святе почуття! Сьогодні його виганяють з душі хлібороба як "пережиток капіталізму"...

Маніфест комуністичної партії твердить:

Під свободою, в рамках нинішніх буржуазних відносин, розуміють свободу торгівлі, свободу купівлі і продажу.

Але з падінням торгування падає і вільне торгування.*

Ленін, опрацьовуючи теоретичні основи НЕПу, кинув гасло: комуністи повинні стати торговцями! "Чи надовго?" — питалися в нього нетерплячі герої революції, що звикли до військового комунізму. Відповідь Леніна звучала: *до повної перемоги соціалізму*.

*Маркс, Енгельс, *Избранные произведения*, т. I, стор. 23.

Щоб не порушувати заповіти Леніна, Сталін негайно ліквідував НЕП і оголосив: *соціалізм побудовано*. Коли одне пов'язане з другим, то з погляду *форми* заповіт Леніна не був порушений. І ще Ленін ставив умову: колективізація сільського господарства можлива тільки за загальної грамотності населення. Сталін і в цьому "не согрішив": були створені лікнепи, в яких за два-три місяці селян навчали підписатися. Що стосується обов'язкової добровільності вступу до колгоспів, то це розв'язувалося простіше: всі вступали "добровільно", як потім "добровільно" підписувалися на позики і т. д.

Тепер комуністам бути торгівцями немає потреби — можна *повертати* ренту на покриття державних видатків, як учив Маркс. А заради ж цього й були знищені мільйони селян ("розкуркулювання"), щоб дістати в свої руки ренту!

Так у загальному виглядає ця народна трагедія. Так виглядає й корінна відміна між правовірним марксизмом і ленінізмом.

Одна справа, коли рента *сама* становиться основою держави — силою законів природи; й інша справа, коли її *насилъно обертають* на покриття видатків держави. У другому випадку апарат держави, непомітно для себе, переступає межі дозволеного — переступає тому, що зняті всі шлягбавми. І тоді поглинається не лише рента, а також і абсолютна рента — енергія прогресу.

Не думаю, що на випадок корінної реформи всі селяни підуть з колгоспів на *свої* ділянки. Але коли колгоспники будуть усвідомлювати, що в кожного з них є таке право, то й самі колгоспи змінять своє обличчя. Вони перетворяться саме на те, що здібне забезпечити розвиток кожної особистості.

Ми "замінили" закони природи законами держави, припускаючи, що природа не керує суспільством. Але природа керує кожною стеблиною — як же можуть люди вийти за її межі?..

4. АЛЕ НАПЕРЕД ХЛІБОМ...

Конечність економічної реформи

Багато дисидентів доходять до крайніх форм заперечення: усе погане в нашій дійсності, усе нічого не варте. Мовляв, треба вчитися в Заході: там люди довели, що капіталізм і буржуазна демократія здібні забезпечити свободу особи і вищий рівень продукції.

Годі заперечувати, це правда: довели! Одначе ми зобов'язані виходити з власних умов. Тому поставмо наступне питання: чи можлива в нашій країні реставрація капіталізму західного типу? Після тверезих роздумів кожен погодиться: ні, не можлива. Я не буду доводити, що вона до того ж і не бажана — тут знову вирине причина для суперечок. Але пощо ці суперечки, коли навіть ті, хто хотів би все перебудувати на західний лад, погоджуються, що соціалізм як такий у нашій країні знищити не можливо? До того ж і в західних країнах ніхто не виступає проти соціалістів. Що стосується комуністів, то сама ця назва відривається від сутності понять: вона прив'язується виключно до нашого гіркого досвіду. По суті відбувається те, що робив марксизм: коли якесь слово починало дратувати, його належало замінити синонімом. Але ж справа не в словах, а в сутностях! Припустімо, ми ковтнули окропу й опелися — так невже після цього з словників треба викинути слово "вода"?..

Ось чому, говорячи про конечність реформ, відкинемо суто емоційні напластування на цій проблемі — лишимо тільки сутності.

Отож, ми вияснили: виснаження землі є результатом знищення енергії прогресу. Просто кажучи, результатом *невсвободи* хлібороба диспонувати лишками продовольства, які мусять належати *тільки йому*, а не комусь іншому.

В економіці діє автоматика *цілісних величин*: або хліборобство одержує 2/5, або 3/5 — все залежить від того, яка форма державного устрою перемогла. Величини ці можуть дробитися тільки в процесі переходу, перебудови економіки, потім закріплюються досить твердо.

Щоб не бути голослівним, наведу наступні приклади. Ось перед нами бюджет третьої довоєнної п'ятирічки (1938-40).*

ЗАГАЛЬНІ ВИДАТКИ	452 млрд карб.
з них: а) вкладено в народне господарство	170 млрд карб. (2)
б) інші видатки	282 млрд карб. (3)

Тут дуже чітко виступає згадана закономірність: видатки на продукцію становлять *дві* частини з *п'ятьох*. Саме те, що ми спостерігали в *Економічній таблиці*.

Те саме легко ствердити в бюджетах повоєнних п'ятирічок.

Четверта п'ятирічка:

а) вкладено в народне господарство	710 млрд карб. (2)
б) інші видатки	1155 млрд карб. (3)

П'ята п'ятирічка:

а) вкладено в народне господарство	988 млрд карб. (2)
б) інші видатки	1523 млрд карб. (3)

Не зважаючи на деякі коливання, це співвідношення зберігається й далі як визначальна закономірність нашого бюджету.

Зате *друга довоєнна* п'ятирічка (1933-37) демонструє інші економічні відношення:

а) вкладено в народне господарство	184 млрд карб. (2)
б) інші видатки	186 млрд карб. (2)

Чи треба пояснювати, чому тут трійка перетворилася на двійку? Тому що люди *не з'їли хліба*, який для них призначений самою природою. Він був насильно *відібраний*. Вилучено не тільки лишки, а й навіть те, що було кінцеве для прохарчування. Потім цей хліб відправили за кордон, а звідти ввезли машини, щоб почати індустріялізацію країни. Які це породило кошмари, добре відоме.

Мені здається, ці приклади дуже яскраво підтверджують основні закономірності *Економічної таблиці*: річний продукт завжди складається з П'ЯТЬОХ рівних частин. Так його розподіляє *сама природа* — від нашої волі тут ніщо не залежить. Менше двох частин ми не можемо лишити народному господарству — це *наше коріння*, воно вимагає своєї *двійки* і неухильно її одержує. Однаке трійка може бути використана по-різному. Саме про це й повинна йти мова.

*БСЭ т. 50, стор. 367-368. Тут і в першій частині я користуюся другим виданням БСЭ.

Потрібно зауважити: бюджет охоплює не всі сторони економічного життя. Справжнє призначення статей нам взагалі не відоме. І все ж ми бачимо: *закономірність зберігається*. Видно, тут ця закономірність проходить через якусь призму і схоплюється нами в дзеркалі. Але тим дивовижніша і надійніша сама *Таблиця!*..

Взагалі ж кажучи, тільки наш бюджет і може бути для неї підтвердженням: бюджети капіталістичних країн ще менше відбивають господарське життя суспільств — вони мають інше призначення. У нашому бюджеті допомагають підтвердити *Таблицю* вади тоталітарної системи — її прагнення охопити неохопне.

Належить визнати: у співвідношеннях частин сукупного продукту є *таїнство* природи. Людям трудно уявити, що природа так імперативно втручається в економіку: вона загинає людські пальці саме так, як під час молитви вчили їх загинати діди і прадіди наші. Мабуть, ясно, про що я говорю. Докладніше ми поговоримо про це в наступному розділі, де спробуємо показати історичну спорідненість між економікою і релігією. А тут нам доведеться прийняти це як *закон природи* — найбільшу з усіх формул людства. І тому, що даний закон природи *дійсно існує*, спроба К. Маркса приписати зайву двійку до *Таблиці* Ф. Кене — не лише легковажна авантюра, а й найтяжчий з усіх злочинів, які будь-коли вчинено в науці. Бож саме на цій приписці виникли немисленні трагедії нашого народу. Як же ми можемо пропустити її в майбутнє? Усьому живому властиве турбуватися про нащадків, а ми ж люди!..

Математики, фізики, кібернетики можуть знайти багато цікавого для себе в тих закономірностях, на яких твердо, з правдивістю без закиду ґрунтується *Економічна таблиця* Ф. Кене.

Вдумаймося в цей дивовижний факт: багато тисяч економістів працюють над укладанням державного бюджету. Обговорюються, виправляються, доповнюються всі його статті. Потім збирається Верховна Рада. Бюджет знову обговорюється, вносяться поправки. І коли все це доходить кінця — раптом виявляється, що *ніхто нічого не робив*: усе за людей зробила природа! Підраховано, скореговано і підбито загальний підсумок, який за даного економічного ладу інакшим не може бути.

Питається: пощо ж утримувати величезний апарат, коли плянуємо *не ми* — плянують закони природи, яких ми унедійснити неспроможні?.. Звідси простий висновок: уряди взагалі не повинні управляти економікою — нею управляє Природа.

Ось що таке на практиці *Таблиця* Ф. Кене. Нічого дивовижнішого від цього закону природи людський розум ніколи не

спостерігав. Це — найвеличніше з усіх явищ, які дано людям вивчати й обговорювати. Організуюча, скеровуюча Сила, яку ми помилково приписуємо урядам. А вона вища, незмірно вища від них!..

Продовжимо розмову про 1/5 сукупного продукту — ту його частину, яка здібна перетворитися на велике добро або породити незчисленні нещастя.

Нещастя падають на суспільство тоді, коли абсолютна земельна рента *не становиться* енергією прогресу — її коштом розростається дармоїдська армія уповноважених, штовхачів, всеможливих канцеляристів, а також стражів "безпеки", небезпечнішого від яких немає нічого в світі. Сюди належать і регулярні війська, до яких ми відчуваємо пошану — кожному з нас доводилося побувати в цій школі мужности. Але міра, число, кількість!..

Хоч би й що ми думали про зовнішні небезпеки, проти яких творяться багатомільйонові армії, нам треба пам'ятати: існують небезпеки страшніші — виснаження землі, рух народу до голоду. Ленін мав рацію: не регулярна армія рятує батьківщину в роки воєнних випробувань — її рятує *озброєний народ*. Це ми знаємо з Вітчизняної. Тому ленінська програма партії в будівництві збройних сил орієнтувалася на територіяльні частини.

Тепер, коли нам відомі економічні константи, ми легко можемо підрахувати, яких невідшкодованих втрат зазнала наша земля в наслідок помилково скерованого економічного процесу. Починаючи з 1930 року, ми кожного року відбирали в неї таку кількість енергії, яка своєю вартістю дорівнює 1/5 щорічного продукту. Тому що це сьогодні визнане самою партією, то сумніватися не доводиться. Як до цього додати вивітрювання й вимивання органічних речовин, то ми не помилилися, твердячи наступне: енергії цієї вистачило б на те, щоб закип'ятити Чорне море. Воістину космічна величина!

Чи довго ми зможемо так господарювати? Що залишимо нащадкам?..

Щоб зрозуміти, чим загрожує людству економічна теорія К. Маркса, вистачає невеликої нотатки в одному з науково-популярних журналів.* Ось ця нотатка:

*Знання — Сила, 1975, ч. 1, стор. 13.

МАТЕРИКИ ВТРАЧАЮТЬ ҐРУНТ

За спостереженнями австрійського геолога Гербарта Франца, материки катастрофічно втрачають ґрунт. Вітер і вода зносять щорічно з Європи в моря й океани 840 мільйонів тонн ґрунту, а з Африки 21 мільярд тонн! Усі материки нашої планети втрачають щорічно ґрунтовий покрив близько 2 сантиметрів. Причина цього явища — вирубування лісів й інші втручання людини в природу.

Простіше кажучи, причина цього явища — *праця*. І що ж — збагачує вона людство чи збіднює? Видно, тут коментарі зайві.

Як урахувати, що за найсприятливіших умов 1 см плодючого шару нарастає за 1500 років, то, виходить, сучасники щорічно знищують 3000 років загальнолюдського майбутнього. Ось чого нам коштує теорія *трудової* вартості! І коли навіть у цій гіркій арифметиці є деякі перебільшення, то в загальному й цілому вона не ґришить проти істини.

Видно, цей процес повнотою припинити неможливо. Одначе ми знаємо: американські, канадські, західноєвропейські фермери з року на рік нарощують урожайність. Цього не можна домогтися, не улiпшуючи структури ґрунту. Голландські фермери роблять плодючим навіть відвойоване в моря дно. Отже, iснує також зворотний процес — нарощування плодючості ґрунту. Звичайно, це робить Капітал!..

Якби наша країна, володіючи 1/4 орних земель планети, зуміла здійснити поворот у напрямі прогресу, цивілізація була б *урядована*. Ось, у кінцевому рахунку, що криється в глибинах нашої суперечки про Маркса і фізіократів.

Конечности економічної реформи в нашій країні сьогодні ніхто не заперечує. Неясне тільки найголовніше: за яким порядком вона має здійснюватися і до яких мисленних меж її можна довести? Деякі керівники, говорячи про реформу, мають на оці якісь дрібні подачки і незначні поступки, які по суті нічого не міняють. Але подібну "реформу" ми взагалі не маємо наміру обговорювати. Мова йде про *справжню* реформу, а не лялькову.

У полі мого зору перебувають основні закономірності — конкретні рішення мають бути опрацьовані фахівцями. Одначе деякі зауваження, що впливають з самої суті економічних процесів, хотілося б висловити.

Помилкове вже те, що перші спроби здійснити економічну реформу стосувалися головним чином промислових підприємств. Не звідси треба починати — *реформу належить починати з сільського господарства!* Вона повинна бути дійсно реформою —

повною, безкомпромісною, з усіма наслідками, що з цього випливають:

- 1) вільний ринок для продуктів сільського господарства;
- 2) вільний вихід з колгоспу на ділянки, які за справедливим жеребкуванням видаються кожному, хто захоче перейти на індивідуальне господарювання;
- 3) при виході з колгоспу кожен має одержати свою частку спільних багатств;
- 4) землі має бути повернена її споконвічна вартість.

Слідом за цим мають бути виведені з державного сектора всі підприємства, які тією чи іншою мірою пов'язані з сільсько-господарським виробництвом: млини, пекарні, маґазини, ресторани, їдальні.

Це, звичайно, мусить потягнути за собою виключення з державного сектора заводів сільсько-господарських машин, мінеральних добрив і т. п.

Коротше кажучи, весь господарський комплекс, зайнятий продукцією їжі, у першу чергу повинен вийти за межі державної монополії. Це мусять бути *цілковито вільні*, незалежні кооперативи, де влада держави проявляється тільки в тому, що відповідні органи (суд, прокуратура) стежать за дотриманням закону.

Те саме мусить відбутися в легкій промисловості. У сфері обслуговування, як і в сільському господарстві, може бути допущений приватний капітал.

Немає потреби все це описувати докладно — багато можна запозичити з практики югославських і польських комуністів. Я намагаюся визначити *напрям процесу* — і не більше цього.

Важка індустрія довше інших галузів може перебувати в руках держави — у цьому не буде особливої небезпеки, бо енергія прогресу продукується в тій сфері, яка виводиться з державного сектора *в першу чергу*. Але потім і важкому машинобудуванню має бути надана господарська незалежність. В іншому випадку ми не зійдемося з світовим капіталом.

Звичайно, безробіття нам не оминати — це найгрізніше явище, яким неминуче *мусить* супроводитися економічна реформа. Але коли буде схвалена описана нами послідовність, то безробіття не зазнає надмірного розповсюдження. У кожному разі воно не вийде з-під контролю держави. І навпаки: коли почати реформу з підприємств важкої індустрії, безробіття захлисне нас до такої міри, що країна буде кинута в хаос. До того ж така реформа нічого не дасть для нагромадження прибутків: хоч і скільки б ми нових машин продукували, без реформи в сільському господарстві наші багатства не збільшаться ні на гріш. Навпаки: ми будемо прямувати до всенародного зубожіння.

Сьогодні безробіття нам не так страшне, як років через 10-15:

наші природні ресурси (нафта, газ й інша сировина) користуються великим попитом у всьому світі. Це дозволить подавати потрібну допомогу безробітним. А що з нами буде *завтра*, коли ці джерела почнуть помітно виснажуватися? Який світ ми лишимо нашим дітям? На що вони мусітимуть спиратися, щоб виправити помилки своїх пихатих батьків?..

Ця думка повинна зменшити страх, з яким ми підходимо до конечности економічної реформи. Немає в нас права на страх, якщо ми не бажаємо, щоб нас проклинали нащадки.

Партія винна в тому, що ленінський НЕП був розтоптаний Сталіном — це треба визнати беззастережно! Хрущов це вже визнав. Вона ж, партія, і зобов'язана вивести наш народ з смертельної пастки. Це на її сумлінні. З особистого досвіду знаю, що в її лавах є немало чесних, самовідданих людей. Тут уся справа в тому, чи прийдуть до керівництва антисталінські сили, які сьогодні пригноблені, або ж їм назавжди закритий шлях до вищих партійних посад. Але в довговічність сталінських метод керівництва я не вірю. Те, що досягло в людських душах, силою придушити не можна. Країна потребує глибоких демократичних перетворень. Сьогодні це ясне не тільки дисидентам, але й багатьом членам партії. Коли ж біля цієї справи заходиться сам народ, не уникнути великої крові. Не дай нам, Боже, цього!..

Але, очевидно, все мусить розпочатися з відкритих дискусій. Тільки те, що *явно* підбурює громадян до насильства і кривавого хаосу, мусить підлягати обмеженню. Ніяку критику партії й урядових органів не вільно засуджувати і переслідувати — це природне право громадян належить поважати й обороняти законами радянської влади. На жаль, сьогодні відбувається протилежне: критиків *бюрократичного* режиму оголошують ворогами радянської влади. І це за умови, що сам Ленін у програмі партії визначив наш державний режим як бюрократичний.

Споріднення фізичної економії і релігії

Досвід показує, що в умовах однопартійної системи бюрократія здібна перетворитися на жорстоку, безпринципну касту, для якої байдужі ідеї, закони природи і навіть майбутне наших дітей. У неї єдине прагнення — за всяку ціну утримати владу. Для неї радянське тільки те, що вона сама оголошує "радянським". Ось чому однопартійна система врешті-решт повинна бути замінена демократичним плюралізмом.

У першій частині я вже згадував: Біблія не заважала Ньютонові й Айнштайнові, але чомусь дуже заважала Марксові. Чому?.. Чи не криється тут якась духовна таємниця, яка заходить далеко глибше, ніж може здаватися на перший погляд? Адже Марксові так і не вдалося пробитися до матеріалізму — від об'єктивного ідеалізму

Геґеля він прийшов до суб'єктивного ідеалізму свого власного типу.

Питання це мене настільки захопило, що мої попередні варіанти, обговорювані на квартирі академіка Сахарова А. Д., по суті були присвячені цій темі. Помилка полягала в тому, що я намагався недобрий міт *Капіталу* викрити за допомогою *добрих* мітів, тобто релігійних. Науковий бік питання, здавалося мені, такий очевидний, що про нього, власне, не варто багато говорити.

Не знаю, чи вдалося мені в цій книжці, яка доходить кінця, зрозуміло викласти те, що раніше мені здавалося таким, яке не вимагає особливих доказів. Кому ж не ясне, що земля — не машина? Адже це навіть скучно доводити. Кожен колгоспник доведе це краще від мене...

На жаль, *саме це* вимагає доказів, бо теорія Маркса в тому й полягає, що землю (грунт, гумус) за її продуктивними якостями не тільки можна, а й *треба* урівнювати з машиною. Коли немає такого рівняння — немає й теорії К. Маркса.

Можливо, *Економічна таблиця* Ф. Кене ще не стала аксіомою — вона потребує дальшої перевірки й нових доказів. Однаке перевірки потребує також теорія відносності А. Айнштейна. І все ж логічна стрункість айнштейнівської теорії, її внутрішня безсуперечність переконують нас у тому, що вона в своїх основних постулатах справедлива.

З погляду суспільного досвіду *Економічна таблиця* (а вона ж, власне, й є науковим апаратом теорії фізіократів) за 200 з гаком років дістала такі підтвердження, які можуть спростовувати тільки люди, які не хочуть розлучитися з особистою владою.

Ось прості й самозрозумілі підтвердження *Таблиці*. Там, де перемагає теорія К. Маркса, *негайно* зазнає занепаду сільське господарство. Поки земля, що містить у собі енергію минулих віків, продовжує якимось годувати, безплідна кляса (промисловість) може здобуватися на значний розвиток. Але промисловість сама з себе не веде до збагачення. Завжди збагачує тільки земля, а вона виснажується до такої міри, що народові не вистачає хліба. Як же він, народ, може впоратися з цим лихом? Адже це нісенітниця, що можна, мовляв, підвищити плодючість ґрунту за допомогою праці як такої: плодючість ґрунту це надзвичайно складний енергетичний процес *самої природи*. Людина може в нього втрутитися — це правда! — але не стільки своєю фізичною працею, скільки розумною організацією суспільства; такою організацією, за якої особиста свобода кожного громадянина пошанована більше, ніж псевдонаукові догми.

Щоб врятувати землю, треба, перш за все, припинити її пограбування. Припиняє виснаження землі тільки *капітал*, бож він — це

процес збагачення землі соняшною енергією.

Яких ще треба доказів, крім цих? Невже нових мільйонів загблих з голоду?

Я переконаний, що *Таблиця* Ф. Кене за своїм значенням не лише не менша теорії відносности, але незмірно більша: у ній, у *Таблиці*, ми самі виявляємося тими елементарними частинками, які рухаються суворо окресленими каналами. І коли ці окреслення вірні (а вони вірні!), то людство не має права повторювати помилки, які занадто дорого коштували нашому народові — такі помилки являють собою свідoctво згубного невігластва. За нашого просвіченого віку це, очевидно, найтяжче обвинувачення. Тому треба витягнути *Таблицю* з вікового захоронення, зробивши її приступною для розуміння найширших кіл читачів.

У мене немає певности, що я це завдання виконав — занадто це трудна справа! Крім того, ще багато треба зробити, щоб *Таблиця* набрала не тільки фізичного, але й духового значення.

Ф. Кене про це говорив досить просто: духове значення *Таблиці* належить шукати в Біблії. Так, саме так він і говорив! Це ще один приклад: коли перед нами справжній учений, а не містифікатор, що уявив себе богом, тоді Біблія не заважає: вона робиться духовою підпорою наукового пошуку.

Автор *Таблиці* був глибоко віруючою людиною. Досить нагадати про його розходження з Дідро: Кене вийшов зі складу співробітників *Енциклопедії* тому, що був непримиренним противником матеріалізму.

І тут усе становиться з ніг на голову. Чи навпаки: з *голови на ноги*. Перед нами той випадок, коли сутність явища затемнюється твердою пропискою за певною адресою. Тому нам тепер належить з'ясувати саму цю адресу.

Мені здається, що в даному випадку все визначається наступним питанням: про який *матеріалізм* іде мова? З сучасних позицій учення К. Тимірязєва цілком *матеріалістичне*. А воно ж доводить, що тіло наше, як і вся біосфера в цілому, — це соняшне світло, перетворене на білкові клітини. Теорія відносности приводить нас до висновку, що не тільки органічна, але й *кожна речовина*, в кінцевому рахунку, може розглядатися як законсервоване світло. Звичайно ми говоримо: законсервована *енергія*. Помилки тут немає, але з онтологічного погляду це визначення мені здається не точним: енергія — *процес*, а не субстанція. У субстанції ми бачимо тільки *світло*. Воно ніби пригальмовується, консервується якимись силами, які нам ще не достатньо ясні. Кількість праці (енергія), яку закладає природа в цю консервацію, висловлена відомою формулою Айнштейна.

Отже, *матерія* і *речовина* — поняття далеко не тотожні. З цього виходить В. І. Ленін у своїй книжці *Матеріалізм і емпіріо-*

критицизм, визначає речовину (масу) всього лише як *відносний* стан матерії. Це уточнення я вважаю надзвичайно важливим і справедливим. На жаль, наші філософи не роблять з нього потрібних висновків.

За часів Дідро під матерією розумілася *тільки речовина*, а не щось інше. Зрештою, так це було й за часів Ф. Енгельса. Подібний матеріалізм, природно, не міг задоволити Ф. Кене: бож він бачив, що закономірності його *Таблиці* з речовинно-вulьгарного матеріалізму вивести неможливо.

Тепер запитаємо себе: *а чи матеріалізм це взагалі?* Коли я називаю матерією те, що бачать мої очі й відчувають мої пальці (річ, предмет), то хіба тут мова йде про *матерію*? Та ні ж бо! Це всього лише зовнішня *форма* її існування. Загальмоване світло (поле) набуває *форми* і робиться предметом. Одначе сам предмет існує тільки для рецепторів моїх відчужень — існує всього лише як *форма*. Природа ще до нашого народження запрограмувала рецептори наших відчужень на дану сферу, тобто на певну *щільність*. Ми ж намагаємося з цієї якості наших рецепторів вивести щось об'єктивне. Алеж для Всесвіту (тобто для самої матерії) щільність поля (світла) є щось похідне, вторинне. Наші рецептори схоплюють це *вторинне*, створюючи для нас ілюзію об'єктивної реальності. Насправді *світ речей* творить суб'єкт — у даному випадку сама людина. Він твориться тільки в її свідомості, завдяки якостям рецепторів. Чи точніше: завдяки тій програмі, яку заклала в них природа.

Матеріалісти-речовинники типу Дідро (та й типу Енгельса) цей погляд називають *суб'єктивним ідеалізмом*. А воно ж усе навпаки! *Форма* не є матерією — вона є образом, ідеєю. Той, хто, виходячи з якості наших рецепторів, намагається підмінити матерію образом, *формою*, і є суб'єктивний ідеаліст у повному розумінні.

Це зовсім не схоластична суперечка: ми ясно бачимо, що теорія Маркса дістала визнання тільки тому, що гносеологія переплутала суб'єктивний ідеалізм з матеріалізмом. Маркс наділяє світ, суспільство, економічні процеси тією характеристикою, яка дозріла в *його голові*, але дуже далека від об'єктивної реальності.

З другого боку, релігійний Ф. Кене створив воістину *матеріалістичну* теорію додаткової вартості. Як же це зрозуміти? Чому це стало можливим?

Мені здається, справа в наступному. Об'єктивний ідеалізм (на відміну від суб'єктивного) і метафізичний (онтологічний) матеріалізм розглядають світ з *боку субстанції*, тобто з боку всеохопного Суб'єкта, якого можна утотожнювати зі Всесвітом. Далі можна гадати, *хто* Він є, цей Суб'єкт — категорія, дух чи те й друге разом. При цьому враховується: так, ми бачимо *лише форму*, тобто образ, ідею. Рецептори відчужень створила природа

на те, щоб дух наш дістав адресу (прив'язку) до світової безмежності. Адже саму безмежність бачити не можна! "Бачити" безмежність — значить *нічого не бачити...*

Об'єктивний ідеалізм і метафізичний матеріалізм не заперечують обмежених істин суб'єктивного ідеалізму — вони включають їх в себе як елементи пізнання. Повна картина припускає синтезу двох поглядів: від суб'єкта пізнання (людини) до Суб'єкта Творчого (Всесвіту) і в зворотному порядку — від Суб'єкта Творчого до суб'єкта, який пізнає.

Але чи кожний з нас доростає до цієї синтези? Шлях гносеологічний (від суб'єкта, який пізнає) незмірно легший. Лихо в тому, що він занадто часто зупиняється на формі, не підводячи до Субстанції. Шлях онтологічний (від Суб'єкта Творчого) вимагає особливого обдарування і великого філософського досвіду. У цьому випадку людина зобов'язана думкою піднятися до Бога, щоб з висот Емпірея оглядати земну дійсність.

Ф. Кене це вдалося, К. Марксові — ні. Але саме ті люди, яким це не вдається, завжди дуже радикальні. Їх радикалізм виростає на обмеженості й егоїзмі. Ось чому те, що насправді являє собою усього лише суб'єктивний ідеалізм, було оголошене єдино можливою формою діалектичного, а також історичного матеріалізму.

Бухгалтерія Маркса в основному коректна — як не говорити про *явну підробку*, яку він учиняє при описі *Таблиці* Ф. Кене. Але саме *ця підробка* (приписка безплідній клясі двох неіснуючих одиниць) дозволяє Марксові перетворити бухгалтерію на видимість економії як науки. Так самісінько він підмінює матерію (субстанцію) її зовнішньою *видимістю* — формою, речовиною.

Сьогодні метафізичний матеріалізм не надто відрізняється від об'єктивного ідеалізму. Ми можемо сперечатися всього лише з наступного приводу: що первісне — соняшний промінь чи дух, що летить у ньому? Вчені зформулюють це по-інакшому: *світло чи інформація*? Так сьогодні розглядається біосфера в цілому. Саме з себе зрозуміле, що інформація є Логос, Знання, Ідея і т. д. Однак ми бачимо: те й інше приходить до нас разом. Тоді пощо суперечки? Що дає ця суперечка?..

Однаке з *суб'єктивними* ідеалістами (особливо тоді, коли вони вважають себе матеріалістами) дійти згоди багато трудніше. Для них істина тільки те, що можна побачити, помацати, розбити молотком. Або обстріляти, розстріляти...

Ті суб'єктивні ідеалісти, які не називають себе матеріалістами, твердять: цей стіл існує тому, що я його бачу; не буде мене — і стола не буде. Матеріаліст-речовинник заперечує: неправда, стіл лишиться на своєму місці і по моїй смерті. При цьому обидва вони вірять, що вправляються в філософії, а не товчуть воду в схоластичній ступі.

Перший погляд *недостатній*, хоч і містить у собі філософський елемент. Такий Фіхте. Його треба не заперечувати, а включити в платонізм як складову частину *загального*. Другий погляд — той самий суб'єктивний ідеалізм, однак він себе ще не усвідомив — ніби щойно виліз з ведмежої шкури. Йому ще вчитися та вчитися. Але ось лихо: саме *цей вид* суб'єктивного ідеалізму переміг там, де ідеалізові взагалі немає місця — в економії, яка з цієї причини з фізичної перетворилася на політичну.

І тут ми наражаємося на історичний парадокс: виявляється, релігії всього світу були засновані саме *матеріалістами*. Мова йде, звичайно, про метафізичний матеріалізм. Тобто про такий матеріалізм, який ми спостерігаємо в *Економічній таблиці* Ф. Кене. А це ж і є саме *матеріалізм*, чого не можна сказати про теорію К. Маркса.

Зрештою, це має бути ясне з основоположної формули Пітагора: тіло Бога — світло, Істина — дух Його. Звідси: Бог є Природа, Природа є Бог. Платон також пітагореець. Однак він зосередив увагу на руху і природі *ідей*, що не заперечує матерію як таку. А що більшість релігій беруть свій початок у пітагорействі, то виходить, усі вони у своїй сутності *пантеїстичні*.

Що ж нам дає додаток до "матеріалізму" К. Маркса й Ф. Енгельса у вигляді епітета: *діалектичний*? Діалектику виробили ідеалісти. Бог і диявол — уже діалектика. Між тим саме цей додаток надзвичайно імперативно наводить нас до тієї форми суб'єктивного ідеалізму, яка стоїть десь на рівні ідеології диких народів. Зрештою, навіть вони прочували, що *видимість* — це не істина, а всього лише *ілюзія*.

Однак повернімося до більш намацального предмету розмови. Запитаймо себе: що таке п'ять хлібів Ісуса Христа? Чи не вони стали для Ф. Кене тією *константою*, на якій він вибудував свою *Таблицю*? Адже її сутність саме в тому й міститься, що суспільство харчується коштом п'яťох хлібів, тобто п'яťох рівновеликих частин річного продукту.

Твердження це, звичайно, може здатися ризикованим. Але я в цьому випадку не претендую на сувору науковість — я просто розмовляю з небом, землею і зірками.

А ще до християн були вавилоняни, які взагалі кожне рахування починали *від п'яťох*.^{*} Зрештою немає народу, який не освячував би це Число. Хрест, про значення якого в найстислішій формі ми говорили у першій частині, завжди доповнювано *п'ятиконечною* зіркою. Вони виступали як щось єдине. Саме звідси появилася *седмиця*: дві схрещені одиниці (в єгиптян дві стріли)

^{*}В. И. Авдиев, *История древнего Востока*, Москва, 1948, стор. III.

існують *окремо* від пентаграми, ніби виростаючи з неї. Але зовсім не так, як робить це Маркс, приписуючи дві одиниці до *Таблиці* Ф. Кене. Вони існують у *Таблиці*, однаке існують не у вигляді продуктивних одиниць, одержаних від Сонця, вони існують як *знаряддя праці*, як справа рук людських. Нарешті, вони існують як *форма цивілізації*. Чи навіть сама ця цивілізація. Але це не основа — не пентаграма! — а похідне від неї.

У нашій країні в пошані схрещення серпа і молота — чудесний образ! Схрещення це виростає з глибин пентаграми — саме так це й відбувається насправді. Ось чому протиставлення серпа і молота церковному хресту — це знову ж таки боротьба тільки за символи, а не за сутність. А саме ж так і будується антирелігійна пропаганда, яка сьогодні за самою своєю суттю *бюрократична*, як і багато чого іншого.

На описаних вище закономірностях будували свою символіку пітагорейці. Але так самісінько робили й масони, які залишили помітний слід у нашій історії. Їх у повному розумінні можна назвати пітагорейцями.

Звичайно, це вже не наука — це релігія. Але де пролягає межа між одним і другим?..

Коли виходити з переконання, що наука є те, що підтверджується лабораторним дослідом, тоді базою науки належить визнати формули Ньютона й Айнштейна.

Добре, не заперечую. Але в цих формулах є *не тільки числа* — є *пропорційності*. А що вони таке? Наприклад, що таке *секунда*?..

І тут ми заходимо в безвихідь, з якої вибратися неможливо. Найточніша відповідь полягає в тому, що це 30 км земної орбіти: Земля проходить цей відтинок свого шляху за одну секунду.

Негайно послідує нове питання: а що таке сантиметр, метр, кілометр?..

Формальну відповідь дати не трудно. А по суті?..

Не будемо ж ми абсолютизувати ці поняття, як робить це Маркс з різними видами вартостей. Нам сьогодні навіть не зрозуміле, за яким правом він це робить. А він же робить це тому, що політекономія була наукою наук. Сьогодні наукою наук стала фізика. Але чи не помиляємося ми в цій кон'юнктурі?..

З цієї причини відповімо так: на ці питання покищо немає *ніякої* відповіді. Існують надзвичайно переконливі наслідки: термоядерна реакція відбувається! А що це таке в своїй глибинній сутності — ніхто не знає. І багато хто вірить, що можна про це не думати.

Але з фізичною економією так не виходить — у неї природа інша: ця наука несе в собі щось *синтетичне*. Вона вивчає людину

в каналах руху, які створені самою Природою — як ядерні фізики вивчають рух елементарних часток.

І ось ми знаходимо щось таке, що міститься на грані всіх відомих наук: фізики, хемії, економії. Список можна продовжити, бо ні з одною з сучасних наук це не входить у суперечність.

Мова йде про старокитайську релігійно-філософську книжку, яка називається *Книжкою Великої Таємниці*. Ось рядки з неї:

Якщо Єдине Світло стоїть над усім розвитком,
То все суще знаходить тілесність через нього.
Світи й країни, царства й дома
В *троїчній розгорнутості* знаходять звершення.
У рахунку часів відбиваються роки,
І сотні знаків у добрий час досягають.*

Чи можемо ми сказати, що Маєр був перший, що зрозумів природу фотосинтези? Виявляється, всі народи-сонцепоклонники володіли цією Таємницею. Більше того: є підстави припускати, що їм були відомі такі таємниці природи, до яких наша наука ще навіть не наблизилася.

Те, на чому я хочу зупинитися далі, можна розглядати як гіпотезу, здогад чи якимось інакше. Суть не в цьому, а в тому, що, на моє глибоке переконання, стародавнім народам були відомі *таємниці гравітації*. Принаймні вони були відомі їм до такої міри, до якої ці знання конечні, щоб зберегти життя на земній кулі.

Давайте міркувати наступним способом: на Землі схрешуються в єдиноборстві соняшне світло і гравітація. Схрешуються так, як серп і молот, тобто хліборобство і промисловість.

Сонце дарує нам енергію, щоб ми могли рухатися, тобто жити. Уся ця енергія витрачається на щогодинну, щохвилину боротьбу з силами тяжіння: саме з цієї боротьби і складається все наше життя. Конечність цієї боротьби породила автомобілі, літаки, ракети.

Ми вже говорили про природу кочового тваринництва, яке існує коштом диких трав. Повторимо дещо з сказаного. Трави відрізняються від злаків тим, що не мають колосся з зерном. Якби не було злаків, не було б сучасних міст. Як урахувати досвід Монголії, то на кожного мешканця потрібно не менше десяти голів худоби, щоб прохарчуватися. Корова і коняка виростають не за один рік. Ця умова породжує конечність мати величезну кількість худоби.

Чи можна уявити планетарну отару, яка нараховує сорок мільярдів голів? А саме таку кількість худоби потрібно, щоб

*Ю. К. Щуцкий, *Китайская классическая 'Книга Перемён'*, Москва 1960, стор. 139.

прохарчувати сучасне людство коштом пасовищ. Але де взяти стільки пасовищ? І де жити самим людям при такій кількості худоби?..

Ось чому мені здається, що американські фермери не помиляються: видно, *в середньому*, не зважаючи на відхилення, злаки дійсно несуть 60% харчових одиниць у зерні і 40% у соломі.

Тепер пригадаймо: хліборобство вимагає дві одиниці з п'яťох у вигляді постійного капіталу, тобто щорічних авансів, які земля повертає. За кількістю одиниць на це вистачає соломи. Однак ніякої додаткової енергії при цьому немає: що одержане, те й з'їдене. Простіше кажучи, коштом соломи, як і коштом трави, може існувати тільки *одна кляса*. Її чисельність множитися також не може, коли немає вільних земель. Коротше кажучи, є серп, але немає молота.

Усі наші енергетичні *видатки* — наслідок тяжіння, його поглинальних властивостей. Ми ніби відкупляємося від гравітації, віддаючи їй дві одиниці з п'яťох. Це — конечно *жертвоприношення*. Три одиниці — наш прибуток, рента.* Її коштом виникають міста, в яких знаходять собі працю і прохарчування ще *дві класи* — промисловість і держава. Це й є "троїста розгорненість".

Хай пробачить мені читач вимушені повторення: я боюся, що неясно пишу — і тому мушу повторювати те, що вважаю вкрай важливим.

Стародавній світ зараховував гравітацію до сил Тьми. І це цілком справедливе: нічна тьма поглинає світло, яке вільно летить у просторі; гравітація поглинає світло, зв'язане у фотосинтезі. Усе вугілля, нафта і хліб — це Світло, затримане Землею в живій речовині. У сучасній науці це поглинення називається *ентропією*. В основі ентропії всюди лежить гравітація — стародавня Тьма, яка в *Книзі Великої Таємниці* висловлюється *двійкою*. Тобто саме так, як у народному господарстві висловлюються *видатки*, бо це вони й є:

Світло і Тьма стоять поруч,
Як два і три.

Як же в цій стародавній формулі не побачити *те ж саме* знання, на якому побудована *Таблиця* Ф. Кене. Це ж і є її справжня динаміка!..

Далі. Злаки, які "в добрий час достигають", несуть у собі те, що народжує енергію прогресу:

*Очевидно, читач пам'ятає наші пошуки *п'ятої* одиниці, з якої твориться енергія прогресу.

Світло покладає *п'ять благословенств*.
Вони ж стосуються і сходження.

П'ять хлібів, п'ять благословенств. Хіба це не те саме?..

Коли в суспільстві перемагає Сила, а не Розум, тоді *третя* кляса (держава) не задовольняється одиницею річного продукту — з'їдає все, що може з'їсти. При цьому з *п'ятьох* хлібів виготовляється *шість*. Виникає брізантна система, в якій шість потоків (потреб) треба задовольняти *п'ятьма* каналами — шостого не виготовляла сама природа. Шість потоків тому, що два хліби — це постійний капітал (солома), а три хліби (зерно) доводиться ділити на чотирьох претендентів. Один з цих претендентів явно зайвий — тисячоликий бюрократ. Що з цього виходить на практиці, ми знаємо: бюрократ сам вишукує "зайвих", відправляючи їх за колючий дріт або в землю. При цьому "зайвими" виявляються такі люди, яка академік Вавилов М. І. — директор Інституту генетики АН СРСР, який загинув з голоду на таборовій баланді в січні 1943 року.

Книга Великої Таємниці про це повідає з філософічним спокоєм:

Тьма таїть у собі *шість крайнощів*.
Вони ж належать до сходження вниз.

Мені здається, цих рядків цілком вистачає, щоб за ними відтворити *Економічну таблицю*. Цілком можливе, що вона саме так і виникла: Ф. Кене схилився перед старокитайською філософією і багато про неї думав.**

Природа всюди надзвичайно ощадна: з усіх можливих вирішень вона обирає найпростіше. У неї є для цього ціла вічність — вистачає часу, щоб відкинути зайвину. Тому зверхня частина біосфери (цивілізація) одержала від Природи багато більше, ніж інші частини: вона одержала *злаки*. У зерні й солоті природа відбила потреби і можливості суспільства, які впливають з взаємоборства двох сил: *Світла*, що несе життя, і *гравітації* (*Тьми*), що виступає в ролі протидіючого суб'єкта (Сатана — Протидіючий).

Це породжує ще один історичний парадокс: цілком може статися, що найнасушніші проблеми, пов'язані з глибинною природою гравітації, належать до фізичної економії і релігії. Думаю, що це природне: адже саме їм вдається переступити через

*У варіанті *Таблиці* К. Маркса — це, як він пише, "шість вихідних пунктів або ж пунктів повернення".

**Так, наприклад, не знаючи про існування *Таблиці*, я "відкрив" її за цим описом.

геоцентричні властивості фізичних формул, заснованих на земних співрозмірностях. Вдається тому, що релігія і фізична економія користуються *безрозмірними* величинами, які у своїй сутності є пітагорейським Числом. Саме Число звільняє нас від геоцентризму, вводячи нашу думку в глибини Субстанції, яка не має і не може мати ніяких розмірностей.

Шестирукий Бог Зла, Шестилапий Звір (666) — усе це люди несли через тисячоліття на те, щоб потім знали, які небезпеки їх чекають попереду:

Нікому не можна буде ні купувати, ні продавати, крім того, хто має це накреслення, чи ім'я звіра, чи число імени його.

Тут мудрість є. Хто має розум, той вирахуй число звіра; бо це число людське. Число його шістсот шістдесят шість.

Так описані *шість крайностей* (у Маркса: "шість пунктів повернення") в *Апокаліпсисі*. Хіба це не те саме, про що говорить *Книга Великої Таємниці*? І хіба це не політекономія. Ех, як ми її вивчили! Пора б нам відпочити від цієї гіркої науки...

Я не маю наміру перетворювати Біблію й інші релігійні джерела на посібники з економії. Навпаки: істини економії як науки повинні знайти духову прив'язку до великих істин релігії. До цього закликав нас Ф. Кене. Бог — Той, що творить Світ, — був, є й буде єдиним Суб'єктом усякої продукції, бож він продукує Вічне Життя.

Гравітація — це інструмент Природи, за допомогою якого вона, Природа, кристалізує, ліпить, творить і знищує все, що не перейшло через космічний "техконтроль". Будемо сподіватися, що земна цивілізація все ж пройде крізь вушко голки її безжальних законів. І пройде наш народ!..

Щоб побачити Шестирукого Бога (він же й Шестилапий Звір), належить повернутися до того варіанту *Економічної таблиці*, яким устаткував свій тяжкий твір К. Маркс. Уважно вивчивши його варіант, ми зрозуміємо: це й є 666.

Ні, це не плід хворої уяви. Наша філософія пишається тим, що Ф. Енгельс розшифрував це число як Римську імперію, її економічний уклад.* На цьому й будується антирелігійна пропаганда. Мовляв, ніякого "звіра з безодні" немає — є історичний матеріалізм, є економіка й її закони...

Що ж, Енгельс розшифрував 666 цілком правильно, хоч він і не розумів, як виникають в економіці "шість крайнощів".

Енгельса можна доповнити висновком Ф. Кене: Римська імперія загинула саме тому, що її економіка існувала коштом

*БСЭ, т. 2, стор. 555.

пограбування ґрунту. І ще точніше: тому що хліборобство дістало 2/5 річного продукту, а не 3/5. Залиште йому 3/5 — і Шестипалий Звір буде переможений! Але залишити треба так, щоб хлібороби *самі* диспонували продуктами землі й Сонця. Зрештою, по-інакшому це зробити взагалі не можна. При спробі зробити це по-інакшому хлібороб дістане тільки розцяцьковані папірці, що звуться грошима, а продукти землі, як і раніше, опиняться в інших сферах.

Планета агонізує: знищуючи плодючість ґрунту, *кожного року* ми скорочуємо строк життя нашої цивілізації на 3000 років. Помисли над цим, громадянині Землі! Відбувається це головним чином коштом тих країн, в яких уже переміг марксизм чи активно пропагується.

Не мітичний образ, не поетична метафора, а достеменна реальність: *Таблиця* Ф. Кене у варіанті К. Маркса — це й є "звір з безодні". І на цій основі стоїть його *Kaniman!*..

До речі сказати, що Достоевський в *Idiomi* розшифровує "звіря з безодні", як паровий двигун. А це ж і правильно: безплідна кляса існує коштом *підземної* енергії — вугілля, нафти, газу. Але промисловість робиться звіром тільки в умовах тоталітарного режиму, ось у чому справа!...

Тому кожний мешканець земної купі зобов'язаний вивчити *Таблицю* Ф. Кене: тільки вона може врятувати нашу цивілізацію від неминучої загибелі.

Але чи в цьому міститься духовна таємниця?..

Спорідненість між фізичною економією і релігією мені здається *повною*: вони — рідні сестри. Одна з них пішла до монастиря, а друга з серпом у руках лишилася на своєму полі. Тут вона стала *селянкою*,* тобто християнкою. Саме так утворилося це слово в російській мові. Але сестри роблять одне й те саме: служать Богові працею і молитвою.

У цих двох долях можна побачити майбутні шляхи людства: ті, що вірують у комунізм, хай об'єднуються для спільної праці; ті, що вірять у своє власне поле, хай вільно працюють на ньому. Бож у кінцевому рахунку — християнський монастир виник з пітагорейських уявлень про комунізм. Але, звичайно, часи, люди і пристрасті деформують первісні ідеї, доводячи їх до повного невпізнання. Ось чому в сучасному монастирі ми вже не можемо впізнати комуно. І все ж дещо лишилося: *добровільний* вступ і

*Селянка — по-російському *крестьянка* — Ред.

добровільний вихід. Насильство на цих шляхах не від Бога...

Саме тому, що економія і релігія — сестри, політекономія (але не фізична економія) намагається витіснити релігію, замінивши її собою. Сестра ніколи не підніме руки на сестру: це робить *лжесестра*. Як ми до цього допустимо — третє тисячоліття на земній кулі почнеться без наших дітей і унуків. Принаймні без багатьох з них. Хто нам дорожчий: вони чи Маркс?..

Січень 1975

ЗМІСТ

5	Як читати цю книжку
8	Петро Григоренко: До праці Миколи Руденка «Економічні монологи»
35	Від автора
	Частина перша:
	«Прощай, Марксе!»
39	1. Біля пам'ятника святого Володимира
51	2. Енергія прогресу
93	3. Втрачений дім
	Частина друга:
	«Здоров був, Франсуа Кене!»
105	3 бльокнота нічного сторожа
108	1. Адам Сміт і Євгеній Онегін
130	2. Підхід до «Економічної таблиці»
150	3. Сутність «Економічної таблиці»
181	4. Але наперед хлібом...

